T.C.

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

BEKLENTİLER VE SONUÇLARI AÇISINDAN HAC OLAYI (DENİZLİ ÖRNEĞİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Şaban AYDEMİR

DENİZLİ - 2025

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

BEKLENTİLER VE SONUÇLARI AÇISINDAN HAC OLAYI (DENİZLİ ÖRNEĞİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Şaban AYDEMİR

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hasan KAFALI

Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Din Sosyolojisi

"Bu tez sınavı 04/05/2025 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Hasan KAFALI	
Prof. Dr. Bahset KARSLI	
Prof. Dr. İsmail ŞİMŞEK	

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ……. Tarih ve ……. Sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Harun ABACI
Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Şaban AYDEMİR

ÖNSÖZ

Her ne kadar şu anda "sms" ile bilgilendirme dijital olarak yapılsa da yakın zamana kadar kendilerine telefonla "Hacca gidebilecek olma" müjdesini iletmeden başlamak üzere, hac dönüşü sevdikleri ile buluşturmaya kadar her bir anında hacca gidip dönen bireylerle bu süreci tecrübe ettim. Hac ve umre şubesinde çalışıyor olma yanında tez çalışması süreci içinde 2023 yılında görevli olarak hacca gitmem, yıllarca kutsal topraklara gitme hayali kuran çok sayıda hacı adayı ile bu kutsal yolculuğun dini, sosyolojik, kültürel ve idari boyutlarına yönelik deneyimlere yakından tanıklık etmemi ve bu kutsal yolculuk boyunca hacı adaylarının heyecanlarını, beklentilerini ve dönüşlerindeki duygusal değişimlerini yakından gözlemleme fırsatı verdi. Bu durum araştırmaya aracısız, doğrudan deneyim temelli bir boyut kazandırmıştır. Bu çalışmada, Denizli ilinden çoğunluğu 2023 ve 2024 yıllarında hacca giden/dönen hacı adaylarıyla yapılan bir anket çalışmasının sonuçları ele alınmıştır. 202 hac öncesi, 183 hac dönüşü toplamda 385 kişiyle yapılan araştırmada, hac ibadetinin öncesi ve sonrası durumlar analiz edilmiştir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı, kapsamı ve yöntemi açıklanmıştır. Birinci bölümde, kavramsal boyutta, din, dinin toplumsal değişim üzerindeki etkileri ve fonksiyonları ele alınmış, ardından hac ibadeti incelenmiştir. Hac ibadetinin İslam'dan önceki dönemdeki durumu, diğer dinlerdeki uygulamaları ve İslam'daki yeri anlatılmış; ibadetin icrası ve sembolik anlamları açıklanmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise katılımcıdan elde edilen bulgular ve bu bulguların yorumları paylaşılmıştır. Son olarak, hacıların hatıralarına kısaca değinilmiş ve araştırmanın sonunda genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tez konumun belirlenmesinden gelişmesine düşüncelerinden istifade ettiğim, çok değerli hocam Doç. Dr. Hasan KAFALI'ya teşekkürü borç bilirim.

Tezi okuyarak çok değerli katkılarını sunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. İsmail ŞİMŞEK, Prof. Dr. Bahset KARSLI'ya, ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Bilgileri ve motivasyonu ile her daim desteğini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Yasin BOSTAN' a çok teşekkür ediyorum.

Anket çalışmasında destek olan değerli hacı kardeşlerime ve tez yazımında desteklerini, sabırlarını esirgemeyen aileme şükranlarımı sunuyorum.

Şaban AYDEMİR
Denizli – 2025

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi Özeti

Tezin Başlığı: BEKLENTİLER VE SONUÇLARI AÇISINDAN HAC OLAYI (DENİZLİ ÖRNEĞİ)	
Tezin Yazarı: Şaban AYDEMİR	**Danışmanı:** Doç. Dr. Hasan KAFALI
Kabul Tarihi: 08.01.2025	**Sayfa Sayısı:** xi (ön kısım) + 129
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri	**Bilim Dalı:** Din Sosyolojisi

Din toplumun temel kurumlarından biridir, toplum ile din arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Din toplumsal değişim sürecinde etkili bir unsurdur. Bireylerin ve ailelerin huzurunu temin eden, toplumsal barış ve mutluluğu destekleyen bir yapı sunar. Din inananlarına bir dünya görüşü ve yaşam biçimi sunarak, hayatın şekillenmesinde sürekli bir rol oynar. Aynı zamanda, insanları rahatsız eden olumsuzlukları ve kötülükleri uzaklaştırıp hak, adalet, merhamet ve şefkat gibi değerlerin bireylerin vicdanlarında ve davranışlarında yerleşmesini teşvik eder. Din bazen toplumsal değişimlere direnç göstererek istikrarı sağlar ve toplumun birliğini, düzenini korur. Bu bağlamda, dinin toplum yaşamında çeşitli işlevleri bulunmaktadır. Bu işlevlerin hayata geçirilmesinde dinin pratikleri olan ibadetlerin önemli bir rolü vardır. İbadetler, Allah'a teslimiyet, kardeşlik ve dayanışma gibi değerleri güçlendiren bir zeminde, bireylerin ahlaki olgunluğa ulaşmasını sağlar ve toplumsal normlara uyumu destekler. İslam'ın temel ibadetlerinden biri olan hac, bireysel değişim sağlama özelliğinin yanında toplumsal bir boyut da taşır. Hac, inançlı bireyleri aynı amaç doğrultusunda bir araya getirerek iletişim ve etkileşim içinde kolektif bir bilinç oluşmasına katkı sunan evrensel bir olaydır. Bu yönüyle hac, evrensel bir nitelik sergiler ve yalnızca dini bir ritüel olmanın ötesine geçerek bireysel ve toplumsal yansımaları olan bir olguya dönüşür. Hac ibadetinin bireylerin kişilik, duygu, düşünce, alışkanlık ve davranışları üzerindeki etkilerini incelemek ve sosyolojik açıdan bunları değerlendirmek bu çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, Din, Hac, Hac ve Sosyal Değişim.

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences Abstract of Master Thesis

Title of the Thesis: THE HAJJ EVENT IN TERMS OF EXPECTATIONS AND RESULTS (DENİZLİ EXAMPLE)

Author: Şaban AYDEMİR **Supervisor:** Doç. Dr. Hasan KAFALI

Date: 08.01.2025 **Nu. of pages:** xi (pre text) +129

Department: Philosophy and Religious Sciences **Subfield:** Sociology of Religion

Religion is one of the fundamental institutions of society, and there is a strong relationship between society and religion. Religion is an effective element in the process of social change. It provides a structure that ensures the peace of individuals and families, and supports social peace and happiness. Religion plays a constant role in shaping life by offering its believers a worldview and lifestyle. At the same time, it removes the negativities and evil that disturb people and encourages values such as rights, justice, mercy and compassion to be established in individuals' consciences and behaviors. Religion sometimes provides stability by resisting social changes and protects the unity and order of society. In this context, religion has various functions in social life. The practices of religion, which include worship, play an important role in the implementation of these functions. Worship enables individuals to reach moral maturity on a basis that strengthens values such as submission to Allah, brotherhood and solidarity, and supports compliance with social norms. Hajj, one of the fundamental worships of Islam, has a social dimension in addition to its feature of providing individual change. Hajj is a universal event that brings together believers for the same purpose and contributes to the formation of a collective consciousness through communication and interaction. In many belief systems, sacred places and temples are seen to have a special meaning for believers. In this respect, Hajj exhibits a universal quality and goes beyond being a mere religious ritual and becomes a phenomenon with individual and social reflections.The main purpose of this study is to examine the effects of Hajj on individuals' personalities, emotions, thoughts, habits and behaviors and to evaluate them from a sociological perspective.

Keywords: Sociology of Religion, Religion, Pilgrimage, Pilgrimage and Social Change.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ... **ii**
ÖZET ... **iii**
ABSTRACT ... **iv**
TABLOLAR DİZİNİ ... **vii**
ŞEKİLLER DİZİNİ ... **x**
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ ... **xi**
GİRİŞ ... **1**
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU ... **2**
II. ARAŞTIRMANIN AMACI ... **3**
III. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ ... **4**
IV. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ ... **5**
V. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM, METOT VE SINIRLARI ... **6**
BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL ÇERÇEVE ... **9**
1.1. DİN ve TOPLUM ... **9**
1.1.1. Sosyolojik Açıdan Din ... 11
1.1.2. Dinin Toplum Hayatındaki Fonksiyonları ... 17
1.1.2.1. Zihniyet ve Kimlik Kazandırma ... 17
1.1.2.2. Bütünleştirme ... 20
1.1.2.3. Çatışma Parçalama ... 21
1.1.2.4. Sosyalleştirme ve Sosyal Kontrol ... 23
1.1.2.5. Kültürün Korunması ve Aktarılması ... 25
1.1.2.6. Değerler Hiyerarşisi Sağlama ... 27
1.1.2.7. Meşrulaştırma ... 28
1.2. DİNLERDE HAC İBADETİ ... **30**
1.2.1. Yahudilikte Hac İbadeti ... 32
1.2.2. Hıristiyanlıkta Hac İbadeti ... 34
1.2.3. Diğer Dinlerde Hac İbadeti ... 38
1.2.4. İslam'da Hac ... 40
1.3. OSMANLIDA HAC ... **45**
1.4. CUMHURİYET DÖNEMİ HAC ... **48**
1.5. HAC KAVRAMLARI ve HACCIN SEMBOLİK BOYUTU ... **51**
İKİNCİ BÖLÜM ARAŞTIRMANIN BULGULARI ... **57**
2.1. ÖRNEKLEMİN SOSYODEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİNE İLİŞKİN BULGULAR ... **57**
2.1.1. Örneklemin Cinsiyete Göre Dağılımı ... 59

2.1.2. Örneklemin Yaşa Göre Dağılımı 60
2.1.3. Örneklemin Meslekî Durumuna Göre Dağılımı 62
2.1.4. Örneklemin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı 62
2.1.5. Örneklemin Yaşadığı Yere Göre Dağılımı 63
2.2. HAC VE DİNİ UYGULAMALARA YÖNELİK SOSYAL VE BİREYSEL FAKTÖRLER 64
2.2.1. Hac ve Dini İbadetler Konusunda Bilgi Durumu 64
2.2.2. Hacca Kiminle Gidildiği 68
2.2.3. Hacca Gidiş Kararını Etkileyen Faktörler 69
2.2.4. Daha Önce Yurt Dışı veya Umreye Gitme Durumu 70
2.3. ÖNCESİ, SONRASI HAC VE BULGULAR 71
2.3.1. Hacca Giden Bireyin Kuran Okuma ve Bazı İbadetleri Ne Sıklıkta Yaptığı 71
2.3.2. Hacca Gidiş ve Dönüş İtibariyle Duygu Değişikliği 74
2.3.3. Hac Ortamının Hacca Giden Bireyde Çağrıştırdığı Bazı Dini Fikirler 76
2.3.4. Hacda Dua Edilen Kişilerin Ayrımı 78
2.3.5. Hacca Giden Bireyde Şekilsel Değişiklik Durumu 80
2.3.6. Hac Zorluğunun Değerlendirilmesi 81
2.3.7. Haccın Hayata ve İnsanlara Bakışı Değiştirme Durumu 85
2.3.8. Hac ve Allah'a Yakınlık Hissi 87
2.3.9. Türkiye Dışından Gelen Hacılara Bakış Açısı 91
2.4. HAC TECRÜBESİ SONRASI SOSYAL DEĞERLENDİRMELER 92
2.4.1. İslam Dininin Farklı Yaşanması Konusuna Bakış 92
2.4.2. Hac Dönüşü Dini Hayatta Farklılık 93
2.4.3. Hac İbadetinde En Çok Zorlanılan Kısımlar 94
2.4.4. Aile ve Bireylerin Hacıya Bakışı 95
2.4.5. Hac Yapan Bireyin Kendisine "Hacı" Diye Hitap Edilmesinin Değerlendirilmesi 96
2.4.6. Hac ve Ticaret 98
2.4.7. Terk Edilen Kötü Alışkanlıklar 99
2.4.8. Hac Dönüşü Zemzem ve Hurma Dışında Alışverişin Değerlendirilmesi 101
2.5. HAC HATIRALARI 102
SONUÇ VE ÖNERİLER 107
KAYNAKÇA 115
EKLER 123

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Örneklemin Cinsiyete Göre Dağılımı 59
Tablo 2. Örneklemin Yaşa Göre Dağılımı 60
Tablo 3. Örneklemin Meslekî Durumuna Göre Dağılımı 62
Tablo 4. Örneklemin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı 62
Tablo 5. Örneklemin Yaşadığı Yere Göre Dağılımı 63
Tablo 6. Örneklemin Dini Bilgilerin Nereden Öğrendiğine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 64
Tablo 7. Örneklemin Hangi Hac Türünün İfa Edildiği Bilgisi ile Alakalı Verdikleri Cevapların Dağılımı. 64
Tablo 8. Örneklemin Hac Konusunda Nereden Bilgi Edinildiği Hususunda Verdikleri Cevapların Dağılımı. 65
Tablo 9. Eğitim Durumu ile Hac Hakkındaki Bilgilenme Durumu Arasındaki İlişkinin Ki-Kare Bağımsızlık Testi Sonuçları 66
Tablo 10. Örneklemin Kur'anı Kerim Okumasını Bilme Konusunda Verdikleri Cevapların Dağılımı 67
Tablo 11. Örneklemin Hacca Kimle Gidildiğine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 68
Tablo 12. Örneklemin Hacca Gidiş Kararını Etkileyen Faktörlere Ait Verdikleri Cevapların Dağılımı 69
Tablo 13. Örneklemin Daha Önce Yurt Dışı veya Umreye Gitme Durumuna Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı..... 70
Tablo 14. Örneklemin Kur'an Okuma Sıklığına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı . 71
Tablo 15. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Kur'an'ı Okuma Sıklıklarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları..... 72
Tablo 16. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin İbadetlerini Hangi Sıklıkla Yerine Getirdikleri 72
Tablo 17. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin İbadetlerini Hangi Sıklıkla Yerine Getirdiklerinin Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları 73
Tablo 18. Örneklemin Duygu Değişikliğine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı..... 74
Tablo 19. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Olumlu Duygu Değişimleri Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları..... 75

Tablo 20. Hac Ortamının Hacca Giden Bireyde Çağrıştırdığı Bazı Dini Fikirlere Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı....76
Tablo 21. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Hatırladıklarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....77
Tablo 22. Örneklemin Hacca gittiğinizde en çok kimler için dua edeceksiniz sorusuna Verdikleri Cevapların Dağılımı....78
Tablo 23. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Dua Edecekleri Kişi Sıralamasının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....79
Tablo 24. Örneklemin Hac ve Şekilsel Değişiklik Durumu Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı....80
Tablo 25. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Şekilsel Değişikliğinin Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....80
Tablo 26. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Haccın Zorluk Puanlamalarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....82
Tablo 27. Örneklemin Hacda Zorlanılabilecek Unsurlara Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı....83
Tablo 28. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Zorlandıkları Unsurlar Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....84
Tablo 29. Örneklemin Hacla Hayata ve İnsanlara Bakışını Değiştirme Durumuna Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı....85
Tablo 30. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Hayata Bakış Açılarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....85
Tablo 31. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin İnsanlara Bakış Açılarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....86
Tablo 32. Örneklemin Hac ve Allah'a Yakınlık Hissine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı....87
Tablo 33. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Allah'a Yakınlığının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....88
Tablo 34. Örneklemin Hac ve Birlikte Yaşam'a Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı .89
Tablo 35. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Hacca Gittiği Hac Arkadaşları Hakkındaki Düşüncelerinin Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları....89

Tablo 36. Örneklemin Türkiye dışı ülkelerden gelecek/gelen hacılar hakkında görüşleri ile ilgili cevapların dağılımı 91
Tablo 37. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Türkiye Dışı Ülkelerden Gelecek/Gelen Hacılar Hakkında Görüşlerinin Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları 91
Tablo 38. Örneklemin İslam Dininin Farklı Yaşanması Konusuna Bakışına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı 92
Tablo 39. Örneklemin Hac Dönüşü Dini Hayatta Farklılık Durumuna Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 93
Tablo 40. Örneklemin Hac İbadetinde En Çok Zorlanılan Kısımlara Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 94
Tablo 41. Örneklemin Hac Dönüşü Aile ve Bireylerin Hacıya Bakışına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 95
Tablo 42. Örneklemin Hac Dönüşü Kendisine "Hacı" Diye Hitap Edilmesinin Değerlendirilmesine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 96
Tablo 43. Cinsiyet ile Kendine "Hacı" Denilmesine Tavrı Arasındaki İlişkinin Fisher'ın Kesin Testi Sonuçları 96
Tablo 44. Yaş Değişkeni İçin Kolmogorov-Simirnov Testi Sonuçları 97
Tablo 45. Yaş ile Kendine "Hacı" Denilmesine Tavrı Arasındaki İlişkinin Mann-Whitney U Testi ile Karşılaştırılması 97
Tablo 46. Örneklemin Hac Dönüşü Ticaret Yapılması/Yapılmamasına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 98
Tablo 47. Örneklemin Hac Dönüşü Terk Edilen Kötü Alışkanlıklara Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 99
Tablo 48. Örneklemin Hac Dönüşü Zemzem ve Hurma Dışında Alışveriş Yapılmasına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı. 101

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Kur'an-ı Kerim Okumayı Bilme Durumu 67

Şekil 2. Örneklemin Hac Zorluğunu Kolay'dan Zor'a Doğru Puanlama Sonuç Grafiği 81

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.s.	: aleyhi’s-selâm
b.	: bin, ibn (oğlu)
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı, basım
c.	: cilt
çev.	: çeviren
ed.	: editör
h.	: hicrî
Hz.	: hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
s.	: sayfa, sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve saire

GİRİŞ

İnsanın yeryüzünde görünmesiyle birlikte dinler de varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Her toplumda bireysel olarak dine kayıtsız ya da inanmayan insanlar görülebilmiştir. Fakat bir toplumun tamamen inançsız olduğuna rastlanmamıştır. Bu itibarla inanç olayı sadece insana hastır ve insanı diğer varlıklardan ayıran bir özelliktir.[1] En ilkel olandan en kutsalına kadar bütün dinler, insanlara iyi ile kötüyü, doğru ile yanlışı bildirme, onları ruha hitap eden söylemlerle ve manevi yanı ağır basan yollarla yüce varlığa, erdeme, huzura ve kurtuluşa ulaştırma iddiasındadır. İnsanlık tarih boyunca yüce bir varlığa sığınma ihtiyacını her zaman ve her yerde hissetmiştir. Bu sebeple insanın ve insanlar tarafından oluşturulan toplumun dinden kopması mümkün değildir.[2] Çünkü, kültürün en arkaik düzeyinde bile insan olarak yaşamış olmak, bizatihi dinî bir faaliyet sayılır, kutsal bir değeri vardır. Başka bir ifade ile insan olmak, dinî bir varlık demektir.[3] Bu itibarla sosyal bilimciler, değişen sosyo-kültürel şartlar içinde din olaylarını da toplumsal bir olgu olarak değerlendirip araştırmak, yine dinî inanç, tutum ve davranışların, ne gibi değişmelerden geçmekte olduğunu özellikle deneysel araştırmaların konusu yapmak zorunluluğu ile karşı karşıyadırlar.[4]

Dinlerin önemli unsurlarından biri de ibadet fenomenidir. İbadet, dinin bir parçasıdır, dinin pratik bir yansımasıdır ve dinin öğretilerini hayatın farklı alanlarında faaliyete geçirme sürecinde önemli bir rol oynar. İnsanlar, dinlerinde belirlenmiş olan öğretilere ve prensiplere uygun olarak ibadet ederler ve bunu yaptıkları için hayatlarında olumlu yönde gelişme beklenilir. Hac ibadeti bu minvalde adeta dönüm noktası mesabesinde değerlendirilir. Hac yolculuğu fiziksel olmaktan ziyade adeta içsel bir göç, önceki hayatı terk ve arınmış yeni bir hayatın başlangıcı kabul edilir. Hac ibadetinin sadece dini bir ritüel değil, insanların beklentileri, motivasyonları ve bu kutsal ibadeti gerçekleştirirken yaşadıkları deneyimlerle daha geniş bir anlayış sunduğu söylenebilir. Bu, farklı disiplinlerin bir araya gelerek derinlemesine bir bakış açısıyla; insanların

---

[1] Abdurrahman Güneş, "Dinin Bazı Sosyal Kurumlarla İlişkisi", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/7 (15 Nisan 2014), 113.
[2] Ali Rıza Gül, "Dinin İşlevleri ve İnsan Hakları Ekseninde Devlet Eliyle Din Öğretimi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (01 Mart 2010), 141.
[3] Mircae Eliade, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 8.
[4] Mehmet Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17.

hacdan beklentileri ve döndükten sonraki durumu anlamaya çalışmak çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Bu sayede alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Sosyologlar temelde iki sebepten dolayı dini incelemeyi konu edinirler. İlk olarak dinin çoğu zaman insan için çok önemli olması, ikincisi ise dinin toplum üzerindeki ve toplumun din üzerindeki etkisinden dolayı sosyolojik inceleme için önemli olmasıdır. Dine tek bir sosyolojik bakıştan söz edilemez. Dinin pek çok olumlu veya olumsuz, görünen ve görünmeyen, açık veya gizli sosyal işlevi bulunur. Dinler inananlarına zihniyet kazandırır, kimlik kazandırır, yine dinlerin bütünleştirici, çatıştırıcı ve parçalayıcı, sosyalleştiren ve sosyal kontrolü sağlayan, yapılandıran ve düzenleyen değerler hiyerarşisi sağlayan meşrulaştıran vb. işlevleri mevcuttur.[5]

Bahsedilen işlevleri hayata geçirmede ibadetler önemli yer tutar. Bu anlamda hac İslam'ın beş esasından biridir. Hem mali hem bedeni bir ibadet olmasıyla, belirli zamanda belirli mekanlarda farklı İslam coğrafyalarından gelenlerle ifa edilmesiyle, bireysel olmanın ötesinde toplumsal, nihayetinde toplumların bir araya gelmesiyle uluslararası boyutu olmasıyla farklı bir konuma, bir o kadar öneme sahip olan bir ibadettir. Bu manada dini olmanın yanında sosyal bir olgu oluşu, hac ibadetinin sosyal yansımalarını sosyolojik incelemeye tabi tutmalıdır.

Hac, kazanım ve değerler açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir, Allah'a ibadet etmenin yanı sıra, kişiye manevi gelişimi, günahlardan arınma ve birlik duygusunu pekiştirmesi için önemli bir fırsat sunar. Çok eski çağlardan bu yana, sadakati devam ettirme, topluluk içinde birlik ve kardeşlik duygularını güçlendirme gibi önemli toplumsal değerlere sahiptir. Bu kapsamda araştırmamızın temel konusu, beklentiler ve sonuçları açısından hac olayı olarak belirlenmiştir.

[5] Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 65.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Sözlükte "boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma" anlamlarına gelen ibâdet dinî bir terim olarak insanın Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanıldığı gibi daha genel olarak aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder; ancak kelimenin dinî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri için kullanımı daha yaygındır.[6]

İnsanların ibadete duydukları ihtiyaç, onların içsel denge ve huzur arayışının bir yansımasıdır. İnsanlar ibadet yoluyla ruhlarını arındırır ve manevi olarak beslenirler. Namaz kılmak, dua etmek, oruç tutmak, ibadethanelere gitmek gibi eylemler, insanları günlük yaşamın karmaşasından ve stresinden uzaklaştırarak zihinsel dinginlik ve içsel huzur sağlar. Bu uygulamalar, insanların kendilerini daha iyi hissetmelerini, düşüncelerini odaklamalarını ve sosyal olarak yenilenmelerini sağlar. İnsanların ibadete olan ihtiyacı, toplumsal ve kültürel bağlamda da köklü bir yere sahiptir.

İbadet, insanları birbirine bağlayan, ortak değerleri ve inançları paylaşmanın bir aracıdır. İbadetlerin insanın hayatını değiştirmesi beklenir, ibadetlerin amacının insanı daha kâmil, olgun, iyi, faydalı bir şahsiyete kavuşturmak olduğu kabul edilir. Bu manada ibadetler için amaç değil araç olduğu söylenebilir. İbadetler genellikle kutsala sığınma bağlamında yapılır ve bu, kişinin bireysel ve sosyal gelişimi, davranışları, değerleri ve yaşam tarzını etkileme potansiyeline sahiptir. İçinde fazlaca sembol barındıran ve sosyal hayatta sorumluluğu ve kişiye kattığı statüsü ile farklı bir yere sahip olan ibadet "hac" dır. Bu bilgiler ışığında çalışmamızın temel amacı; sosyolojinin kullandığı metot ve tekniklerle toplumsal boyutu yadsınamaz olan hac ibadetinden beklentileri ve sonuçlarının analizi yapılmaya çalışılacaktır.

---

[6] Mustafa Sinanoğlu, "İbadet (Etimoloji ve Tanım)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/223.

III. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Toplumu meydana getiren bireyler, günlük yaşamlarında karşılaştıkları zorluklarla, hayata anlam yüklemede dini inançlara sığınırlar. Bu inançlar, insanların doğum, yaşam ve ölüm gibi büyük konularla baş etmelerine yardımcı olur. İnsanlar, yüce bir değere sığınırlar ona inanırlar.

İnancın pratiğe yansıması olan ibadetler hem birey olarak hem de toplumsal olarak, psikolojik ve sosyolojik huzura kavuşturmayı amaç edinmektedir. Bu durum, ibadet boyutunda Allah ile kul arasındaki ilişkiyi olumlu yönde güçlendirirken, hikmet açısından da bireysel olgunluğu ve sosyal dayanışmayı desteklemektedir. Bedenle gerçekleştirilen namaz ve oruç ibadetlerinde nefis terbiyesi ön plandayken; mal varlığıyla yapılan zekât, sadaka ve kurban ibadetlerinde ise dayanışma ruhu öne çıkmaktadır. Hem beden hem de mal ile yapılan hac ibadeti ise bu özelliklerin hepsini bir araya getirir. Bu manada hac, çok boyutlu bir ibadettir. Malî ve bedenî yönlerinin yanı sıra, maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî, bireysel ve toplumsal boyutları da vardır. Bu yönüyle, kapsamlı bir "teslimiyet"in bir göstergesidir. Hac ibadetinde zaman kadar mekânın da önemli bir rolü vardır. Hac, bir yandan geçmişe dair ibret dolu bir yolculukken, diğer yandan geleceğe dair hikmet dolu bir yol haritasının oluşturulmasına vesile olmaktadır.[7]

Tarihsel olarak semavi dinlerde ilk insan kabul edilen Hz. Adem'e kadar uzandığına inanılan hac ibadeti, muayyen takvime ve mekanlara bağlı bir ibadettir. Hac diğer ibadetlerden farklı bir öneme sahiptir. İbadetler sınıflandırılırken mali ve bedeni bir ibadet olmasının yanında, hac ibadetinin ekonomik, kültürel, ulusal, tarihi, ahlaki, psikolojik yönlerinin olduğu da muhakkaktır. Öncelikle hac ibadeti belirli bir sınırı aşan maddi durumu gerektirir, ama içinde bulunulan durum gereği Suudi Arabistan tarafından verilen kotanın Malezya, Endonezya, Türkiye gibi nüfusu kalabalık ülkelere yetersiz gelmesi ve ülkemizde uygulanmak zorunda kalınan kura sistemi gereği hacı adaylarının öncelikle ön kayıt yaptırmaları gerekmektedir. Bu nedenle hacca yazılan kişilerin pek çoğu on yılı aşkın süre beklemek zorunda kalmaktadır. Durum böyle olunca kurada ismi çıkanlardan bazılarının maddi imkânı olmasa da borçlanarak hac ibadetini yerine getirmek istemeleri,

[7] Bünyamin Erul- Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak* (Ankara: TDV Yayınları, 2024), 7.

kendileri için çıkan bu fırsatı kaçırmak istemeyişlerini ve mezkûr ibadete verdikleri değeri göstermektedir.

Nihayetinde, niyetinde bile zor olduğuna işaret edilen, diğer ibadetlerde olmayan şekilde; "bunu bana kolaylaştır, bunu benden kabul eyle" denilen, günümüzde kapsamlı ve sistematik bir organizasyonla ifa edilen, maddi ve manevi hazırlık safhasından, hacının dönüşü ve döndükten sonraki ritüellere varıncaya kadar, hayatta bir dönüm noktası, kırılma noktası olarak görülen hac ibadeti toplumsal ve bireysel öneme haizdir. Gerek haccını yapan ve hacı olan kişinin, gerekse toplumun hacı olanın sonraki hayatına dair beklentilerinin olacağı varsayımı üzerine, çalışmadaki elde edilen verileri değerlendirmek, toplumsal dini yaşayışın durumu ve yönü hakkında bilgi verebilir.

Toplumlarda genellikle din ve ibadetin sosyal bağları güçlendirmek, ortak değerleri korumak, etik prensipleri teşvik etmek, yerleştirmek ve insanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemek için etkin rol oynadığı kabul edilir. Günümüzde modernizasyon, küreselleşme ve farklı dünya görüşleri gibi faktörler, dinin ve ibadetin toplumsal dinamiklerdeki rolünü etkileyebilir ve değiştirebilir. Yine bazı toplumlarda dinin etkisi daha belirgin ve önemliyken, diğerlerinde daha az belirgin olabilir. Ama buna rağmen dinin ve ibadetlerin toplumlarda birlik ve dayanışma duygularını pekiştirebileceği, bireyler arasında ortak bir kimlik ve amaç duygusu oluşturabileceği yadsınamaz bir gerçektir.

IV. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Araştırmanın temel hipotezi, "hac ibadetini gerçekleştiren bireylerin sosyal dayanışma, toplumsal ilişkilerde daha fazla hoşgörü, sabır, şükür gibi değerlere olan tutumları ile dini bilinç düzeyleri ve ibadetlere katılım düzeyleri öncesine göre anlamlı ölçüde değişiklik gösterir." şeklindedir. Aynı zamanda temel hipotezin yanı sıra araştırmada şu alt hipotezler de test edilmiştir:

Araştırmanın alt hipotezleri:

- Hac yapan bireylerde Kur'an okuma ve ibadetlere devam etme durumunda farklılaşma olur.
- Hacca gitmeden öncesiyle hac dönüşü olumlu duygularda artış görülür.
- Yaşı yüksek bireylerde "hac" ölüm ve sonrasını daha fazla hatırlatır.

- Türkiye dışı ülkelerden gelecek/gelen hacılar hakkında görüşler farklılaşır.
- Hacca giderken ve hac dönüşü dua edilecek kişiler sıralamasında değişim olur.
- Hac dönüşü şekilsel anlamda (giyim kuşam v.b.) değişim olacağı beklenmektedir.
- Hacda zorluk değerlendirmesinde ve zorlanılan unsurlarda, hac öncesi ve sonrası değişiklik olur.
- Hac öncesi ve sonrası hayata ve insanlara bakış açısında farklılaşma olur.
- Hac yapan yaşı yüksek bireylerde "ölüm" düşüncesi etkisi ile "Allah'a yakınlık hissedilme oranının daha fazla olması beklenir.
- Hacı adaylarının beraber hacca gittiği hac arkadaşları hakkındaki düşüncelerinde hac dönüşünde değişim olur.
- Eğitim durumuna göre hac hakkındaki bilgilenme durumu farklılık gösterir.
- Cinsiyet ve yaş durumuna göre, kendine "hacı" denilmesi ve şekilsel değişiklik farklılık gösterir.

V. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM, METOT VE SINIRLARI

Bilimsel yöntem, belli bir durumda genel değişkenler kümesinden bilinçli ve kasti olarak seçim yapmakla başlar. Araştırmacı kişinin bağlandığı değişkenler, doğal olarak bilimsel biçimlendirmeye-formülasyona uygundur.[8] Din sosyolojisinin araştırmalarında takip ettiği metotla ilgili konularını başta sosyoloji ve ilâhiyat olmak üzere, iki temel dayanağı olan; "toplum bilimleri" ve "din bilimleri" ile paylaşmakta olduğunu öncelikle beyan etmekte fayda vardır. Bir kısım metodolojik meseleler toplumun incelenmesiyle ilgilidir ve din sosyolojisi onları genel sosyoloji ile ortaklaşa paylaşmaktadır. Başka bir kısım meseleler ise, dinî hayat, dini tecrübe ve tezahürler ve bunların tabiatıyla ilgilidir ki, bunları da o, dinî ilimlerle paylaşmakta ve anılan konularda öncelikle ve özellikle onların yardımlarını beklemektedir.[9]

[8] Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2022), 13.
[9] Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 70.

Bu bilgiler çerçevesinde araştırmamızda karma yöntem kullanılmıştır. "Karma yöntem, araştırma problemlerini anlamak için hem nicel veriler (kapalı uçlu) hem de nitel veriler (açık uçlu) topladığı iki veri setini birbiriyle bütünleştirdiği ve daha sonra bu iki veri setini bütünleştirmenin avantajlarını kullanarak sonuçlar çıkardığı, sağlık, sosyal ve davranış bilimleri alanında kullanılan bir araştırma yaklaşımıdır."[10] Bu yaklaşımı seçmemizdeki amaç, istatistiki eğilimlerin, öyküler ve kişisel deneyimlerle birleştirmesinin, araştırma sonucunu daha iyi anlamak için bu yöntemlerden herhangi birini yalnız başına kullanmaya kıyasla daha fazla avantajlı olacağıdır.

Çalışmamızın teorik çerçevesi çalışılırken öncelikle araştırmaya literatür taranması ile başlanmıştır. Din ve toplum, dinin toplum hayatındaki fonksiyonları, ibadetin önemi, hac ibadeti, hac ibadetinin temel kavramları, kapsamı ve boyutları, diğer dinlerde hac vb. konular bilimsel çizgiler çerçevesinde dokümantasyon metodu ile elde edilen bilgiler ışığında değerlendirilmiş, konularla ilgili kütüphanelerde bulunan temel kaynak kitaplardan, bununla beraber konuyla ilgili kitap, gazete ve dergi, internet taraması gibi, güncel kaynaklardan faydalanılmıştır. Sosyolojinin temel metodu olan tasvir metodu kullanılarak bilgi verilmiştir. Ayrıca çalışmamızda tarama / anket metodu kullanılmıştır.

Tarama araştırmacısı bir kuramsal ya da uygulamalı araştırma problemiyle işe başlar ve ampirik ölçümler ve veri analiziyle taramayı bitirir. İlk aşamada, araştırmacı bir araç geliştirir, bir anket ya da görüşme planı. Yanıtlayıcılar bir anketteki soruları kendileri okur ve yanıtları işaretler.[11] "Anket, bir problemle ilgili olarak çeşitli kimselerin bilgi, tecrübe ve düşüncelerini almak için yapılan soruşturmadır. Diğer bir ifadeyle anket, kalem- kâğıt yoluyla ferdin veya grubun kendisi hakkında bilgi vermesi şeklidir".[12]

Araştırmada Denizli'den hacca gidecek kişilerden oluşan örnekleme hac öncesi yapılan anket ile yine Denizli ilinden daha önce hacca gidip gelmiş örneklemle yapılan anketle elde edilen veriler analiz yapılmaya çalışılmıştır. Anketle alakalı Pamukkale

[10] John W. Creswell, *Karma Yöntem Araştırmalarına Giriş*, ed. Mustafa Sözbilir, çev. Suat Çelik (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 2.
[11] W.Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri 1-2 cilt*, çev. Özge Sedef (Ankara: Yayın Odası Yayıncılık, 2014), 2/401.
[12] Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2004), 110.

Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan, 27.12.2024 tarihli 682 823 50/2024-24 sayılı rapor alınmıştır.

Çalışmada gereken alt yapının oluşturulması için Denizli ili ve ilçelerinden çoğunluğu 2023/2024 yıllarında hacca gidecek 202 hacı adayı ve yine çoğunluğu 2023/2024 yılları olmak üzere, hac ibadetini yapmış kişilerden oluşan 183 kişi olmak üzere toplamda 385 kişiye anket uygulanmıştır. Araştırma bulguları araştırmanın uygulandığı bölge ve örneklem sayısı ile sınırlıdır. "Temsil edici bir örneklem için, çoğunlukla olasılıklı örneklem terimi kullanılır ve böyle bir örneklem seçmek için farklı stratejiler tasarlanmıştır, bunların en temel olanlarından biri rasgele seçimdir".[13] Bu sebeple örneklem seçimi hacca gidecekler arasından rasgele yapılmıştır. "Hacca gitmeyi düşünen kişiler" gibi genel bir örneklem seçiminden ziyade, hacca gideceği kesinleşmiş, maddi manevi olarak hacca hazırlanmış ve hacdan beklentilerin netleşme ihtimalinin kuvvetli olacağı düşünülerek hacca gidecek kişiler belirli bir zamanla (2023/2024 yılı) sınırlandırılmıştır. Yine bu anlamda çalışma Denizli ili ve ilçeleri ile sınırlıdır. Sorulan sorular tek tek incelenerek, "cinsiyet" ve "yaş" değişkenleriyle kendi içinde kategorilere ayrılmış, verilere sayısal semboller verilerek öncelikle istatiksel işlem yapılacak hale getirilmiş ve bilgisayara işlenmiştir. Verileri daha iyi değerlendirme amacı ile yer yer tablolar oluşturulmuş, tablolar oluşturulurken gereksiz tablolar için uğraşılmamış, araştırmanının sonucuna doğrudan katkısı olacak tablolar olmasına özen gösterilmiştir. Veriler yüzdelik vb. betimsel istatistikler kullanma yoluyla incelenerek çalışma olgunlaştırılmaya çalışılmıştır.

[13] Keith F. Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. Dursun Bayrak Zeynep Akyüz h.Bader Arslan (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005), 102.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DİN ve TOPLUM

Etimolojik ve semantik olarak Arapça ‘da “din” kelimesinin, “de-ye-ne” veya “dâ-ne” kökünden geldiği ve genellikle üç değişik kaynağa dayanan ayrı anlamları içerdiği anlaşılmaktadır. Arapça ‘da din, "usûl, âdet, tutulan yol ve huy" gibi manalara gelirken, Aramî-İbranî dillerinden geldiği kabul edilince, "mülk, idare etmek, hükmetmek, ceza, yargı, hesap, muhasebe ve mükâfat", Farsçadaki Dâena sözünden geldiği öne sürülünce ise din kelimesi, "din ve mezhep edinmek, inanmak, âdet edinmek" manalarını ifade etmektedir. Bu manada din, "kişinin bağlandığı ve uyduğu nazarî ve amelî yol” dur ki, bu anlam, bugün dinden anlaşılan manaya daha yakın gözükmektedir.[14]

Dinin kapsayıcı şekilde genel bir tanımını yapabilmek mümkün değildir. Bu sebepledir ki, herkes kendi görüşüne göre bir ayırım yapmış ve kendine ait bir tarifi ortaya koymuştur. Din şeklinde isimlendirilen inanç sistemlerinin birbirinden farklı olmasının sebebi bunların mensup oldukları kültürlerin farklı oluşundan ileri gelmektedir. Burada “din” i kültürün bir parçası olarak kabul etmek, bizi “din” in insan yapısı olduğunu kabule götürebilir. Dini manada âdetlerin, merasimlerin ve benzeri unsurların insanlar tarafından oluşturulduğunu kolayca kabul edebiliriz. Fakat din olarak kabul edilen bütün akidelerin insanlar tarafından ortaya konulduğunu kabul etmemiz imkansızdır. Yine bazı dinler arasında o kadar büyük değişiklik ve öyle tezatlar vardır ki, onları ortak bir kavramın kapsamına alabilmemiz mümkün değildir. Ya, hepsinin din olarak isimlendirildiğini fakat din olmadığı kabul edilecek veya her din için ayrı ve çoğu zaman birbirine hiç benzemeyen parçalardan oluşan birçok tanımlar yapılmaya gayret edilecek ki bu da mantıklı olmayacak. “İyi bir tarif, o tarifin şümulüne giren şeylerin hepsinin müşterek özelliklerini bulup ortaya koyan, birbirine benzemeyen özellikleri ise dışta bırakan bir tariftir. Eğer din oldukları öne sürülen bütün inanç ve uygulama tiplerini bir araya getirecek bir tarif bulmağa çalışırsak putperestlikle İslamiyet’i aynı kategoriye dahil etmiş olmamız gerekecektir. Halbuki putperestlik insanı, bizzat kendi eseri olan bir eşyaya tapınma seviyesine indirir. İslamiyet ise insanı Allah'ın eseri olan kâinattaki intizamı

[14] Günay, *Din Sosyolojisi*, 212.

tetkike sevk edecek derecede rasyonel bir düşünce sistemine sevk etmektedir".[15]

Dinin insanların yaşamlarında binlerce yıldır güçlü bir yeri olmuştur. Din, şu ya da bu biçimde, bilinen tüm insan toplumlarında görülür. Arkeolojik kalıntılara dayanarak haklarında bilgi sahibi olduğumuz ilk toplumlara ait kayıtlar, açıkça dinsel sembol ve ayin izleri sunmaktadırlar.[16] Din, bütün toplumlarda ortak olup ilkel toplumlarda sosyal hayatın tamamını kucaklayan bir olaylar süreci ve toplumsal kurumdur. E. Durkheim; "Din Hayatının Başlangıç Şekilleri" adlı kitabında toplumda bütün kurumların ilk şekillerinin dinî hayattan meydana geldiğini kanıtlamıştır. Toplum büyüdükçe, yoğunluğu arttıkça, değerler farklılaştıkça dinî değer öteki değerlerden ayrılmaya başlar. Din toplumun ve civarındaki olayların kutsal ve kutsal-dışı diye ayrılmasına dayanır. Kutsal-dışı olaylar dinle ilgili değildir, ama kutsala karşı olan ya da kutsalı çiğneyen olaylar dine karşı olaylardır. Din bir inançlar ve tapınmalar sistemidir ve böyle bir sistemin inkarını ifade eden davranışlara dinsiz denir.[17]

Yukarıda verilen bilgiler ışığında dinin sadece topluma ve insana has bir nitelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu ikisi arasındaki ilişki öyle derindir ki Durkheim'e göre biri diğerinin kaynağıdır. Bu bağlamda Durkheim'in toplum görüşü ve din görüşü birbirini tamamlar ve birbirini inşa eder niteliktedir.

Din kutsal ile yani diğerlerinden ayrılmış ve yasaklanmış şeyle ilgili inançlar ve amellerden oluşan tutarlı bir sistemdir. Bu inançlar ve ameller, kendilerine inanan bütün insanları kilise/cemaat diye isimlendirilen tek manevi bir toplum halinde bir araya getirir.[18] Diğer bir deyişle: "Din" insanlar tarafından devamlı sorulan "bendeki ve etraftaki şu olup bitenlerin anlamı nedir" sorusuna toplumun verdiği anlam yanıtıdır. Bu niteliğiyle din, toplumun da kendidir. Toplumun kurucusu, meşrulaştırıcısı ve bu meşrulaştırmayı devam ettirmesiyle de hem kendinin hem de toplumun sürdürücüsüdür.[19]

Toplum ve din arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Din, toplumun bütün alanları üzerinde etkili olduğu gibi toplum da aynı şekilde dini her yönüyle etkisi altına alır.[20]

---

[15] Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Filiz Kitapevi, 1985), 8,9.
[16] Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Cemal Güzel (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), 579.
[17] Hilmi Ziya Ülgen, *Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 81.
[18] Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), 67.
[19] Adil Çiftçi, *Din Dosyolojisine Giriş-Ya da Meleklere Ağıt* (Ankara: Özyurt Matbaaçılık, 2013), 96.
[20] Abdurrahman Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (31 Ocak 2016), 153.

1.1.1. Sosyolojik Açıdan Din

Toplumla din arasındaki ilişkinin sistemli ve objektif bir şekilde incelenmesi, sosyoloji kelimesini ilk defa kullanan Auguste Comte'dan çok önceleri mevcuttu. İbn Haldun Kitabü'l-İlber'e (Dünya Tarihi) giriş kısmında, Kuzey Afrika Krallıklarının yükseliş ve düşüşlerinde dinin oynadığı rolü incelerken "sosyal dayanışma" (asabiyye) kavramıyla özel olarak ilgilenmişti[21]

Din insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Sosyolojik bakımdan dinin analizi öncelikle onun belirli bir topluluk ya da cemaat meydana getirme özelliğinde toplanmaktadır. Gerçekte her din bir toplum içinde meydana çıkmakta ve yayılmaktadır. Bunun yanında din, kendine tabi olanları birbirine bağlayan ve birleştiren bir etkiye sahiptir, bu özelliği ile toplumsal hayatta "cemaat / ümmet" olarak ifade edilen bir topluluk oluşturur. Bu sebeple sosyologlar dini toplumla açıklamaya çalışır.[22]

Dinin değişik kategorilerde tanımları yapılmaya çalışılmıştır, bazı akademisyenler dini görsel ve işlevsel şeklinde açıklama taraftarıdırlar, "İşlevsel tanımlama dinin fertlere ya da topluma sağladığı farz edilen yararları tasvir eder ve dinin ne yaptığı ya da ne işe yaradığı; özsel tanımlama ise dinin içeriği ya da özüyle ilgili karakterleri içerir ve dinin ne olduğu üzerine yoğunlaşır".[23] Yine, asli tariflerde, dinin sahip olduğu kutsal, aşkın, ilahi ve tabiatüstü gibi özellikleri öne çıkarılırken; fonksiyonel tanımlarda ise, birey ve cemiyet hayatında ortaya koyduğu fonksiyonlardan yola çıkılır. Dinin toplum hayatındaki bütünleştirici fonksiyonundan hareket ederek değerlendiren yapısal fonksiyonalistler, din meselesini sosyal bütünleşme, sosyal çatışma ve sosyal değişmeye etkisi konularından ele almışlardır.[24]

Özsel bir din tanımını kabul etmek, Tanrı, Kutsal, Hakikat, Sır, Güç, Ruh, Tabiat-üstü, Tecrübe-ötesi Gerçek, Yüce, Ulvî, Ulu, gibi aşkın bir varlığa işaret eden inançlar sistemine iman etmek demektir. Bu bakış açısıyla din, tümden sahip olduğumuz dünyamızı anlama çabası olup nihayetinde psikolojik veya sosyal yaşantımızla bir alakası

[21] Winston Davis, "Din Sosyolojisi", çev. İhsan Çapçıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (01 Ağustos 2004), 291.
[22] Kamil Kaya, *Küçük Gruplar Sosyolojisi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2013), 128.
[23] Abdurrahman Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 90.
[24] Mustafa Keskin, "Din Ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (01 Haziran 2004), 10.

olmayan kurgusal bir girişimdir.[25] Anlatılan şekle Alman teoloji bilimcisi Rudolf Otto'nun, dini kutsalın tecrübesi ile yaptığı tanımını örnek gösterebiliriz.[26]

Kutsallık noktası, dinin tümüyle kendine özgülüğünü anlatır ve aynı zamanda bütün dinlerde müşterektir. Aslında bu tanım ilk planda sosyolojik anlamda kapalıymış gibi görünüyor olsa da yakından bakıldığında, dinin sosyal boyutlarını da işaret ettiği anlaşılır. Önce bireyin kutsal olanı yaşayabilme kabiliyetinin varlığını ve hatta bu deneyimin onun varlığının gereği olduğunu ve sonra da dinin, daima öncelikle tek tek bireylerin bilincinde yerleştiği gerçeğini gösterir. Bu tanımıyla Otto, dinsel deneyimin başkalığını, bugün de geçerli bir form hâlinde betimlemeyi denemektedir. Dinin son tahlilde özelliğidir ki inançlar, eylem kalıpları ve değerler "insanüstü varlıklar"a dayanan bir durumdur. Spiro'nun "insanüstü varlıklar" kavramıyla ilgili tasviri sosyolojik düzlemde önemlidir; zira "insanüstü varlıklar", insanoğlundan daha güçlü varlıklar, insanlara yardımda bulunan ya da onlara acı veren bununla beraber insan eylemleri tarafından etki altına alınamayan varlıklar olarak betimlenirler. Bilindiği gibi güç ve iktidar, din sosyolojisinde en çok önem atfedilen kavramlardandır. Bu minvalde bir diğer din tanımı da Peter L. Berger yapmıştır. Berger, Otto'dan yararlanarak dini şu şekilde tarif eder: "Din, kutsal kozmosun kendisiyle tesis edildiği beşerî girişimdir".[27] Berger bu tanımla insanoğlunun kutsalla alakalı aktivitesi üzerine vurgu yapmıştır. Bu 'kutsal dünya', bildiğimiz dünyadan her hâlükârda değişiktir. Demek oluyor ki dinin özü, tanım noktası, kutsal olarak ifade edilen bir şeyle ilgili ve bağlantılı olmasıdır.[28]

Bununla beraber değişik, birazda eleştiri içeren bir bakış açısı ile bakarsak özsel tanımlar dini, "Tanrı", "manevi güçler" veya "kutsal" olarak bilinen şeylere inanmayla sınırlı görürler. Bu inancın sosyal ve psikolojik yansımalarını göz ardı ederler. Ve dinin kültür, ahlâk, estetik, sosyo-ekonomi gibi kültürel tezahürleri görülmediği için bu tanımlar dar olarak değerlendirilirler. Kutsalın tecrübesini sadece insanla sınırlı gören bu tanımlar, tebliğci ya da misyoner dinler için kabul edilebilirlikten uzaktırlar. Dinin tam anlatımı, öncelikle derunî tecrübenin kontrolünü gerektirmekle beraber, söz konusu tecrübenin anlaşılması, onun nesnel/objektif boyutunun açıklanmasıyla mümkün olabilir.

---

[25] Abdurrahman Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 76.
[26] Rudolf Otto, *Kutsala Dair*, çev. Sevil Ghaffari (İsanbul: Altıkırkbeş Yayınları, 2014), 35-45.
[27] Peter L. Berger, *Dini Kurumlar*, çev. Adil Çiftçi (İzmir: Anadolu Yayınları, 1999), 256.
[28] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 57.

Din, insan tabiatının ve davranışlarının çoğunun arkasında bir motor kuvvet olagelmiştir. Gerçekte, sadece dinin değil, hiçbir tecrübenin bütünüyle fertlerle sınırlandırılması neredeyse imkânsızdır. Kendi bakış açısıyla oluşan tecrübeler, ister istemez fertleri aşmak ya da dış dünyadaki varlıklarla temasa geçmek durumundadır. Dinî inançlar muhakkak dışa yansır ve insanların fiillerine yön verirler. Böyle olduğu için neredeyse dinlerin tümü, inanç, düşünce ve tasavvurlar üzerinde şekillenmekle birlikte, sadece "insan ile Tanrı arasındaki mahrem ilişki" şeklinde sınırlı kalmamış, aksine dinler, dış dünyaya bir renk, duygu, tavır, inanç ve davranış biçimleri olarak tezahür etmiştir. İlahi unsurları barındıran dinler, bireyler ve toplumlar için işlevsel bir değer taşıdıkları için tercih edilmektedir. Bu bağlamda din, temel kaideleri ile, insanlara ve topluma hayat kılavuzu olmanın yanı sıra toplumsal ilişkileri düzenleyen bir pusula işlevi görür. Bireyler, dinin faydasız olduğunu bile bile, onun varlığını deneyimlemek istemez. Bir dine ait inanç ve kavramlar, o dinin mensuplarını bir araya getirirken, aynı zamanda farklı inançlara sahip kişilerin bir arada yaşadığı ortamlarda çatışmalara neden olabilmektedir.[29]

İşlevsel tanımlara gelince, öncelikle din sosyolojisini temelde, dinin özü ve mahiyeti değil, bunun ötesinde dinin toplum içerisindeki yeri ve diğer toplumsal kurumlar ile olan ilişkileri ve bireyin dine dayalı sosyal davranışları ilgilendirmektedir.[30] Bir bakıma formel tanımlar olarak da isimlendirebileceğimiz olan işlevsel tanımlarda din, fert ve toplum hayatında hangi işlevi yerine getirdiğine bağlı olarak tanımlanmaktadır. Dinin özünde ve temelde ne olduğu ile değil ne yaptığı ile ilgilenilmektedirler. Dinî inanç ve pratiğin özü, bu tanımsal bakış açısı için, dinin sonuçlarından daha az önemlidir.[31] İşlevsel tanımlar benimseyenlere göre din, birey ve toplum üzerindeki sosyal ve psikolojik etkilerine göre tanımlanır. Örneğin, insanın inanç sistemi hem toplumsal yaşantısında hem de psikolojik yaşantısında belirli bir etkide bulunuyorsa o bir dindir, böyle bir etkisi yoksa "felsefe" gibi başka bir şey olarak görülmektedir.[32]

Bu bakış açısına göre din, bireylerin sosyalleşmesini kolaylaştırır, saldırganlık duygularını engeller ve toplumsal bütünleşmeyi sağlar; ayrıca psikolojik ve duygusal olarak bireyleri destekleyerek hayatı daha yaşanabilir kılar. Başta A. Comte ve E.

[29] Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", 01 Haziran 2008, 76,77.
[30] Adem Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi* (İstanbul: Dönem Yayınları, 2013), 30.
[31] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 59.
[32] Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", 01 Haziran 2008, 77.

Durkheim olmak üzere, sosyolojinin ortaya çıkış döneminde çok sayıda sosyolog, dine karşı faydacı bir tutum benimsemişlerdi. Eğer din bir destek, bir güç ve bir rahatlama, bir güven sağlıyorsa, başka bir deyişle, yaşam için yararlıysa "din" dir ve değeri gerçektir. Durkheim, dini tamamen sosyal bir olgu olarak ele alarak, onun işlevini toplumsal bağları güçlendirmede ve toplumsal düzeni sağlamada görür. Ona göre din, bireyleri bir cemaat halinde bir araya getirir ve kaos durumunda ruh sağlığını koruyacak bir yapı sunar.[33] Peter Berger'in kaos ve dikkat ilişkisine yaptığı vurgu da bu bağlamda anlam kazanır. İnsan kutsalla olan bağlarını koparırsa kaosa sürüklenir; bu da toplumsal düzeni tehdit eder. Durkheim'ın bakışı, dini kendi başına bir hakikat iddiası olarak değil, toplumsal işlevi çerçevesinde değerli bir olgu olarak ele alan pragmatist bir yaklaşımdır. Bu anlayışa göre, dinin bilimsel bir incelemeye değer olmasının sebebi, bireylerin ve toplumların yaşamlarına olan etkisidir.[34]

Durkheim, tüm dini olguları, inançlar ve ayinler olmak üzere ikiye ayırır. Dini inançlar, bazı sembolik düşünce ifadelerinden; dini ayinler ise belirli eylem ve faaliyetlerden oluşur. Dini inanç her şeyi kutsal ve profan (kutsal olmayan) şeklinde ikiye ayırır ve din kutsal olanı ifade eder. Durkheim, "Dini Hayatın İlk Biçimleri" adlı eserinde, elinde bulunan verileri yorumlayarak ve genelleyerek şöyle bir sonuca ulaşır: Toplum üyeleri bir dini ayine katıldıkları zaman, aslında topluma tapmaktadırlar. Çünkü insanlar, her ne kadar dini ayin vasıtasıyla kutsal bir güce ya da varlığa taptıklarını zannetseler de aslında o kutsal güç, toplumun sembolik ifadesinden başka bir şey değildir. Toplum, din vasıtasıyla üyelerini kontrol etmektedir ve onların ahlaki otoriteye saygı göstermelerini sağlamaktadır.[35] Onun din anlayışına göre kutsal olan, nihayetinde toplumsal olanın ifadesinden başka bir şey değildir. Din, bireye değil gruba ve topluma ait bir özelliktir. Tüm kutsal sembollerin en önemli ve temeldeki vazifesi, toplumunda dayanışma ve bütünleşmeyi güçlendirmektir. Bu minvalde din, sosyal dayanışmanın incelmiş bir anlatımı olmaktadır.[36]

İşlevselci din tanımları, substantif tanımların din olarak belirledikleri bütün dinleri kapsarlar ve substantif tanımlardan daha geniştirler. Nitekim işlevselci din

[33] Emile Durkheim, *Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri*, çev. Özer Ozankaya (İstanbul: Cem Yayınevi, 2010), 23.
[34] Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", 01 Haziran 2008, 78,79.
[35] Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri,* 521.
[36] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din,* 60.

tanımlamalarında sosyal bütünleşmeyi sağlayan bireysel davranış yönelimini belirleyen veya değer kategorisi olarak görev yapan; kısacası bir anlam sistemi olan bütün düşünce sistemleri din olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda faşizm, marxizm, komünizm, laisizm, nasyonalizm, maoizm, hümanizm, psikolojizm, ruhçuluk, ateizm gibi ideolojiler, başka bir deyişle teistik olmayan inanç sistemleri, seküler ideolojiler ve ayinler din olarak görülür. Doğrusu bu çerçeveden bakıldığında, komünizm, liberalizm, sosyalizm, kapitalizm gibi ideolojilerin kendine göre, kurumları, ayinleri, kutlamaları, bilgi sistemleri ve inançları olduğu için kendilerine laik bir din diyebiliriz. Bu manada Durkheim'in din kavramı öyle geniş tutulmuştur ki, o tanıma göre son tahlilde ulusal ve politik ideolojiler de din olarak anlaşılabilir.[37]

Köklerini Durkheim'de bulan, yapısal işlevselci kuramda dikkat çeken en önemli özellik, "sosyal düzen", "sosyal bütünleşme", "sosyal çatışma" ve "sosyal değişme" gibi toplumsal farklılaşma ve bu farklılaşmalara dinin etkisinin öne çıkmasıdır. Bu anlamda din, değer koyucu (normatif) bir inanç sistemi olarak temel bir entegrasyon faktörü rolünü almış olur.[38] Misal, T. Parsons'a göre din, sosyalleştirme, meşrulaştırma ve anlamlandırma gibi spesifik bütünleştirici fonksiyonu sayesinde insanın hayal kırıklığının, yaşadığı çatışma ve engellenmelerin üstesinden gelmesine destek olur.[39]

T. Luckmann da, dini işlevsellik temelinde tanımlamaya çalışır. Ona göre din, insan organizmasının bir yeteneği olarak, insanî olan her şeyin aynı zamanda dinî bir yön taşıdığı anlamına gelir. Luckmann'a göre insana özgü olan tüm fenomenler dinî olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, sadece insanın biyolojik yapısında yer alan ve diğer hayvanlarla ortak olan yönleri dinin dışında kalır. Luckmann'a göre, dini belirli psikolojik ihtiyaç veya güdülere dayandırmakta mümkün değildir. Ancak, Luckmann'ın yaklaşımı kendi içinde işlevsel bir çerçeve sunmakta ve işlevsel tanımlar arasında oldukça kapsamlı bir yere sahiptir.[40] Benzer şekilde, C. Geertz'in din tanımında da işlevsellik önemli bir rol oynar. Geertz'e göre din, "insanlarda genel bir varlık düzenine ilişkin kavramlar oluşturarak ve bu kavramları gerçekliğin bir atmosferiyle kuşatarak, güçlü, geniş

[37] Günter Kehrer, *Din Sosyolojisi*, ed. Yasin Aktay - M.Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 2007), 25; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 62.
[38] Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", 01 Haziran 2008, 80.
[39] Talcott Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı*, çev. Adem Bölükbaşı (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2015), 1./60-80.
[40] Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Sorunu*, çev. Ali Coşkun - Fuat Aydın (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 96-98.

kapsamlı ve kalıcı ruhsal durumlar ile motivasyonlar yaratan bir semboller sistemidir."[41]

Bu iki tek yönlü (monotetik) din tanımı, aralarında keskin sınırlar çizerek birbirlerini dışlar. Dinin yalnızca işlevsel bir açıklaması, genellikle dışarıdan bakanların perspektifini yansıtır ve dinin içinde olanların bakış açısını göz ardı eder. Dini yalnızca işlevsel bir araç olarak görmek yani onun ilahi kaynağını ve özünü reddederek onu sadece güvenlik sağlayıcı, toplumsal dayanışmayı oluşturan veya bireyleri sosyalleştiren bir etken olarak değerlendirmek dinin anlamını tam olarak açıklamakta yetersiz kalır. Öte yandan, dinin yalnızca kutsal ile bireysel deneyim çerçevesine indirgendiği özsel tanımlar da dini sınırlı bir bakış açısıyla ele alır. Bu tür özsel tanımlar, dinin toplumsal ve nesnel boyutlarını göz ardı eder. İnsanın Tanrı'ya, kutsal güce veya manevi değerlere olan inanç kısmıyla sınırlı kalır, fakat bu inancın birçok yönden yansımalarını yeterince kapsamaz. Dinin tam anlamıyla açıklanabilmesi için hem içsel deneyimin anlaşılması hem de bu deneyimin nesnel boyutlarının açıklanması gerekir. Bu iki bakış açısını birleştirme çabasında olan "politetik" tanımlar, daha çok yönlü ve kapsayıcıdır. Özsel ve işlevsel yaklaşımlar yerine önerilen bu politetik bakış açısı, belirli bir sistemin din olup olmadığını değerlendirmek için ölçüler ortaya koyar. Ancak bu yaklaşım da eleştiriden muaf değildir. Sonuç olarak, özsel, işlevsel ve politetik yaklaşımların her biri, en az bir açıdan eleştiriye açıktır. Bu sebeple, dine kutsal veya ilahi kaynağı yönünden bakan ve onu içeriden değerlendiren din sosyologları ve din bilimcileri daha kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadırlar. Bu yaklaşımlar, dinin ilahi kaynağını dikkate alarak özsel ve işlevsel taraflarını da göz önünde bulundurur.[42]

Doğayı kontrol altına almak için uğraşan insanoğlu artık içinde yaşadığı toplumu da bilimsel yollardan çözümleyerek, onun üzerinde de egemenliğini kurmak istemektedir. Özellikle azgelişmişlik sorunu ile karşı karşıya olan ülkeler, ekonomik kalkınmanın toplumsal değişmeden ayrılamayacağı gerçeği üzerine dikkatlerini daha yoğun olarak toplumsal değişme üzerinde odaklaştırmak durumundadırlar.[43] Toplumsal değişime sebep olacak dinin çalışma organları diyebileceğimiz ibadetler ve dini ritüeller, toplumsal yapıyı şekillendiren, bireylere manevi bir kimlik kazandıran önemli ögelerdir.

[41] Clifford Geertz, "Religion as a Cultural System", *Religion and Ideology,* thk. Robert Bocock - Kenneth Thompson (Manchester: Manchester University Press, 1987), 66 -75.
[42] Kurt, "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", 01 Haziran 2008, 90,91.
[43] Emre Kongar, "Toplumsal Değişme", *Amme İdaresi Dergisi* 4/1 (1971), 63.

Çalışmamıza katkı sağlaması bakımından daha çok dinin toplumsal değişme üzerindeki etkisi ve bu bağlamda dinin toplumsal fonksiyonları üzerinde durulacaktır. Konumuz olan hac ibadeti, Müslüman toplulukları arasında önemli bir sosyal değişim aracı olarak kabul edilir. Farklı coğrafyalardan ve kültürel geçmişlerden gelen insanlar bir araya gelerek, ortak bir dini deneyimi paylaşırlar. Bu bağlamda, Hac, bireyler ve bireyler vasıtası ile toplumlar için önemli bir dönüşüm ve yenilenme fırsatı sunar.

1.1.2. Dinin Toplum Hayatındaki Fonksiyonları

Sosyal normların amacı bireyi kötü, olumsuz veya uyumsuz davranışlardan uzaklaştırarak, toplum içerisinde yasalara uygun davranış biçimine uymaya zorlamaktadır. Bu yönüyle sosyal normlar din ile paralellik göstermektedir.[44] Din sosyal normların belirlenmesinde etkili olurken, bireyler arasında ortak bir değer ve anlam dünyası oluşturur. Ayrıca kriz dönemlerinde umut ve teselli kaynağı olarak işlev görür, bütünleşme sağlar. Hac sırasında farklı coğrafya ve kültürlerden gelen bireyler, ortak değerler etrafında bir araya gelerek, dayanışma ve birlik ruhunu pekiştirir. Bu süreç, toplumsal kuralların ve normların yeniden şekillenmesine katkı sağlar.

1.1.2.1. Zihniyet ve Kimlik Kazandırma

Dinin en temel fonksiyonlarının başında, toplumlara belli bir 'zihniyet kazandırma' veya 'yeni bir dünya kurma vizyonu' sağlaması gelmektedir. Nitekim, Berger: "Hayata anlam ve gaye kazandıran din, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamaktadır. Din, evrenin tamamını insan açısından manidar bir varlık olarak kavramanın cüretkâr bir girişimidir" demiştir.[45]

İlk sistematik din sosyolojisinin kurucusu olarak bilinen Weber, bir dine mahsus zihniyetin, evlilik, aile, meslek, iktisat ve devlet gibi birtakım sosyal olgu ve olaylara karşı belirli bir tavır takınılmasına neden olduğu görüşündedir. Weber, dinin, zihniyet oluşumuna katkıda bulunan tarihi ve coğrafi pek çok iç ve dış etkenlerden sadece birisi olduğuna işaret eder. Ona göre, yaşam biçiminin dinsel etkeni iktisadi ahlakın belirleyicilerinden bir tanesidir.[46]

---

[44] Erol Eroğlu, "Geçmişten Günümüze Sosyal Normlar", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 50 (01 Haziran 2015), 299.
[45] Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Çoşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 58.
[46] Weber Max, *Max Weber Sosyloji Yazıları*, çev. Parla Taha (istanbul: İletişim Yayınları, 1996), 340; Keskin, "Din Ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", 12.

Netice itibarı ile din insanlara belirli bir dünya görüşü sağlar. İnanç sahibi insanlar, dinin kendilerine kazandırdığı zihniyet yapısı sayesinde, örneğin dünya ve dünyevi olaylara karşı nasıl bir tutum sergileyeceklerini ve ne şekilde hareket edeceklerini belirler. Bu çerçevede, bir inanan dininin kazandırdığı bakış açısıyla dünya karşısında pasif veya eleştirel bir duruş sergileyebilirken, bir başkası daha müspet bir yaklaşımda bulunabilir. Böylece insanlar, dinlerinden aldıkları ilhamla, nesnelere, doğaya ve toplumsal olaylara karşı bir tavır geliştirirler. Dünya ve olaylara dair sergilenen tutumların dinle bağlantılı olduğunu fark etseler de etmeseler de çevreyi her zaman dinin rehberliğiyle algılarlar.[47]

Zorlu bir ibadet olan hac, geçmişten günümüze uzanan kadim bağları, insanın kendini anlama çabası ve birçok hikmetiyle tam anlamıyla bir olgunlaşma yolculuğudur. Hac ibadeti içinde zorluğu barındıran yönüyle öne çıkmaktadır. Bu bağlamda insanın hac yolculuğunda normal hayatına göre daha fazla mücadele ruhu kazanacak, haramlar mekruhlar ve bunlardan uzak durma çabası, onun arzu ve isteklerini dizginleme çabası, bireyi kuvvetli bir irade sahibi olmaya itmektedir. Yine hac yolculuğu öncesinde kurslarda işlenen konularda özellikle geçen "isar" yani, insanın kendi derdini, sıkıntısını unutup başkalarının derdine deva olmaya çalışması gibi hasletlerin, kişinin hayata bakışını değiştireceği söylenebilir.

Din, insana kimlik kazandırarak hayatına anlam verir; insanın yaşam amacını ve varoluş nedenini anlamasına yardımcı olur. Bu yönüyle din, sağlam bir kişilik gelişimine katkı sunar ve toplumsal ilişkilerin de dengeli ve tutarlı bir şekilde kurulmasını destekler. Ayrıca din, bireylerin kimlik bunalımına düşmesini önler. Hem bireyin kendisiyle barışık olmasına hem de toplumla, sosyal normlarla, değerlerle ve inançlarla sağlıklı ilişkiler kurmasına katkı sağlar ve bu süreçte önemli bir rol oynar. Din, sadece bireye değil, grup ve topluma da kimlik kazandırır, din inananlar topluluğuna bir kimlik oluşturma gücüne sahiptir. Dinin, milli kimliklerin şekillenmesinde de önemli bir rol oynadığı bilinir. Milliyetçilik ve milliyetçi akımlar ile dini kimlik ve bakış açısı arasında zaman zaman rekabet veya çatışma olabilse de, yerel ve milli kimliklerin oluşumunda dinin etkili olduğu, bazı durumlarda dini kimlikle milli kimliğin bir araya geldiği görülmektedir.[48]

Kimlik olgusu dinamik bir süreç olduğu için, pek çok toplumda kimlik arayışı,

[47] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 69.
[48] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 77,78.

kimlik bunalımı, kimlik kayması ve kimlik inşası gibi süreçler yaşanır. Özellikle hızlı değişim dönemlerinde ortaya çıkan kültürel kopuşlar, çatlaklar, belirsizlikler ve anomi durumları, toplumlarda bu tür kimlik sorunlarını daha belirgin ve önemli hale getirir.[49] "Anomie" kelime olarak "düzen yokluğu" veya "kuralsızlık" manalarına gelir. Her türlü düzenleyici dış güçten soyutlandığında insanın duyu yeteneği, kendi başına, doyurulması olanaksız dipsiz bir uçurum gibidir. Eğer dışarıdan herhangi bir şey onu sınırlamayacak olursa, bu duyu yetisi kendi kendisi için bir işkence kaynağı olur. İşte Durkheim'ın "anomisi"ni ortaya çıkaran da bu sınırsız hazlardır. Giderilemeyen tatmin, arzular ve sonsuzluk hastalığı daha fazla ıstıraba yol açar. Ve bireyde yaşama isteğini azaltır.[50] Durkheim bu durumu: "Bu hırslı oluşun (dinmeyen arzunun) kendisi, doyurulmasını olanaksız kılar. Aşırı ölçüde uyarılan tutkular, ne olursa olsun elde edilen sonuçların ötesine geçmektedir; çünkü daha öteye gitmemeleri gerektiği onlara anımsatılmamaktadır. Yani hiçbir şey onları sınırlamamakta ve bütün bir kargaşa, yatışmadan, kesintisiz biçimde sürüp gitmektedir… Bu da daha fazla acıya sebep olmaktadır… Bu koşullarda yaşama isteği nasıl azalmaz?" şeklinde açıklar.[51] Durkheim bu kelimeyi "kavram" haline getirmiş, sosyolojik tanımına kavuşturmuştur. Anomi, insanların bırakınız kontrol edebilmelerini mana dahi veremedikleri bir dünyada yaşadıkları "ruh durumu" dur. Diğer insanlardan fiilen kopması, tek başına kalması, başını alıp gitmesidir. Bazen de intihar yoluyla, alıp başını fiilen öteye, ötelere gitmesidir." [52]

Yukarıda anlatılan ve benzeri sıkıntılı dönemlerde bireyin dinî ve kutsal değerlere sarılarak kimliğini muhafaza etmeye çalıştığı bilinir. Bu bağlamda kimlik bunalımı yaşayan bireyler için dinin, varoluşsal bir anlamı ve önemi olduğunu söyleyebiliriz. Din bireye büyük bir topluluğun parçası olduğunu, ona karşı sorumlu olduğunu, sistematik yapılan ritüeller ve hissedilen dini değerler vasıtası ile hatırlatır ve kişinin güven duygusunu geliştirir. Bu sayede onu yalnızlıktan, çaresizlikten ve belirsizlikten uzaklaştırabilir. Hac ibadeti doğasında barındırdığı zorlukla, yine bünyesindeki yardımlaşma dayanışma gibi unsurlarla, direnme deneyimi yaşar. Yalnız olmadığını

[49] Günay, *Din Sosyolojisi*, 420.
[50] Emile Durkheim, *İntihar*, çev. Özer Ozankaya (İzmir: Cem Yayınevi, 2017), 283.
[51] Durkheim, *İntihar*, 232.
[52] Adil Çiftçi, *Sosyolojiye Giriş Ya da Bir Özgürlük Tarzına Çağrı* (Ankara: Yayınevi Yayıncılık, 2012), 74,75.

anlar. Nihayetinde, bireyin kimlik arayışında koruyucu, sağlam bir temel sunarak kişide içsel bir otokontrol oluşmasına katkıda bulunduğu, bireye toplumsal bir kimlik kazandırdığı söylenebilir.

1.1.2.2. Bütünleştirme

Bütünleşme konusu bilindiği üzere sosyolojinin başat temalarındandır. Toplum yalnızca belirli bir zaman ve mekânda bir arada olan insanların oluşturduğu bir birliktelikten ibaret değildir. İnsanları bir araya getiren, onları toplum içinde birleştiren belirli amaçlar ve bu amaçlar etrafında şekillenen normlar, değerler ve inançlar vardır. Bu çerçevede, bireyi topluma bağlayan önemli unsurlar sayesinde sosyal bütünleşme gerçekleşmektedir. Sosyal bütünleşmeye katkıda bulunan en etkili unsurlardan birisi, hatta belki de en önemlisi, dindir.[53] "Din, kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren bir inançlar, semboller ve pratikler kümesidir."[54]

Din sosyolojisinin araştırmalarının merkezinde, Durkheim'ın yorumladığı şekliyle dinin toplumsal birleştirici işlevi yer almaktadır. Durkheim'ın bütün sosyolojik incelemeleri, dinin toplum içinde güçlü bir birleştirici unsur olduğu sonucuna ulaşır. Dinin sembolik, birleştirici, bütünleştirici rolü, en çok ritüellerde kendini gösterir. Ritüeller aracılığıyla toplumun temel meseleleri kutsal bir boyuta taşınır. Örneğin, eski Yakın Doğu toplumlarındaki Yeni Yıl Festivalleri, dünyanın yaratılışını ve "doğru" insan düzeninin kuruluşunu temsil eden törenlerdir. Bu ritüellerde geçmiş, bugün ve gelecek birbirine bağlanırken, bireyin bu büyük plan içindeki rolü ortaya konur. Modern toplumlarda bazı eski sembolik işlevlerin yerini başka semboller alsa da geçmişin toplumsal dayanışmayı güçlendiren dini törenlerinin modern dönemde hiçbir karşılığının bulunmadığını düşünmek yanıltıcı olacaktır.[55]

Günümüzde bireylerin davranışları ile toplumun beklentileri arasındaki uyumsuzluklar, kurumlar, gruplar ve sosyal sınıflar arasındaki ahenksizlikler, siyasi ve ideolojik farklılıklar ve teknolojik alandaki hızlı ilerlemeler ile manevi değerlerin unutulur, geride bırakılır bir hal alması, modern toplumların ciddi bütünleşme sorunları yaşamasına yol açmaktadır. Sosyal farklılaşmanın artması, iş talebi ile ailelerin değişik

[53] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 70.
[54] Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), 156.
[55] Çiftçi, *Din Dosyolojisine Giriş-Ya da Meleklere Ağıt*, 130,131.

mekanlarda ikameti, gidilen yerlerdeki kültürel hayatın farklılıkları insanları birbirinden ayırarak bireyciliğin ve yalnızlığın yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu koşullarda, manevi birleştirici etkisi sayesinde, toplumun çalkantı ve çözülme sorunlarını aşmasında dinin önemli bir rol oynayabileceği görülmektedir. Çünkü dinin yerini alacak benzer bir kutsal olmayan değer mevcut değildir.

Durkheim anomiye tamamıyla olumsuzda bakmaz, aksine anominin elzem olduğunu söyler. Anominin belli bir derecesi normaldir ve toplumu daha sağlıklı kılmaktadır. İnsan ıstıraba, üzüntüye, hüzne karşı tümden itici olsaydı yaşayamaz hale gelirdi. Hüznün, yaşamda çok aşırı bir yer tutması hastalıklı bir durumdur; ama aynı şekilde hüznün hiç bulunmaması da hastalıklı bir durumdur. İnsanlar bu durumlarından, yalnızlıklarından kurtulmak isteyeceklerdir.[56] Esasen din, ve özellikle de İslâm dini- temelde, milli birlik ve bütünleşmenin vazgeçilmez aslî unsurudur. Böyle olduğu içindir ki, mesela İslamiyet modern dönemde Müslüman milletlerin hemen hepsini teker teker milli bütünleşmelerini temin etmede ana rollerden birini oynayabilmiştir.[57]

Sonuç olarak, dinin toplum içindeki temel işlevlerinden biri, toplumsal bütünleşmeyi sembolik düzeyde sağlamaktır. Toplum içinde bazı davranışlar kutsal kabul edilerek teşvik edilirken, bazıları günah sayılarak yasaklanmıştır. Bu durum, bireylerin davranışlarını toplumun değer yargılarına, kurallarına, düzenine uygun hale getirir. Özellikle ortaklaşa yapılan dini ritüeller ve ayinler, bireylerin aidiyet duygusunu güçlendirir ve toplumsal dayanışmayı pekiştirir. Hac ibadeti, bunun en somut örneklerinden biridir. Farklı kökenlerden gelen insanlar kutsal topraklarda bir araya gelerek aynı inanç etrafında birleşirler. Bu anlamda hac, grup ruhunu güçlendirerek toplumun istikrarını, bütünlüğünü ve sürekliliğini sağlamaya yardımcı olma potansiyeli en fazla olan ibadet sayılır.

1.1.2.3. Çatışma Parçalama

Çatışma kuramının temel ögeleri, ilk sosyologların öncülerinden Karl Marx ve Max Weber tarafından konulmuştur. Weber'in çalışmalarının büyük bir kısmını Marx ve Marksist çözümlemenin tartışması teşkil eder. Sosyolojide çatışma kuramı Karl Marx tarafından ortaya konulmuştur. Çatışma kuramının öncelikli ögeleri Marx ve Weber

[56] Durkheim, *İntihar*, 429.
[57] Günay, *Din Sosyolojisi*, 354,355.

tarafından belirlenmişse de başka kuramcılar da benzer fikirler geliştirmişlerdir.[58] Din, toplum içinde ortaya çıkan yeni bir dinin, toplum düzenine karşı muhalefet ederek çatışma çıkaracağı gibi kurumsallaşmayla, bürokratikleşmeyle, aslî karizmatik şahsiyetin veya peygamberin ölümünü müteakip karizmanın rutinleşmesiyle birlikte topluluğun kendi içinde itirazı, protestosu, isyanı vs. yoluyla da çatışma meydana getirebilir. Dinin sebep olduğu çatışma, grup içinde olabileceği gibi gruplar arasında hatta dinler arasında da olabilir.[59] Rousseau'ya göre; "İnsan cehennemlik saydığı kimselerle barış halinde yaşayamaz; onları sevmek, onları cezalandıran Tanrı 'dan nefret etmek demektir; bunları ya kesin olarak imana getirmek ya da tedirgin etmek gerekir. Bu hoşgörüsüzlüğün kabul edildiği yerde toplumsal bir etki olmaması düşünülemez".[60]

Her ne kadar bu minvalde dinin çatışmaya etkisi vurgulansa da İslam'da, Kur'an'ın şiddetle eleştirdiği kimseler gayrimüslimler değildir; bilakis onlar temelde iyi bir karaktere sahip olduğu gibi iman edebilecek potansiyel de kendilerinde bulunmaktadır. Bu nedenle, müminler onları "davet ümmeti" olarak görür. İnancı ne olursa olsun, birlikte yaşama bilincine sahip bireylerle müminlerin aynı toplumda yer almasının bir sakıncası yoktur. Hatta Kur'an'ın toplumsal olarak oluşturulmasını arzuladığı yapı da bu şekilde bir hoşgörüye dayalıdır. Kur'an'ın özellikle ele aldığı ve en çok üzerinde durduğu grup ise kâfirlerdir. Kâfirler, gayrimüslimlerin sahip olduğu olumlu özelliklerden ziyade, tam tersi özellikler taşır. İnkârcı bir tutum, karşıtlık düşüncesi, iletişime ve değişime kapalı olmaları gibi olumsuz nitelikler taşırlar. Toplum içindeki çatışmalara kaynaklık edebilecek bu özellikler göz önüne alındığında, kâfirlerin davranışlarının müminlerle aralarındaki sosyal çatışmaları derinleştirdiği anlaşılmaktadır. Kâfirlerin bu özellikleri incelenmeden, müminler ile kâfirler arasındaki toplumsal çatışmaların tam olarak anlaşılması zordur.[61]

Hz. Peygamber'in gayrimüslimlere bakış açısını yansıtan uygulamaları ve onlarla ilişkilerinde gözettiği ilkelerden yola çıkarak, Kur'an-ı Kerim'deki "ümmet" çerçevesinin, bizzat Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar tarafından da anlaşılıp uygulandığını söyleyebiliriz. Bu tespitin dayanağı, bizatihi öne çıkan ilke, "insana her

[58] Ruth A. Wallace - Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Leyla Elbruz - M. Rami Ayas (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012), 110.
[59] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 72.
[60] J.Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* (Ankara: Nilüfer Yayıncılık, 2016), 214.
[61] Mustafa Sarmış, "Kur'an'da Toplumsal Çatışma", *Mütefekkir* 1/2 (31 Aralık 2014), 127.

şeyden önce kâinatın en değerli varlığı, yani 'Hz. İnsan' olduğu için değer verilmesi" gerektiğidir. Nitekim Hz. Peygamber'in hicret ile temellerini attığı toplum modelinde, herkesin insanca yaşayabilme esasının ve haklara saygının merkeze alındığı anlaşılmaktadır. Fakat Hz. Peygamber'in vefatının ardından dört halife döneminin sonlarına doğru Müslümanlar arasında ayrılıkların çatışmaya dönüşmesi, Müslüman toplumların zaman içinde kendi iç çekişmelerinin doğurduğu gündemlerle meşgul olmalarına yol açmıştır. Her ne kadar, bilhassa Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde zaman zaman Hz. Peygamber'in "kapsayıcı ümmet" fikrine geri dönülse de Müslüman toplumların iç ve dış çatışmaların boğucu atmosferinde kaldıkları malumdur. İlk bakışta günümüzdeki tablonun çok daha iç karartıcı olduğunu düşünebiliriz. Ancak şu bir gerçek ki, günümüz Müslümanları "kapsayıcı ümmet" düşüncesine geri dönmek için her zamankinden daha fazla fırsata sahiptir. Zira bugün kitle iletişiminin her geçen gün artan yoğunluğu sayesinde Müslümanlar kendi özgün geleneklerini güncelleyebilirler. Bu sayede dünya gündemine iyi örnek olma imkânının önü açıktır.[62] İslam dünyası ve Müslümanlar, çeşitli propaganda araçlarıyla sürekli olumsuz gösterilmeye çalışılsa da, İslam dünyası bu imajı onarabilecek güçlü kaynaklara sahiptir. "Kur'an-ı Kerim" ve "Hz. Peygamber'in örnekliği". Bu kaynaklar, Müslümanlara sadece bireysel değil, toplumsal olarak da rehberlik eder. Yine özellikle çalışmamızın konusu hac ibadeti, tüm Müslümanları farklı milletlerden bir araya getirerek kardeşlik, eşitlik ve barış mesajını tüm dünyaya yansıtan evrensel bir buluşmadır. Müslümanlar, ellerindeki bu potansiyeli insanlığın barış ve esenliği yönünde kullanabilir.

1.1.2.4. Sosyalleştirme ve Sosyal Kontrol

İnsanın sosyalleşmesinin dini yönü, yani "dini sosyalleşme" olgusu, kişinin doğuştan sahip olduğu içsel eğilimlerin belirli bir dini, sosyal ve kültürel ortamda şekillenmesi anlamına gelir. Bu sürecin ilerleyebilmesi, bir eğitim ve öğretim süreci olarak karşımıza çıkar ve gelişim aşamalarında önem taşır. Yani, insanın dini sosyalleşmesi, eğitim ve öğretim yoluyla desteklenmesi gereken bir gelişim sürecidir.[63] Sosyalizasyon, bireyin sosyal rollerini dış etkenlerden ziyade içselleştirerek üstlenmesini

[62] İhsan Çapcıoğlu, "Ümmetin Kuşatıcı Anlamını Yeniden Düşünmek", *Diyanet Aylık Dergi* 305 (Mayıs 2016), 17.
[63] Günay, *Din Sosyolojisi*, 473.

sağlar. Dini sosyalizasyon ise bireye topluma uygun değer ve davranışları öğretir, böylece toplumsal düzeni ve mevcut yapıyı destekler. Bu süreç, bireylerin toplumdaki norm ve rollerle uyum sağlamasını kolaylaştırır. Sosyal ilişki kuralları ve dini ritüeller de bu süreçte dolaylı olarak benimsenir.[64]

Sosyalleşme, bireyin toplumun kurallarını, değerlerini, tutum ve davranışlarını öğrenmesi ve bu öğrendiklerine uygun davranarak toplum içinde bir kimlik ve benlik kazanması sürecidir. Ancak, bu süreç oldukça karmaşıktır. İnsan, sosyo-ekonomik ve kültürel koşulların, geleneklerin, törelerin, yasaların, fiziksel çevrenin ve daha birçok unsurun etkisi altındadır.[65] Hac ibadeti, kişinin toplumsallaşma sürecinde rol oynar ve bu süreçte öğrenilen değerler, tutumlar ve davranışlar, bireyin toplum içindeki kimliğini ve benliğini şekillendirmektedir.

Dinsel manada icra edilen sosyal kontrol formları, suçluyu dışlama, ayıplama, utandırma gibi yaptırımları içerir. Bu itibarla denilebilir ki içten bir dini yaşam ve sağlam bir iman, insanı suç işlemekten ve kötü davranışlardan alıkoyma gücüne sahiptir. Bunun dışında yine suçlunun suçu kabul etmesi veya reddetmesi buna bağlı olarak dinin etkilediği organizasyon tarafından yapılan bu kontrolün tesirinin, akabinde şayet aldıysa cezanın etkisinin sosyalleşmeye yön vermede ve sosyal kontrolde katkı arz ettiği söylenebilir.

"Bireyin, duygu, düşünce ve davranışlarıyla, içinde doğup büyüdüğü toplumda yetiştiği sosyal gerçeğinden hareketle diyebiliriz ki; insanın dini kimliği, sosyalleşme sürecini yaşadığı toplumun dini inanç ve yaşantısı paralelinde şekillenir. Çünkü insanlar kendi dinlerini diğer insanlardan öğrenmekte ve kazanmaktadırlar. Yani dini kimlik büyük oranda temel sosyalleşme sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanın dini kimliği ile toplumun dini yönelimleri arasında çok sıkı bir ilişki mevcuttur."[66]

---

[64] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din,* 73.

[65] Bahset Karslı, "Toplumsal Birlikteliklerde Öncelikler: Kabullenme ve Dışlamanın Sosyo-Psikolojik Temelleri (Alevilik-Sünnilik Örneği)", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (18 Haziran 2014), 101.

[66] Ejder Okumuş, "Din ve Sosyalleşme", *Journal of Turkish Studies* 9/Volume 9 Issue 11 (01 Ocak 2014), 443.

1.1.2.5. Kültürün Korunması ve Aktarılması

"Toplumların statik ve dinamik yapılarının incelenmesinde kültür önemli bir yere sahiptir. Kültür toplumun ürünü, aynı zamanda da toplumun inşa edicisidir. Yerel ve küresel etkenler kültürün oluşması ve değişiminde rol oynamaktadır."[67] "Kültürün derin anlam deryasında yapılan tanım ve belirlemelerin bir hududu olduğunu söylemek zordur. Her ne kadar farklı disiplinlerden yapılan kültür tanımları bir zenginlik oluştursa da ilerleyen zaman ve değişen şartların bu tanımlamaları güncellemeye tabi tutabileceği göz önünde bulundurulursa, söz konusu durumun kaotik bir hal almayacağı söylenemez. Kültürün çok sayıda farklı tanımı vardır, kültüre atfedilen tanımlar yerine kültürü anlama adına yapılan çalışmalara dikkat çekilebilir."[68] Görüldüğü üzere kültürün kısa bir şekilde ve basitçe tanımını yapmanın oldukça zor olduğunu söyleyebiliriz.

Toplum kültürü, toplumsal yapının bir modeli olarak maddi ve manevi unsurları içinde barındırır. Maddi kültür, toplumun üretim araçları, taşıtlar, saklama ve koruma araçları gibi somut ögeleri kapsar. Manevi kültür, toplumun inançlarını, düşüncelerini, geleneklerini, duygularını, tarihî kahramanlarını ve kutsal değerlerini içerir. Toplum kültürü içinde bilim, sanat, hukuk, ekonomi, ahlak ve siyaset gibi alanların yanı sıra din de önemli bir yer tutar. Kültür, canlı bir organizma gibi sürekli gelişir ve korunması toplumsal bir süreçtir. Bu itibarla kültür, yaşayan kuşakların geçmişten devraldığı bir sosyal ve manevi miras olup, her kuşağın kendi yetenek, bilgi ve eğitimi doğrultusunda yeniden şekillenir.[69] "Din kültürün bir biçimidir. Kültür, insan grupları arasında genel bir kimlik yaratan ortak değerler, inançlar, kurallar ve düşüncelerden oluşur. Din tüm bu nitelikleri paylaşmaktadır."[70] Oluşturulan bu genel kimliğin ve ortak değerin adeta mücessem hali diyebileceğimiz "Hac" ibadeti, semavi dinlerde ilk insan ve ilk peygamber kabul edilen Hz. Ademe kadar giden tarihi ile, kültürel aktarıma en güzel örneklerden denebilir.

Din, kültürün korunmasında, geçmişten geleceğe, nesilden nesle aktarılmasında ve süreklilik kazanmasında işlevseldir. Din, meşrulaştırıcı ve muhafazakâr niteliği ile yakından ilgili bir şekilde, kültürü koruma işlevine de sahip bulunmaktadır. Topluma

---

[67] H. ibrahim Bahar, *Sosyoloji* (Ankara: Uşak Yayınları, 2009), 53.
[68] Selin Zeyrek, "Kültürel Çalışmalar'a Kültür Kavramı Ekseninde Bir Bakış", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 7/1 (Haziran 2021), 140.
[69] Günay, *Din Sosyolojisi*, 414.
[70] Giddens, *Sosyoloji*, 580.

kültürün geçerliliğini kabul ettirir, kültürü adeta kendi şemsiyesi altına alarak korur ve onu kuşaktan kuşağa aktarır. Diyebiliriz ki din, kültürün kuşaktan kuşağa aktarılması suretiyle gelenekselleşmesi ve dolayısıyla kültürün dinamik bir biçimde toplumda var olmasını sağlar.[71] "İslamcılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle 1870-76 yılları arasında, Yeni Osmanlılar'ın dağılmasına rağmen yayın faaliyetleriyle bir süre etkisini sürdüren bir düşünce hareketi olarak İstanbul'da gelişmekteydi. Bu hareket, Yeni Osmanlılar'ın liberal fikirlerinden farklı olarak daha uzun vadeli bir etkiye sahip olmuştu. İslamcıların temel düşüncesi, Tanzimat süreciyle birlikte Osmanlı toplumunun kültürel kimliğinin zayıflamaya başladığına inanılmasıydı. Bu durumun önüne geçmek için önerilen en önemli çözüm, Tanzimat döneminde geri planda bırakıldığı düşünülen "şeriat değerlerini" yeniden toplumsal hayata kazandırmaktı."[72]

Geleneksel toplumlarda ekonomik, siyasal ve sosyal kurumlar ile kültürel normların temelinde din bulunurdu. Din, toplumun en küçük birimi olan aileyi etkiler; bu nedenle evlilik, nikah, çocuk sahibi olma ve boşanma gibi konularda belirleyici bir rol oynardı. Ailede dünyaya gelen çocuk, ilk eğitimini burada almaya başlar. Başlangıçta çocuk eğitiminde birinci sırada olan aile, zamanla bu sorumluluğunu okul ve sosyal çevreye devreder. İlkel toplumlarda dinin aile üzerindeki etkisi daha yoğundu. Çünkü ailenin lideri olan baba, aynı zamanda dini topluluğun da başkanı olarak görev yapardı.[73]

Toplum kültürünün farklı alanları zamanla birbirinden uzaklaşmış ve dinin etkisinden sıyrılarak daha dünyevi hale gelmiştir (sekülerleşme). Bu süreçte, din kendi alanına çekilmiş ve sadece inananların dini yaşamını düzenleyen bir şekle bürünmüştür. Bu yüzden modern toplumlarda dinin yeri, geleneksel toplumlara kıyasla önemli bir değişime uğramıştır. Ancak modern sanayi toplumlarında bile din, insanları kutsalla buluşturarak onların kişilik bütünlüğünü sağlar ve parçalanma riskine karşı bir koruma sunar. Bu yönüyle din, kültürden tamamen ayrılması mümkün olmayan temel bir parça olmaya devam etmektedir.[74] Her yönüyle toplumsal anlamda öneme sahip hac ibadeti, İslam'ın temel ritüellerini ve değerlerini içermesi ile kültürünün yaşamasını ve yayılmasını sağlarlar. Aynı zamanda, hac sırasında yapılan dualar, zikirler ve diğer

[71] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 78.
[72] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 92.
[73] Güneş, "Dinin Bazı Sosyal Kurumlarla İlişkisi", 115.
[74] Günay, *Din Sosyolojisi*, 414.

ibadetler, gitmeden önce ve dönüşte yapılan törenler kültürün korunmasına, canlı kalmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına katkıda bulunurlar.

1.1.2.6. Değerler Hiyerarşisi Sağlama

İnsanın tüm eylemleri bir "değer" ile ilintilidir. Bu durumda, değer; "insanın eylemlerini belirleyen, yönlendiren ve onlara anlam kazandıran ilke veya ilkeler" olarak tanımlanabilir. Yani, bizi harekete geçiren, davranışlarımızın temelinde yatan ve onları şekillendiren unsurlardır. İnsan davranışları, bir şekilde her zaman bir "değer"le ilişkilidir. Sözgelimi, "doğru" olmaya çalışıyorsam, bu, 'doğru'luğu benim için bir değer olarak görmemden kaynaklanmaktadır. Doğruluğu değerli bulmam, beni bu doğrultuda hareket etmeye iter. Aynı şekilde, dürüst veya yardımsever bir kişi olmaya çalışıyorsam, bu davranışlarım da "dürüstlük" veya "iyilik" gibi değerleri önemli bulmamdan gelir. Değerler, başka bir açıdan "kutsal" veya "kutsallık atfedilen" kavramlar olarak da düşünülebilir. Doğruluk, dürüstlük, iyilik gibi değerler, insanı yücelten ve başkalarıyla kıyaslandığında ona bir erdem, fazilet ve üstünlük sağlayan temel ilkeler olarak görülür.[75] Yine yoğun modernleşme çaba ve süreçlerine rağmen toplumumuzda ahlakın yoğunluklu olarak sürmesini hedefleyen etmenlerden biri olarak din, örf ve adetlerin yer aldığını, çok sayıda dini ritüelin örfe bürünerek, toplumsal baskı oluşturacak derecede insanın bilinç düzeyini şekillendirmekte olduğunu söyleyebiliriz. Bu taleplerden biri olan camiye devam etme, en azından haftada bir defa Cuma namazlarına iştirak, düğünlerde uygulanan takı, mihr adetlerinin usullerinin ve miktarlarının dini kurallara göre belirlenmesi ile, adeta din örfle bütünleşerek bireylerin bilinç düzeylerini şekillendirmiştir.[76]

İnsan doğduğunda bir kültüre sahip değildir, fakat zamanla içinde yaşadığı toplumun değerleri ve yargılarını benimseyerek kültüre sahip olur. Bu durum, kültür ile değerler arasında hem bir neden-sonuç ilişkisi hem de karşılıklı koruma ve geliştirme ilişkisi olduğunu gösterir. Topluma yeni katılan bireyler, önce toplumun değerlerini içselleştirerek topluma uyum sağlar. Bu da toplumun devamını sağlar. Bu açıdan değerler sosyal eylem ve düşüncenin doğrudan hedefi değil, hedeflerin ve amaçların anlam

[75] Enver Uysal, "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler–İslâmî Erdemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (01 Ocak 2003), 52.
[76] Hasan Kafalı, "Toplumsal Ahlaki Davranışlarımıza Yön Veren Etmenler Üzerine Bir Deneme", *Toplum Bilimleri Dergisi* 22 (29 Ağustos 2024), 160.

kazanmasını sağlayan şeylerdir. Bireyler değerleri, hedef ve nesnelere rehberlik eden normlar ve ölçütler olarak kullanır.[77] Toplumsal yapıyı oluşturan ekonomi, siyaset, aile, hukuk, eğitim, din gibi temel kurumların hepsinin kendisine ait değerleri vardır. Ancak nasıl bu kurumların işleyişini, faaliyetlerini birbirinden bağımsız düşünemiyorsak, değerleri de birbirinden bağımsız düşünmek ve değerlendirmek mümkün değildir.[78]

İbadetler ve ritüeller değerlerin oluşmasında aktif rol alır. Konumuz olan "Hac" ibadeti, ferdin yalnızca bireysel anlamda değil, aynı zamanda toplumsal olarak bir arada var olduklarını hissettiren önemli bir ibadettir. Hac, aynı zamanda iyilik, doğruluk, sabır, hoşgörü gibi toplumsal değerlerin pratikte uygulanma fırsatının bolca bulunduğu bir alan sunar. Bireyler bu ibadet sırasında öfke, bencillik gibi olumsuz duygulardan uzak durur ve ideal davranış, tavır geliştirmeye çalışır. Bu sayede hac, sosyal kontrollün bir aracı olarak da işlev görür, bireyleri ahlaki değerlere yönlendirir ve toplumsal sorumluluklarını hatırlatır. Yine hac ibadeti, bireylerin kendilerini ve toplum içindeki rollerini yeniden değerlendirdiği, toplumsal değerleri canlı tutan ve bireyler arası olumlu değerleri derinlemesine hissettiren bir süreçtir. Bu itibarla haccın, toplumsal değerlerin sadece teoride değil, pratikte de yaşatıldığı ve düzene koyulduğu güçlü bir ibadet olarak öne çıktığı söylenebilir.

1.1.2.7. Meşrulaştırma

Pek çok toplumsal fonksiyonu bulunan dinin, en önemli fonksiyonlarından biri meşruiyet kazandırmadır. Berger'in ifadesi ile din, meşrulaştırmanın tarihi bakımdan en kapsamlı, yaygın en derinlikli ve en etkin aracı olagelmiştir.[79] Meşruluğun dinden ve dini kaynaklardan, üstten, aşkın olandan, dinin renk verdiği gelenekten elde edildiği meşruiyettir. Başka bir ifadeyle dini meşruiyet, var olan durumun, din ve dini kaynaklar yoluyla geçerli kılınmasını, haklılaştırılmasını ve açıklanmasını ifade eder. Din, ferdin iç dünyasında beşerî açıdan tanımlanan realiteyi, nihai, evrensel ve kutsal bir realiteye bağlayarak sübjektif ve objektif düzlemlerde haklılaştırır. Din, marjinal durumları dahi

[77] Mehmet Yazıcı, "Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (31 Ocak 2014), 214.
[78] Ertan Özensel, "Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer", *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (01 Temmuz 2003), 228.
[79] Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, 65.

her şeyi kuşatan kutsal ve aşkın gerçekliğe uygun olarak meşrulaştırmak suretiyle toplumsal olarak tanımlanan realiteyi muhafaza eder.[80]

"Din, insan toplumuna gündelik dünyayı aşan bir referans noktası kazandırır. İnsanlar, sosyal hayatta karşılaştıkları olay veya durumlar içinde bir tür güçlü destek, avunma ve barış elde ederler. Dinin izahı veya haklılaştırımıyla toplum içinde her aktör veya üye, kendi konumunu, statüsünü anlamlandırabildiği gibi; karşılaştığı olayları, içinde bulunduğu acılı veya sevinçli durumları da kendi zihninde bir yere yerleştirebilir. Fakir olan fakirliğini, zengin olan zenginliğini, hasta olan hastalığını vb. dinsel izahlarla izah eder ve böylece zihnen rahat olabildiği gibi toplumsal ilişkilerinde de rahat olur."[81]

Berger'e göre, toplumda evlilik ve mülkiyet gibi temel konular, güçlü bir "dinî meşruiyet" anlayışıyla desteklenen katı kurallar aracılığıyla korunmuştur. Bu sebeple, modern seküler toplumlarda dahi bu konular kutsal nitelikteki kurumlar olarak görülmeye devam etmektedir.[82] Özellikle evlilik, evrensel bir kutsiyet taşır. Kültür antropologları, akrabalar arasında cinsel ilişki yasağına yönelik cezalar hakkında elde ettikleri verilerle, insan toplumunun en eski ve köklü kurumlarının dinî temelleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Dinî meşrulaştırma, insanların zor ve fedakârlık gerektiren eylemleri, örneğin savaşta canını verme ya da öldürme gibi davranışları üstlenmelerinde belirgin bir rol oynar. "Tanrı ve ülke adına" ya da "Tanrı ruhlarınızı affetsin" gibi ifadeler arasında sosyolojik açıdan güçlü bir ilişki vardır. Her iki durumda da olayların dinî anlamlarla ifade edilmesi, onların korkutucu yönlerini örtüp, bu eylemleri mutlak bir doğruluk çerçevesine yerleştirir.[83] Böylece, toplumsal hayatın bu kurallar ve kurumlar yapısının ve işleyişinin Tanrı tarafından düzenlenmiş olduğu " kabul edilir. Artık, sadık vatandaşlık, iyi babalık, iyi çalışan ve iyi üreten çiftçilik, iyi bir tacirlik, iyi bir bankacılık, iyi bir sermayedarlık vs. sadece toplumda yaşamanın ahlâken onaylanan faaliyetleri değildir. Onlar aynı zamanda "İlahi Düzen" in toplumdaki dışavurumlarıdırlar.[84]

[80] Ejder Okumuş, "Din-Toplum İlişkilerinde Dinî Meşruiyet ve Dinî Meşruiyet Bağlamında Geçen Yüzyılın Sosyal Görünümü", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/1 (2001), 86.
[81] Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 80.
[82] Peter L. Berger, "Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi", çev. Adil Çiftçi 9 (1995), 434.
[83] Keskin, "Din Ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", 15.
[84] Çiftçi, *Din Dosyolojisine Giriş-Ya da Meleklere Ağıt*, 16.

Toplumsal kontrol, birey üzerinde yalnızca dışsal baskılarla değil, kişinin bilinç düzeyinde içselleşerek de etkili olur; bu içsel denetim mekanizmasına "vicdan" diyoruz. Kuralların bireyin vicdanında sağlam bir yer bulamaması durumunda, dışarıdan gelen kontrolün etkisi sınırlı kalır. Bu noktada, dinin birey üzerindeki etkisi net bir şekilde görülmektedir. Din, toplumsal hayatta hoş karşılanmayan davranışlardan bireyi uzak tutarak bilincini şekillendirebilir.[85] Bu yasakların şiddetlileri ve sıkı bir öz disiplin gerektirenleri, dinin pratiklerinden biri olan hac ibadetindedir. Hac ibadeti, bireyin manevi arınmasını ve ahlaki disiplinini pekiştiren bir süreçtir. Bu ibadet sırasında ihramlı kimseye yasaklanan fiiller, normal şartlarda da haram kabul edilmekle birlikte, hac esnasında yasakları daha da sıkı hale getirilmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de refes, füsûk ve cidâl gibi olumsuz eylemler özellikle vurgulanarak hacın bireysel ve toplumsal ahlakı güçlendiren bir mekanizma olduğu gösterilmektedir. Bu bağlamda hac, kötü fiilleri men ederken, güzel erdemleri meşruluğa iten bir ibadet olarak toplumsal uyum ve dayanışmayı güçlendiren bir mekanizma olarak görülebilir.

1.2. DİNLERDE HAC İBADETİ

İbadetler, dinî hayatın temel enerji ve hayat kaynaklarıdır. Hiçbir din ibadet, ayin veya dinî pratiklerden tamamen yoksun olmadığı gibi bu ritüellere başvurmadan dinî gelişimin tam anlamıyla sağlanması da mümkün değildir. Derin bir değişim ve dönüşüm sürecini içeren dinî gelişim, ibadetler aracılığıyla ilerler. Aslında dinî gelişimin yükünü büyük ölçüde ibadetler üstlenir. Bu çerçevede, ibadetler bireyi daha yüksek bir dinî bilinç seviyesine taşırken, ibadet esnasında oluşan dinî atmosfer de giderek seküler alanları etkiler ve böylece inanan kişinin hayatı dinî bir bütünlük kazanır. Bu manevi atmosferin oluşturduğu yoğun dinî farkındalık açısından önemli olan ibadetlerden biri de hacdır.[86]

"Hac kelimesi İbrânîce'de hag şeklindedir. "Bayram" anlamına gelen bu kelime "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" manasındaki hvg kökünden türemiştir. Hac veya hag çok eski bir Sâmî tabiri olup İbrânîce'den başka Ârâmîce'de ve Sâbiî dilinde de

[85] Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik, Toplumbilim Yazıları I* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 133.
[86] Faruk Karaca, "Haccın Psikolojisi; Sosyal Hayata Etkileri", *Bütün Yönleriyle Hac*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 226.

bulunmaktadır. Kelimenin gerçek anlamının 'bir şeyin etrafında dönme, dolaşma ve halka oyunu' olduğu, ileriki zamanlarda ise bayram manasını kazandığı belirtilmektedir."[87]

Arapça bir kelime olarak "gitmek, Allah'a yönelmek, ziyaret etmek, arınmak, meşakkatleri göğüsleme ve dinin özüyle temasa geçme manasına gelir." İslam dininde fıkıh terimi olarak hac, "Mekke şehrindeki Kâbe'yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri özel vakit içerisinde usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menâsiki yerine getirmek" demektir. Bunların hepsini ifade etmek için, hac törenleri anlamında "menâsikü'l-hac" kavramı kullanılır.[88]

Tarihsel süreç açısından bakıldığında, hac tarihinin insanlık tarihi kadar geçmişe dayandığı söylenebilir. Kaldı ki İslâmî kaynaklara göre hac ibadeti ilk insan, ilk peygamber Hz. Âdem'e dayandırılmaktadır. Fakat İslâmî hac tarihinde ön plana çıkan şahsiyetlerin başında İbrahim peygamber gelmektedir. Nitekim İbrahim peygamber, haccın menasikini belirleyerek Kâbe'nin ziyaret edilmesini sağlamış ve bu tarihten sonra gelen peygamber ve ümmetleri Kâbe'yi ziyaret etmişlerdir. Diğer dinlere bakıldığı zaman da hemen bütün eski din ve kültürlerde hac ibadeti bulunduğu görülmektedir.[89]

Tarihin her döneminde insanlar, kutsal kabul ettikleri yerlere ziyaretler gerçekleştirmiştir. Hemen her dinde, haccı andıran, hacca benzer ritüellere rastlanmaktadır. Arkeolojik bulgular da geçmişte çeşitli dinlerin ibadet pratikleri arasında hac ibadetinin yer aldığını ortaya koymaktadır. Günümüzde, ilahi kökenli olsun veya olmasın, pek çok din ve inanç sisteminde ziyaret olgusuna şahit olunmaktadır. Ancak hac ibadetine en büyük değeri veren din İslam'dır. İslam, Hz. Âdem'den beri var olduğu düşünülen ve Hz. İbrahim'le kurumsallaşan bu ilahi geleneği zamanla uğradığı tahriflerden arındırarak onu özgün şekline kavuşturmuş ve belirli kurallarla yeniden düzenlemiştir. Günümüzde hac, Müslümanların hayatındaki en önemli ibadetlerden biridir.[90]

---

[87] Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382.
[88] Fikret Karaman - İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 210.
[89] Karaca, "Haccın Psikolojisi; Sosyal Hayata Etkileri", 228.
[90] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı,* 27.

Hac ibadeti başta olmak üzere diğer bütün ibadetler, öncelikle dinin otorite kabul ettiği Allah için yapılmakla beraber ibadetlerde bir takım bireysel ve toplumsal yararların bulunduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Dinlerde birçok ibadetin topluca yapılmasının teşvik edilmesi, doğal bir sosyal ortam, kardeşlik bağı, birliktelik ve bütünlük oluşturur. Bu durum, din kardeşliğinin biyolojik kardeşlikten bile öne çıkmasını sağlar ve gruba tamamen dinî bir kimlik kazandırır. Hac ibadeti dünyanın dört bir tarafından katılan bireyleri cemederek, ulusal ve uluslararası etkileriyle kardeşlik ve birlik ruhunu canlı tutan, kutsal ile seküleri, toplumsal ile bireyseli, manevi beklenti ile maddi çabayı bir araya getiren çok katmanlı bir ibadettir.[91]

1.2.1. Yahudilikte Hac İbadeti

Yahudilik'te haccın tarihi Hz. İbrahim'e kadar götürülebilir. Tekin'de, İbrahim'in Harran'dan ayrıldıktan sonra vardığı Kenan diyarında Kutsal Meşe Ağacı'nın altında[92] sonra Bethel ile Ai arasında bir yerde,[93] ve daha sonra da Hebron'da[94] "Tanrı'nın göründüğü yerde bir sunak yapıp, Tanrı'ya kurban takdim ettiği ve ona ibadette bulunduğu anlatılmaktadır.

Tevrat, bütün Yahudi erkeklerini yılda üç defa Kudüs'te Yahve'nin huzurunda bulunmaya mecbur ediyordu;[95] Buna göre hac, küçükler, körler, kadınlar, akıl ve beden hastalıkları olanlar hariç, her Yahudi'ye farzdır. Kadın ve çocuklar hariç tutulmuş olmasına rağmen, birçok kadın kocaları, çocuklar da ebeveynleri ile haccedebilmektedirler. Bu ziyarette büyük sayıda kurbanlar kesilmekte ve derileri de hacıların hizmetinde bulunanlara karşılıksız olarak verilmektedir.[96]

İsrailoğulları Kenan diyarına yerleştikten sonra tarıma dayalı bir toplum olan Kenanlıların kutlamakta olduğu tarımla ilgili kutlamalarının zamanını benimsemişlerdir. Mabet öncesinde hac için tam olarak belli bir zaman ve mekân olmamakla birlikte, Tanrı'nın göründüğü yer ve zaman hac mekânı ve zamanı olarak kabul edilebilir. Ancak

---

[91] Nedim Öz, "İslam'da Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Boyutu", *Dini Araştırmalar* 24/61 (15 Aralık 2021), 88.
[92] "Yaratılış 12" (Erişim 07 Kasım 2024), 7.
[93] "Yaratılış 12", 8.
[94] "Yaratılış 13" (Erişim 07 Kasım 2024), 18.
[95] "Mısır'dan Çıkış 23" (Erişim 07 Kasım 2024), 14-17.
[96] Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (15 Haziran 2002), 106.

mabetle birlikte hac zamanı ve mekânı sabit olarak belirlenmiştir.[97] Bu ziyaretlerin zamanı Fısıh, Şavuot ve Sukkot bayramlarıydı. Bu üç eski hasat bayramı İbrânîce'de "hag" adıyla anılıyor ve "hag ham-massôt, hag haq-qasîr, hag ha asîf" diye adlandırılıyordu. Yahudilik'te klasik düzenlemede hag kelimesi hacla dinî bayramı birbiriyle bağlantılı kılmaktaydı. Temel dinî bayramlar ibadet yerleriyle irtibatlı olduğundan dinî bir seyahati de ihtiva etmekteydi.[98]

Yahudilikte hac ibadeti, tarih boyunca İsrailoğullarının geçirdiği farklı dönemler ve maruz kaldıkları sürgünler nedeniyle farklılık göstermiştir. Bu süreçte, karşılaştıkları yabancı kültürlerin de etkisiyle ibadetlerinde bazı değişiklikler yapmışlar ve bu değişiklikleri kutsal metinlerine de yansıtmışlardır. Ancak tüm bu etkenlere rağmen, bilinçlerini korumuşlar, değişen koşullara uygun şekilde sembolik ritüellerle ibadetlerini sürdürdükleri görülmektedir.[99]

Kudüs iki kere yok edilmiş, 23 işgal, 52 saldırı yaşamıştır.[100] Babillilerin Süleyman Mabedi'ni yıkmasının ardından Kudüs'te hac bayramları artık yapılamaz hale gelmiştir. Yüzyıllık bir sürgün döneminden sonra Yahudiler Kudüs'e dönerek mabedi yeniden inşa etmiş ve hac ibadeti tekrar başlamıştır. İkinci Mabed döneminde Kudüs, yeniden haccın merkezi haline gelmiştir. Ancak, bu mabet bu sefer Romalılar tarafından yıkılınca Yahudiler yeniden sürgüne gönderilmiş ve hac bayramları bir kez daha yapılamaz olmuştur.[101]

Yahudiler, Mabed'in yıkılmasının ardından hac bayramını Zeytin Dağı'nda kutlamaya ve burada Yahve'ye kurban sunmaya devam etmişlerdir. Ancak bu bayramlar artık eskisi gibi değil, matem havasında gerçekleşmiştir. Kudüs'e gidemeyen Yahudiler ise, bulundukları ülkelerde, evlerinde ve sinagoglarda hac bayramlarını kutlamış, sembolik olarak da olsa bu geleneklerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde, Kudüs dışındaki kutsal hac yerlerinin de önem kazandığı görülmektedir: Zeytin Dağı, Hz. Davut'un mezarının bulunduğu Sion Dağı, Karmel Dağı'ndaki İlyas Mağaraları, ünlü rabbilerin

[97] İsmet Eşmeli, "Dinlerde Mabed-İbadet İlişkisi (Yahudilik Örneği)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (30 Haziran 2019), 39.
[98] Harman, "Hac", 14/383.
[99] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 28.
[100] Talha Uğurluel, *Arzın Kapısı Kudüs* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 14.
[101] Muhammed Güngör, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", *İsrailiyat* 1 (31 Aralık 2017), 60.

türbeleri ve kutsal metinlerde adı geçen diğer mekânlar. Kudüs'e gitme imkânı bulan Yahudiler, özellikle Orta Çağ boyunca ve Kudüs Müslümanların yönetimindeyken, hac ziyaretlerini güvenle gerçekleştirmişlerdir. Selahaddin Eyyubi'nin 1187'de Kudüs'ü fethetmesiyle Şam, Babil ve Mısır gibi bölgelerdeki Yahudiler için Kudüs ziyaretleri yeniden mümkün hale gelmiştir. Ancak Haçlı Seferleri döneminde, Selahaddin Eyyubi dönemi hariç, Yahudilerin Kudüs'e erişimi kısıtlanmıştır. 1492 yılında İspanya'dan sürülen Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne sığınmasıyla birlikte Yahudi hac ziyaretlerinde artış yaşanmıştır.[102]

İsrail Devleti kurulduktan sonra Yahudiler, Kudüs'ü tekrar hac merkezi kılmışlardır. Süleyman Mabedinin sağlam, ayakta kalan, Batı Duvarı "Ağlama Duvarı"dır. Hacılar, bu duvarın önünde Tevrat'tan ve dua kitabı Siddur'lardan parçalar okur, yüksek sesle ağlar, zaman zaman da düşünceye dalarlar. Ağlama Duvarı'nın, yarıklarına, içinde dileklerin yazılı olduğu kâğıt parçaları sokarlar.[103] Bu ibadetleri 17 Temmuz akşamı başlamakta ve 19 Ağustos gününe kadar, toplam 23 gün devam etmektedir. "Bunun dışında Yahudiler, hac bayramlarını sembolik olarak evlerde ve sinagoglarda da kutlamaktadırlar."[104]

1.2.2. Hıristiyanlıkta Hac İbadeti

Eski İsrail toplumunda ve ilk dönem Hristiyanlıkta "hac" benzer bir anlama sahipti. İsrailoğulları için tapınağı yılda üç kez ziyaret etmek bir zorunluluktu. Ancak Hz. İsa, Mabede son ziyaretiyle bu görevi yerine getirmiş sayıldı. Böylece Hristiyanlıkta hac, toplumsal bir yükümlülük olmaktan çıkarak bireysel dindarlık gereksinimlerini karşılamak için yapılan bir yolculuk haline geldi.[105]

Yeni Ahit'te hac ile ilgili doğrudan ve açık ifadeler bulunmamakla birlikte, bazı cümlelerin yorumlanmasıyla haccın gerekliliğine dair çıkarımlar yapılmaktadır. Örneğin, Hz. İsa'nın bir öğrencisine "benim ardımdan gel" demesi, bu konuda en dikkat çekici örneklerden biridir. Hristiyan ilahiyatçılar, bu ifadeyi "manevi bir yolculuk" olarak

[102] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 29.
[103] Baki Adam, "Dinlerde Hac İbadeti", *Diyanet Aylık Dergi* 29 (Mayıs 1993), 12.
[104] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 30.
[105] Harman, "Hac", 14/384.

tanımlayarak, Hristiyanlar için haccın aslında İsa'nın izinden gitmek anlamına geldiğini ifade ederler.[106]

İlk Hristiyanlar, Yahudiler gibi Kudüs'teki tapınakları ziyaret ediyorlardı. Ancak zamanla, kilise yeni bir tapınak inşa etmeyi amaçladı. İmparator Hadrianus 130 yılında Kudüs'e yaptığı ziyarette, şehri tamamen harabe içinde görmüş, yalnızca birkaç evin ayakta kaldığını, Hz. İsa'nın göğe yükseldiği yer olarak bilinen ve şakirtlerinin toplandığı evin üzerinde küçük bir kilise bulunduğunu fark etmişti. Bu küçük kilise, sonradan hacıların uğradığı Sion Kilisesi'ne dönüşmüştür. Ayrıca Beytüllahim'deki İsa'nın doğduğuna inanılan mağara ve çarmıha gerildiği kabul edilen Golgota da önemli ziyaret yerleri arasında yer alıyordu.[107]

"Beytüllahim, Filistin Özerk Yönetimine ait olup Kudüs'ün 10 km. güneyinde yer alır. Beytüllahim'de, nerede ise bütün Hristiyan mezheplerine mensup insanlar vardır. Şehir özellikle, Hz. İsa'nın doğum kutlamalarında (Christmas) tüm Hristiyanlar tarafından ziyaret edilir. İncil'e ve Müslüman coğrafyacılara göre Hz. Meryem'in oğlu Hz. İsa (a.s.) M. Ö. 5-6 yılında Beytüllahim'de dünyaya gelmiştir. Hz. Meryem, Hz. İsa'ya hamile kalınca askerlerin ve çevrenin verdiği rahatsızlıktan dolayı Kudüs'ten Beytüllahim'e göç etmiş, burada bir mağaraya girip tek başına yaşamış, doğumdan sonra da tekrar Kudüs'e dönmüştür. Romalılar tarafından, M.S. 333 yılında buraya bir kilise yaptırılmıştır. Günümüzde bu kilise Doğuş Kilisesi olarak ziyaret edilmektedir. Kilisenin içinde sol taraftaki bölümden Hz. İsa'nın doğduğu yere merdivenle inilmektedir. Hz. İsa'nın doğduğu yer, gümüş bir yıldız resmi ile işaretlenmiştir. 400 sene kadar Osmanlı idaresinde kalan Beytüllahim'in bugün nüfusunun %70'i Müslüman, %30'u Hristiyan'dır."[108]

Kudüs'e yapılan haccın gelişmesinde dinî zorunluluktan ziyade Konstantin'in (I. Konstantinos) etkisi önemli bir rol oynadı. Konstantin'in Kudüs'ün değişik yerlerinde başlattığı kilise yapımı, çok sayıda Hristiyan'ı İsa'nın doğup yaşadığı ve çarmıha gerildiğine inanılan yerleri görmeye teşvik etti.[109] Hz. İsa'dan yaklaşık üç yüzyıl sonra

[106] Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (15 Haziran 2002), 110.
[107] Harman, "Hac", 14/384.
[108] "*Kudüs Ziyaret Yerleri*", Diyanet İşleri Başkanlığı Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü Eğitim ve Ziyaret Rehberi" (Erişim 07 Kasım 2024), Beytüllahim.
[109] Harman, "Hac", 14/384.

başlayan hac ziyaretleri, kilise babaları arasında tartışmalara yol açmıştır. Bazı kilise liderleri, bu ziyaretlerin dini duyguları güçlendireceğini savunarak olumlu bir yaklaşım sergilerken, diğerleri böyle bir uygulamanın kendi inançlarına ters olduğunu belirterek karşı çıkmışlardır. Hatta bazı kilise babaları, halka hac ziyaretlerinin dini açıdan bir anlam taşımadığını ve gereksiz olduğunu anlatmaya çalışmışlardır. Buna rağmen, Kudüs ve çevresine yapılan hac ziyaretlerinin sayısı giderek artmıştır. Kilise babaları arasındaki tartışmalar sonuçlanamamış olsa da kilise hac ziyaretlerinin dini otoriteyi pekiştireceğini fark etmiş ve Kudüs'ün ele geçirilmesi için haçlı seferlerini başlatmıştır. Ancak haçlı seferleriyle Kudüs'ün Müslümanlardan alınamaması üzerine, Roma Katolik Kilisesi, alternatif olarak Hristiyanların hac ziyaretlerini Roma'ya yönlendirmeyi amaçlamıştır. 13. yüzyılda, Hz. İsa'nın yaşamına dair yerler ve Kudüs dışında Roma'daki kutsal yerler de ziyaret edilmeye başlanmıştır.[110]

Kudüs'ten sonra Roma, en çok ziyaret edilen yerlerden biri haline gelmiştir. Roma'nın hac merkezi olarak kabul edilmesi, Petrus ve Pavlus'un mezarlarının burada bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu gelenek yaygınlaştıkça, Roma'ya yapılan ziyaretler sürekli hale gelmiştir. Hac amacıyla Roma'ya yapılan bu akın, "Bütün yollar Roma'ya çıkar" atasözünün doğmasına neden olmuştur.[111]

Kudüs'e yapılan hac ziyaretlerinin yanı sıra, türbeler ve manastırlarda yaşayan rahiplerin ziyaret edilmesi de bir tür hac olarak kabul edilmekteydi. Avrupa'da bilinen ilk hac yerleri, azizlere ait kutsal eşya ve kalıntıların bulunduğu mezarlardı. Bu tür ibadetler, XIII. yüzyıla kadar piskoposlar, daha sonra ise papalar tarafından meşru sayılmıştır. Roma, iki büyük havari (Petrus ve Pavlus) ve Hristiyanlara karşı baskılar sonucunda şehit edilen azizlerin mezarlarının burada bulunması nedeniyle diğer merkezlere göre öne çıkmıştır. İspanya'da Santiago de Compostela'da, havarilerden Büyük Ya'kūb'a atfedilen mezar da önemli bir hac merkeziydi.[112]

Hıristiyan Kiliseleri, Hıristiyan dünyasında tam hakimiyet sağlamak amacıyla Kudüs'e yapılan hac ziyaretlerini desteklemişlerdir. Roma Katolik Kilisesi ise, Hıristiyan dünyasında üstünlük kurma hedefiyle Roma'yı hac merkezi ilan etmiş ve Kudüs'e giden

[110] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 31.
[111] Abdurrahman Küçük, "Dinlerde İbadet ve Mabet", *Diyanet İlmi Dergi* XXIV/3 (1988), 46.
[112] Harman, "Hac", 14/385.

hacıları buraya çekmek için çeşitli maddi teşvikler sunmuştur. Günümüzde Hıristiyanların Kudüs ve çevresine ya da Roma'ya yaptıkları hac ziyaretleri, tamamen vahiy temeline dayanmamaktadır. Bu nedenle, Hıristiyanlar arasında "hac" konusunda birlik sağlanamamıştır. Ne Kudüs ne de Roma, tüm Hıristiyanlar tarafından evrensel bir hac merkezi olarak kabul edilmektedir.[113]

Katolik Kilisesi, "mukaddes sene" dolayısıyla Kudüs, Roma ve Santiago de Compostela'yı ziyaret edenlere endüljans vermektedir. Amerika kıtası da dahil olmak üzere, Hristiyanlara ait birçok mekân hac yeri olarak kabul edilmektedir. Hristiyanlığın Anadolu topraklarında da önemli ziyaret yerleri bulunmaktadır. Bu mekanlar, Hristiyanlık tarihi ve önemli şahsiyetlerle bağlantılıdır. Pavlus'un misyonerlik gezileri sırasında dolaştığı yerler, günümüzde bazı Hristiyanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Antakya, bu yerlerden biridir. Pavlus, Petrus ve Barnaba burada Hristiyanlığı yaymışlar, milattan sonra 252-300 yılları arasında bu şehirde on kilise toplantısı icra edilmiş ve Antakya kilisesi, ilk dönemlerde beş büyük kilise arasında yer almıştır. Diğer bir kutsal mekân ise Efes'tir. Pavlus, Efes'te kalarak Hristiyanlığı yaymaya çalışmış; havari Yuhanna ise burada yaşamış ve ölünce buraya defnedilmiştir. Hz. Meryem'in de Yuhanna ile beraber Efes'e gelerek burada yaşadığına dair bir kanaat vardır; fakat bu zayıf bir olasılıktır. Efes'te bulunan ve Hz. Meryem'e nispet edilen ev, bir hac mekanıdır.[114]

"Günümüzde Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın hayatının üç safhasını oluşturan doğuşu (Noel), Haçla gerilişi (Yaslı Cuma) ve yeniden dirilişi (Paskalya) hatırasına, bu olayların cereyan ettiği günlerde, kutsal saydıkları mekanları ziyaret etmektedirler."[115]

Kudüs ve Betlehem (İsa'nın doğduğu yer) hac ziyaretleri, Ermeni, Kıpti, Yunan, Rus, Suriye, Etiyopya ve diğer Doğu Hristiyanları için büyük önem taşır. Bu grupların hac gelenekleri neredeyse birbirinin aynısıdır. Doğu Hristiyanlarının bu yaklaşımına karşın, Katolik ve Protestan Kiliselerine mensup Hristiyanlar farklı davranır. Katolikler genellikle hac için Papalığın bulunduğu İtalya'daki Roma şehrine giderler. Protestan anlayışında ise hac ibadeti bulunmamaktadır.[116]

---

[113] Adam, "Dinlerde Hac İbadeti", 13.
[114] Harman, "Hac", 14/385.
[115] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 32.
[116] Adam, "Dinlerde Hac İbadeti", 13.

1.2.3. Diğer Dinlerde Hac İbadeti

Kişinin kendi ülkesinde ya da yurtdışında kutsal bir mekâna veya ibadethaneye yaptığı bir yolculuk olan 'hac' sürecinde harcanan çabanın, fiziksel rahatsızlıkların giderilmesinden ebedi bir hayat kazanımına kadar birçok fayda beklenmektedir. Tarih boyunca, kutsal mekânlar ve bu tür yerlerin ziyaret edilmesi, tüm inanç sistemlerinde önemli bir yer tutmuştur. Bu ziyaretlerin temel nedeni, o mekânların sunduğu maddi, manevi ve ahlaki faydalardan yararlanmaktır. Kabileci, millî ve evrensel dinlerin tamamında kutsal sayılan mekânlar ve bu yerlerin ziyareti önemli bir yer tutmaktadır. Yakın Doğu'da, milattan önce II. binyıldan itibaren hac merkezleri genellikle vahalar ve şehir kültürünün geliştiği alanlarda ortaya çıkmıştır.[117]

İkinci bin yılın üçüncü çeyreğinde Mezopotamya'da Nippur ve Ninova önemli ziyaret yerleri olarak öne çıkıyordu. M.Ö. XVIII. yüzyılda Harran'daki Sin ile Qatna'daki Belit Ekalli tapınakları da tanınmış hac merkezleriydi. Bronz Çağı'nda Byblos'taki Baaltis Tapınağı, Mısır'dan gelen önemli sunumları kabul ediyordu. Sümerler döneminde Nippur'daki Enlil ve Ninova'daki İştar, hac için kutsal sayılan güzergâhlarda tanınmış ilahlar olarak biliniyordu. Babil için Babilonya'da ise Esagil ve Marduk, ziyaret edilen diğer önemli tanrılardı.[118]

Hititler'de ifa edilecek merasimler ve ziyaret esnasında takip edilecek güzergâh ayrıntılı olarak düzenlenerek, her yıl kış mevsimlerinde krallığın büyük ibadet merkezleri kralın baş rahip sıfatı eşliğinde ziyaret edilirdi. Eski Çin'de T'ai-shan, Hua-shan, Hêng-shan, Non-yu-shan ve Sung-shan adlarını taşıyan beş dağ bilinen ilk hac merkezleriydi.[119]

Eski Mısır'da büyük tapınakların duvarlarındaki pek çok resim ve yazı ve yine bu tapınakların çatılarında bulunan "hacılara ait ayak izleri" gibi bulgular hac konusunda bilgi vermektedir. Dînî merkez olarak çok sayıda yer vardır. Önde gelen hac mekanları Delta'daki Dedu veya Busiris ile (Osiris'in evi) kedi başlı tanrıçanın tapınağının bulunduğu yine Delta'daki Bubastis, Memphis (Ptolemeler döneminde), Abydos ve

[117] Harman, "Hac", 14/382.
[118] Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 15 Haziran 2002, 99.
[119] Harman, "Hac", 14/382.

Karnak bunlardan bazılarıdır. Yukarı Mısır'da Osiris'in başının bulunduğu Abdu (Abdias) ve Amon vahası (şimdiki Siva) önemli bir hac yeridir. Herodot, Bubastis'e büyük bayram için yaklaşık 700.000 kişinin geldiğini söylemektedir. Helenist-Roma dönemine kadar Mısır dininin her devresinde hac ibadeti mevcuttu. Suriye'de Byblos, Aphaka, Tyr, Heliopolis (Ba'lebek) ve özellikle Hierapolis önemli hac merkezleriydi. Özellikle Roma döneminde, birçok yabancı uzak ülkelerden bu bölgelere ziyaretlerde bulunuyordu. Hac sırasında Hierapolis'e gelen her erkeğin, şehre girmeden önce saçlarını ve kaşlarını kesmesi zorunluydu. Bir tapınağın veya kutsal bir taşın etrafında dönme geleneği, İslamiyet öncesi Arap toplumlarında da mevcuttu.[120]

Hindistan'da iki bin yıldan daha fazla bir zamandır hac ibadeti vardır. Orada ortaya çıkmış veya oraya dışarıdan gelmiş olan her din bu manevî ritüeli benimsemiştir. Himalaya'nın yüksek tepeleri, Ganj ve Jamuna nehrinin kıyıları, Birindaban ve bilhassa iki bin tapınağın bulunduğu Benares başta olmak üzere, Hindistan'da ziyaret edilen yedi kutsal yer bulunmaktadır. Benares şehrinde ölmek ve Tanrı Şiva'nın cennetine girmek Hinduların temel arzusudur. Hattâ ölünün naaşı yakılmak üzere uzak yerlerden buraya getirilir. Ganj nehrinde yıkanma, hacıların beden ve ruh temizliğinin ilk adımıdır. Bu nehirde yıkanma en büyük sevap ve arınma sayılır. Kutsal yerlerin çevresinde tavaf etmek yapılan âyin şekillerinden bir diğeridir. Bu ayin için oluşturulmuş özel tavaf yolu bulunmaktadır. Bunları genelde brahmanlar yönetmektedirler. Netice itibariyle Hindistan'ın pek çok yerine yayılmış olan mabet ve mabutların bulunduğu kutsal mekanlar mevcuttur ve hac ibadeti için ziyaret edilir, "hac" seferleri Hinduların hayatında önemli bir yer alır.[121]

Budizm'de hac ile ilgili en eski belgeler, Hindistan tarihinin bilinen ilk ve en büyük krallığı olan Maurya İmparatorluğu Kralı Aşoka'nın fermanlarıdır. Aşoka, tahta geçişinden on yıl sonra Buda'nın aydınlanmayı kazandığı Bodhi Gaya'ya ziyarette bulunduğunu bildirir. Aşoka'dan bu yana Bodhi Gaya Hindistan'daki Budistler için en önemli hac yeri olmuştur, burası Buda'nın bizzat kendisinin ölümeden önce tavsiye ettiği dört büyük hac yerinden biridir. Diğerleri, Buda'nın doğum yeri olan Lumbini Parkı, Buda'nın uyanış sonrası ilk vaazını verdiği yer Benares Parkı ve dördüncüsü Nirvana'ya

[120] Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 15 Haziran 2002, 101; Harman, "Hac", 14/383.
[121] Küçük, "Dinlerde İbadet ve Mabet", 46; Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 37.

ulaştığı Kusanagarajdır.[122] Ancak, bu yerlerin hiçbiri Bodhi Gaya kadar derin bir anlam taşımaz; çünkü Bodhi Gaya, Budizm'in doğuşunu simgelemektedir.

Buda'ya ait mekânlarla ondan kalanların bulunduğu yerler aynı şekilde hac mekanlarıdır. Buda, cesedinin küllerinin "stupalar"da (Budan'dan geriye kalanların korunduğu yerler) muhafaza edilmesini istemiş, ölümünden sonra küller önce sekize bölünmüş, daha sonra iki daha bölünerek on stupa'da saklanmıştır. Kral Aşoka bu stupaları açmış ve küller kırk sekiz parçaya ayrılarak her biri bir stupa'ya konmuştur. Küllerin dışında Buda'nın kullandığı sadaka kabı gibi eşyalar veya onun bulunduğu yerlerde bıraktığı izler Budist geleneklerine göre kutsal miralardandır.[123] Görüldüğü üzere Budizm'de diğer dinlere nazaran daha fazla hac mekânı mevcuttur.

Şintoizm'de "İse" hac merkezi olarak kabul edilir. Burası Tanrıça Amaterasu'nun kutsal kentidir. Hasat mevsiminde, yıl ortasında ve yıl sonunda İse'ye yılda üç defa hac yolculuğu yapılır. Hacılar İse'ye vardıklarında Amaterasu mabedine girmeden önce İzusu ırmağında usulüne uygun şekilde temizlenirler. Şintoizm'de yılın ortası ve sonundaki günlerin birinde yapılan, bedensel ve manevi kirlerden arınma gayesi taşıyan hacları vardır. Buradaki ayinler İse'de yapıldığı gibi nehir kenarlarında ve yöresel mabetlerde de yapılabilir. Hac, genelde dinlerin çoğunda kompleks ve zahmetli bir ibadettir. Fakat Şintoizm'de hac ibadetinde bir sadelik mevcuttur.[124]

1.2.4. İslam'da Hac

İslami kaynaklara göre haccın kökeni Hz. Âdem dönemine kadar uzanmaktadır. Kâbe'yi ilk olarak melekler tavaf etmiştir, sonrasında Hz. Âdem, Allah'ın emriyle Mekke'ye gitmiş ve orada Arafat'ta Hz. Havva ile buluşmuşlardır. Meleklerin rehberliğinde Beytullah çevresindeki kutsal yerleri görmüşler ve haccetmişlerdir. Tabiki bu bilgilerin bir kısmının İsrailiyat kaynaklarına dayanan anlatımlara göre olduğu da bilinmektedir. Hz. Şit'in peygamberliği sırasında onarılan Kâbe, Nuh Tufanı'ndan sonra

[122] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 37.
[123] Harman, "Hac", 14/383.
[124] Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 15 Haziran 2002, 105,106.

uzunca bir süre kumlar altında kalmıştır. Sonunda Hz. İbrahim ve oğlu İsmail, eski temelleri bularak Kâbe'yi yeniden inşa etmişlerdir.[125]

Rabbimiz "İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu: Ey rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin."[126] ayetinde belirtilmektedir. Hz. İbrahim hac yapmakla, insanları hacca çağırmakla emrolunmuştu; "İnsanlara hac ibadetini duyur, gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar. Böylece kendileri için faydalı olan şeyleri açık seçik görsünler ve Allah'ın onlara rızık olarak verdiği, belirlenen günlerde kesecekleri kurbanlık hayvanlar üzerine O'nun adını ansınlar. Artık onlardan hem kendiniz yiyin hem sıkıntı içindeki yoksulları doyurun. Sonra kalan hac fiillerini tamamlayıp temizlensinler, adaklarını yerine getirsinler ve o kadim evi (Kâbe) tavaf etsinler."[127]

Bu bağlamda Hac, İslam öncesi Arap toplumlarında yaygın olan ve kökeni Hz. İbrahim'e dayanan bir ibadet olarak öne çıkar. Kur'an ve hadislerde Hz. İbrahim'in gerçekleştirdiği hac'dan söz edilmekte, Kâbe'nin ve hac ibadetindeki ritüellerin tarihine dair bilgiler sunulmaktadır.

Hz. İbrahim, hac ibadetinin ritüellerini belirleyerek Kâbe'nin her yıl ziyaret edilmesini sağladı ve oğlu Hz. İsmail'i Mekke'de bırakıp Filistin'e döndü. Ondan sonra gelen peygamberler ve onların toplulukları da Kâbe'ye ziyarette bulundular. Yemenli bedevi Huzâa kabilesi, Mekke'yi ele geçirip Amâlika'ya bağlı olan İyâd, Katûrâ ve Cürhümlüleri buradan çıkararak Kâbe'nin yönetimini üstlendi. Putperestlik, Huzâalılar'ın yaklaşık beş yüzyıl süren yönetimi sırasında ortaya çıkıp yaygınlaştı. Kâbe muhafızlığı ise Hz. Peygamber'in beşinci göbekten dedesi Kusay b. Kilâb döneminde yeniden Hz. İsmail'in soyuna geçti.[128]

Câhiliye döneminde insanlar Hums ve Hillî olmak üzere iki gruba ayrılmıştı. Hums grubu, Kureyş ve Kinâne ile Huzâa gibi Kureyş'in müttefiki olan kabilelerden oluşuyordu.

---

[125] Mücahit Yüksel, "Kâbe'nin Tarihi ve Anlamı Üzerine Bazı Tespitler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 23/1 (30 Haziran 2023), 213.
[126] *Kur'an Yolu Meali*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2023), el-Bakara 2/117.
[127] el-Hac 22/27-29.
[128] Abdülkerim Özaydın, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 14/386.

Hums, vakfe için Arafat'a gitmeyip Müzdelife'de durur ve Kâbe'nin sahipleri olarak diğer Araplardan üstün olduklarını, bu ayrıcalıklarının yalnızca Harem bölgesine has olduğunu savunurlardı. Bu imtiyaz, Kusay'dan itibaren Mekkelilere aitti. Resulullah (s.a.s.), İslam öncesinde Arafat'a çıktığında Hums mensubu olduğu için bu davranışı hoş karşılanmamıştı. Çünkü Hums olmayanlar, yani Hillîler, yalnızca Arafat'ta vakfe yapabiliyorlardı. İslam geldikten sonra Kureyş, Hums ayrıcalıklarının süreceğini düşünse de Peygamber (s.a.s.), Vedâ Haccı'nda Arafat'ta vakfe yaparak bu uygulamaya son verdi. Arafat'a çıkmayanların haccının geçerli olmayacağını bildirdi ve haccın tamamlanması için Arafat vakfesinin zorunlu olduğuna dair bir ayet indi. Ayrıca, tavaf için Hums'tan elbise alma zorunluluğu ve Hill bölgesinden Mekke'ye yiyecek-içecek getirilmeme gibi, dini bir kural gibi görünse de Mekke'nin ekonomik çıkarlarına hizmet eden uygulamalar da kaldırıldı.[129]

İslam'ın doğuşu esnasında, Kâbe'yi tavaf etme, umre yapma, Arafat ve Müzdelife'de vakfe durma, kurban kesme gibi ibadetler hala uygulanmaktaydı. Bu hac ritüelleri, putperest geleneklerle birlikte yürütülüyordu. Müşrikler, hac ibadetinin her yıl bahar aylarına denk gelmesi için iki veya üç yılda bir tekrarlanan 'nesî'' yöntemiyle ayların sıralamasını değiştiriyorlardı. Arefe günü, Kureyş ve müttefikleri dışındaki kabileler (hille) Arafat'ta, hacla ilgili imtiyazlara sahip Kureyş ve müttefiklerinden oluşan kabileler (hums) ise Harem bölgesindeki Nemire'de toplanırdı. Bu gruplar, güneş batmaya yakın olduğunda Müzdelife'ye geçer, geceyi orada geçirir ve ertesi sabah fecirden itibaren vakfe yapar, güneş yükselince Mina'ya doğru hareket ederdi. Arafat ve Mina günlerinde ticaret yapılmazdı. Mina'da üç gün boyunca şeytan taşlama ve kurban kesme ritüelleri yerine getirilirdi. Câhiliye döneminde, Arapların Kâbe'yi tavaf ederken ellerini birleştirerek alkış tutup ıslık çaldıkları söylenir. Hums mensupları elbiseleriyle, hille mensupları ise – Kâbe'yi günah işledikleri elbiselerle tavaf etmek istemediklerinden – hums grubundan biriyle kıyafet değiş tokuşu yapamazlarsa çıplak tavaf ederlerdi. Hille mensubu biri, tavaf için yeni ve temiz bir elbise getirirse, tavafını o elbiseyle yapar ve ardından orada bırakırdı. Bu elbise 'leka' olarak adlandırılır, kimse el sürmez, çürümeye terk edilirdi. Temiz kıyafeti olmayan hille kabilesine mensup kadınlar ise avret yerlerini elleriyle kapatarak tavafa katılırdı. Tavaf sonrası Safa ile Merve arasında sa'y (Safâ

[129] Hüseyin Gökalp vd., "Hac Tarihi", *Cahiliye Devri'nden Asr-ı Saâdete Hac İbadetinin Tahrif ve Tashihi Süreci* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 6.

tepesinden başlayarak dördü gidiş, üçü dönüş olmak üzere Safâ ile Merve tepeleri arasında toplam yedi defa gidip gelme) yapılırdı. Ardından İsâf'ın putu yanında kurban kesilir, kurbanın kanı Kâbe'nin duvarlarına sürülür, kurban edilen hayvanın etinden yenilmezdi. Her kabile, hangi puta ithaf ederek ihrama girmişse onun yanına gider, burada tıraş olarak ihramdan çıkardı. Cahiliye Arapları ayrıca Lât, Menât, Uzzâ ve Zülhalesa gibi diğer putların tapınaklarını ve önemli kişilerin mezarlarını da tavaf eder ve buna 'devâr' adı verilirdi.[130] İnen ayetler ve Hz. Muhammet (s.a.s.) uygulama ve sözleri ile hac ibadetinde bulunmayan şirk unsurları tümüyle temizlenmiş, hac İslam'a uygun hale çevrilmiştir.

Cahiliye döneminde ve İslam'ın zuhur ettiği ilk yıllarda Kâbe ve civarı, dini anlamını yitirerek daha çok ticaret, eğlence ve yarışmalar gibi etkinliklerin merkezi haline gelmişti. Bu durum, yani Cahiliye dönemi hac uygulamaları, Mekke'nin fethine ve hatta hicretin dokuzuncu yılına kadar devam etti. Mekke'nin fethedildiği hicretin sekizinci yılında, vali olarak atanan Attâb b. Esid'in yönetiminde, Müslümanlar Hz. İbrahim'in sünnetine uygun olarak hac yaparken, Müslüman olmayan Araplar da kendi geleneklerine göre hac ibadetini yerine getirmeye devam ettiler. Ertesi yıl ani hicretin dokuzuncu yılı, ilk kez İslami esaslara uygun hac, Hz. Ebubekir'in hac emiri olarak görevlendirilmesiyle yapıldı ve ardından artık müşriklerin hac yapmaları yasaklandı.[131] Yeri gelmişken şunu da ilave etmekte fayda var. Hac tarihinin Hz. İbrahim'e kadar geçmişe uzanması ve putperest cahiliye dönemi Araplarının da hac yapmış olması, bazı doğu bilimcilerin iddia ettiği gibi İslam dışı bir ritüelin devamı kesinlikle sayılmaz. Nasıl ki oruç, namaz, kurban gibi ibadetler eskiden beri var ve son halini İslamiyet'le tamamlamış ise; hac da aynı şekilde son halini İslamiyet'le şekillendirmiş bir tevhit dini ibadetidir.

Hicretin 6. Yılında umre için Mekke'ye kadar gelen Müslümanlar içeri sokulmamış ve Hudeybiye Antlaşması yapılarak kurbanlar kesilmiş ve ihramdan çıkılarak geri dönülmüştür. Sonrasında da Mekkelilerle iyi ilişkiler hiçbir şekilde kurulamamış, bu sebeple hac, Mekke'nin fethedilmesinden sonra yapılabilmiştir. "Ona yol bulabilenlerin Beytullah'ı haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır."[132] Ayeti ile emredilen

[130] Özaydın, "İslamda Hac", 14/387.
[131] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 36.
[132] Âl-i İmrân Sûresi 3/97.

haccın hangi yılda farz kılındığı konusunda çeşitli görüşler bulunsa da İslam alimlerinin çoğunluğu bunun hicretin 9. yılında gerçekleştiğini kabul etmektedir. Bu yılki hacca, Resulullah (s.a.s.) katılmamış; hac emirliği görevini Mekke valisi Attâb b. Esid yürütmüştür. Fetih sonrası takip eden yılda ise Resulullah (s.a.s.), hac emiri olarak Hz. Ebubekir'i görevlendirmiş, Hz. Ali de hac ibadetine dair Peygamberimizin talimatlarını insanlara iletmiştir. Hicretin onuncu yılında ise Resulullah (s.a.s.) bizzat hacca liderlik etmiş ve hac ibadetini yerine getirmiştir. Bu hac sırasında verdiği hutbede, gelecek yıl hacca katılamayabileceğini ifade ettiğinden, bu hac "Veda Haccı" olarak anılmıştır. [133] Bu hacla Hz. Peygamber (s.a.s.) haccın kaidelerini belirlemiş, o günden bu yana hac geleneği yenilenmiş şekliyle yüzyıllardır Müslümanlarca ifa edilmektedir.

Hz. Peygamber'den sonra başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere tüm halifeler ve hükümdarlar, Peygamber Efendimizin Vedâ Haccı örneğini dikkate alarak ya bizzat hacca katılmış ya da kendilerine vekâleten bir hac emîri görevlendirerek hac ibadetinin huzur içinde yapılmasına özen göstermişlerdir. Bu çerçevede, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hilafetlerinin ilk yıllarında hac emirliği görevine farklı kişileri atamış, daha sonraki yıllarda ise bu görevi kendileri üstlenmişlerdir. Hz. Osman, halifeliğinin ilk ve son yılları dışında her yıl hacca giderek bu görevi yerine getirmiş, ancak Hz. Ali, hilafeti dönemindeki iç karışıklıklar nedeniyle hacca gitme imkânı bulamamıştır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde hac ibadetlerinde görülen ilk anlaşmazlıklar, Hz. Osman'ın halifeliği sırasında ortaya çıkmıştır, halifenin hac sırasında namazları seferî kılmaması, sahabenin bazı ileri gelenleri tarafından eleştirilmiş ve bu davranış, muhaliflerince ilerleyen dönemlerde halifeye yönelik propaganda amacıyla kullanılmıştır. Hz. Ali döneminde hac, Hz. Ali ve Muaviye arasındaki çatışmaların bir parçası haline gelmiştir. Bu olayla birlikte tarihte Mekke ve Kâbe'nin hem hac dönemlerinde hem de diğer zamanlarda çeşitli çatışmalara sahne olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır.[134]

"Hac emirliği kurumu hicrî 9. yılda bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından kuruldu. Hacla ilgili emirlerin tatbiki, hacıların güven içinde Mekke'ye ulaşması, hac ibadetinin huzur ve sükûn içinde yapılması gibi sorumlulukları olan kurum, Hulefâ-yi

[133] Enbiya Yıldırım, "Haccın İbrahimî Kökenleri", *Diyanet Aylık Dergi* 378 (Haziran 2022), 8.
[134] Mustafa Necati Barış, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Hac: Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri", *Eskiyeni* 44 (20 Eylül 2021), 566,567.

Râşidîn döneminden başlayarak Emevîler, Abbâsîler, Memlûkler döneminde de ya bizzat halifeler ya da onların tayin ettiği emirler tarafından vazifesini sürdürdü. 1517'den itibaren hac ve Hicaz'ın mesuliyetini üstlenen Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'nde yenilmesiyle birlikte Hicaz'daki himayesi sonlanmış, dolayısıyla kurum 1915'te fiilen, 1918'de ise resmen sona ermiştir."[135]

1.3. OSMANLIDA HAC

Osmanlı hükümdarları Yavuz Sultan Selim'den itibaren kendilerini "Hâdimü'l-Haremeyn" yani Mekke ve Medine'nin hizmetkârı olarak vasıflandırmışlardır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi ile halifelik Osmanlı Türklerine geçmiştir. Bu fetihten sonra Yavuz Sultan Selim, "Hadimü'l-Haremeyn eş-Şerifeyn" yani 'Mekke ve Medine'nin hizmetkârı' unvanını kullanmaya başlamış ve sonrasında Osmanlı Padişahları bu ünvanı kendilerine layık görerek, halife olarak İslam dünyasının liderleri sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar devam eden halifelik, Halife Abdülmecid'le birlikte, 1924 yılında kurumunun kaldırılmasıyla sona ermiştir.[136]

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra Mekke ve Medine imar çalışmalarına başlanmıştır. Medine'nin etrafının surlarla çevrilmesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultanın Arafat'taki Ayn-ı Zübeyde suyunu Mekke'ye ulaştırması, hicri 979 yılında Yavuz Sultan Selim Han'ın Harem-i Şerif duvarlarında çatlama olduğu bilgisine istinaden Sultanın mescidin yenilenmesini emretmesi ve bütünüyle en güzel şekilde yenilenmesi, Abdülmecid Han'ın Mekke'de Medine'de çeşmeler yaptırması, Abdülaziz Han'ın Medine Surlarını inşa ettirmesi, Abdülhamit Han'ın Medine Tren İstasyonunu yine 1902'de Medine'ye ilk telgrafı getirmesi ilk akla gelen hizmetlerdir. Osmanlı devrinde sadece hicaz bölgesine; 10 mescit, 17 medrese, 12 kütüphane, 8 tekke, 932 dükkân, 4 han, 2 hamam ve çok sayıda misafirhane yapılmıştır Abdülmecid zamanında mescidi nebinin genişletilmesi çalışmaları yapılmıştır. Osmanlı'nın en önemli hizmetlerinden birisi de demiryolu inşasıdır.[137]

---

[135] Mustafa Güler, "Hz. Peygamber'den Osmanlı'ya Hac Emirliği", *Derin Tarih (Ketebe Kitap Dergi Yayıncılığı)* 112 (Temmuz 2021), 52.
[136] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 43.
[137] Mehmet Kantarcı, "Harameyn'de Osmanlı'nın Hizmetleri", *Diyanet Aylık Dergi* 134 (Şubat 2002), 13.

Osmanlı'da her sene, hac mevsimi başlamadan birkaç ay önce bir Emirü'l-Hac (hac yöneticisi) atanırdı. Emirü'l-Hac'ın vazifesi, hac kervanlarını güvenli ve disiplinli bir şekilde götürüp getirmekle sınırlı kalmaz; Mekke ve Medine'de para ve emanetlerin dağıtılması, hac ibadetinin yönetilmesi ve güvenliği sağlamak için gerektiğinde cezaların uygulanması gibi çeşitli sorumlulukları da kapsardı. Osmanlı'da hac kafilesiyle birlikte, Mekke ve Medine'nin en üst düzey yetkililerinden en yoksul halkına kadar dağıtılmak üzere özel bir törenle para, altın ve diğer armağanlardan oluşan mali yardımlar gönderilirdi. Bu yardıma "Surre-i Hümâyûn", gönderim törenine ise "Surre Alayı" denirdi. Mekke ve Medine'ye, yani Haremeyn'e, Surre gönderme geleneği Abbasi döneminde başlamış, Osmanlı'da ise ilk kez Çelebi Sultan Mehmed döneminde uygulanmış; ancak bu gelenek Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesinden sonra resmiyet kazanarak Osmanlı'nın son dönemine kadar düzenli olarak devam etmiştir.[138]

Osmanlı padişahları, Haremeyn'e ve bu iki kutsal beldeye intikal eden hacılara hizmet etmeyi en önemli görevlerden biri saymış, bu hizmetlerin kesintisiz devamını hem dini bir sorumluluk hem yönetimsel bir görev hem de saygınlık meselesi olarak görmüşlerdir. Bu nedenle, en zorlu koşullarda dahi en iyi önlemler alınarak hac yolculuğu düzenlenmiştir. Hac kervanlarının nakliyatı deve, at ve katırlarla sağlanırdı. Şam kervanı 60-70 bin, Mısır kervanı ise 40-50 bin kişiye kadar taşırdı. Kış aylarında yalnızca gündüz yürüyen kervanlar geceleri dinlenir; yaz aylarında ise öğleden sonra beş saatlik bir yürüyüşle yola çıkıp gece ilerler, sabahın ilk saatlerinde mola verirlerdi. Şam'dan Mekke'ye varış süresi yaklaşık 61 gündü. Alınan tedbirlere rağmen hac yolculuklarında bazı sorunlar yaşanmaya devam etti. Bu sorunlar arasında Vehhâbîler ile Mekke şerifleri arasındaki çekişmeler, Hindistan kıyılarındaki Portekizliler ve korsanlar, Safavi Devleti ve Rus Çarlığı'nın Orta Asya'dan gelen hacıları engellemeleri, kolera salgınları ve en büyük tehlikelerden biri olan bedevi saldırıları yer almaktaydı.[139]

Çöllerde çadırlarda yaşayan bedevi topluluklar "urban" olarak adlandırılmaktadır. Bu çöl bedevileri, tarih boyunca hac yolculuklarının en büyük engellerinden biri

[138] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 39,40.
[139] M.Nur Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 158,159; Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı,* 41.

olmuştur. Hacıların canlarına ve mallarına yönelik saldırıları nedeniyle kaynaklarda bu gruplardan 'dinsiz' veya 'mezhepsiz' gibi ifadelerle bahsedilmiştir. Hatta zaman zaman bu kimselerin kanlarının ve mallarının helal sayılabileceğine dair fetvalar da verilmiştir. Hacılara saldırıda bulunan urban, beş-on kişilik küçük eşkıya grupları değil; binlerce üyesi olan büyük kabilelerden oluşuyordu. Bu nedenle, onlara karşı hem askeri hem de idari açıdan ciddi önlemler almak zorunlu hale gelmiştir.[140] Osmanlı Devleti'nin onayı alınmadan yeni çöl kaleleri inşa edilemezdi. Hacıların güvenli bir yolculuk yapmaları padişahın hâkimiyetini de meşrulaştırırdı. Hac kervanına yapılmış ve karşılığını bulmamış her olumsuz olay her saldırı, hükümdarın hacıların koruyucusu olduğu gerçeğini tehlikeye düşürebilirdi. Onun için hükümet kuvvetleri de bedevîlere şiddetle karşılık vermekten geri durmazdı.[141] Alınacak önlemler sadece askeri önlemlerle sınırlı değildi. Salgın hastalıklarda çok önemli yer tutuyordu.

Dünyanın farklı bölgelerinden Müslümanların her yıl Mekke ve Medine'de buluşmasını sağlayan Hac ibadeti, salgın hastalıklara karşı önlemler alınmasını zorunlu kılmıştır. Hindistan'da sıkça görülen ölümcül salgın hastalıklar, hac mevsimi sonrasında Anadolu'dan Rumeli'ye, Kafkasya'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaktaydı. Bu durum, salgın hastalığın etkisini azaltmak amacıyla karantina uygulamalarını gerekli kılmıştır. Hac dönüşü hastalıkların farklı bölgelere yayılması, hastalıkla mücadele yöntemlerinin ve alınan tedbirlerin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda, 1866 yılında düzenlenen İstanbul Sıhhiye Konferansı'nda, kolera salgınının Hindistan'dan gelen gemiler ve hacılar aracılığıyla Hicaz'a taşındığı kesin olarak belirlenmiştir. Buharlı gemi teknolojisindeki ilerlemeler sebebiyle Kızıldeniz üzerinden gelen Hintli hacıların sayısında artışa olmuş, bu durum da Osmanlı Devleti'ni bu hacılar için özel tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu doğrultuda, Hindistan'dan deniz yoluyla Hicaz'a ulaşan hacıların karantina altına alınarak sağlık kontrollerinden geçirilmesi sağlanmıştır.[142]

Osmanlı döneminde iki ayrı hac emîrliği bulunmaktaydı, bunlardan biri Suriye'de (Dımeşk), diğeri ise Mısır'da (Kahire) idi. Suriye hac emîri, Anadolu, İran ve Orta

[140] Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi*, 159,160.
[141] Abdülkadir Özcan, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1996), 14/403.
[142] Abdullah Çakmak, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 188.

Asya'dan gelen hacıların yanı sıra Halep, Bağdat ve çevresindeki diğer Arap vilayetlerinden Şam'da bir araya gelen hacıların Haremeyn'e gidiş dönüşlerinden sorumluydu. Mısır merkezli hac emîri ise Kuzey Afrika ve Mısır'dan gelen hacıların Kahire'de toplanmasını ve kutsal topraklara seyahatlerini organize ederdi. Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasında hâkimiyet kurmasının ardından bu iki merkez üzerinden yürütülen hac emirliği sistemi, 1924 yılında Hicaz'ın Suudi ailesinin yönetimine geçmesi ve bu kurumun yasaklanmasıyla sona erdi. Bu tarihten sonra, hac emîrinin görevleri ülkenin ilgili bakanlıkları tarafından üstlenilmeye başlandı.[143]

1.4. CUMHURİYET DÖNEMİ HAC

Cumhuriyetin ilanından yaklaşık 6-7 yıl önce Hicaz'ın Osmanlı yönetiminden çıkması ve sonrasında gelen olumsuzluklar, hac yolculuklarının kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında yolların kapanması nedeniyle Surre alayı da Şam'dan geri dönmek zorunda kalmış ve bu olay, hac ibadetinin düzenli organizasyonlarının sona ermesine yol açmıştır. Artık bu dönemden sonra uzun bir süre, bireysel çabalar dışında devlet tarafından hac organizasyonu yapılamamıştır. İlk olarak, Hicaz bölgesinin ve hac güzergâhlarının sömürgeci güçlerin işgali altında olması, can ve mal güvenliği eksikliği ile sınırlardaki tehlikeler nedeniyle hac ibadeti aksarken, Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik zorluklar ve sonraki dönemlerde uygulanan din politikaları, bu aksamanın daha da uzamasına neden olmuştur. 1946 yılında yapılan bir araştırmada, hac ibadetinin yaklaşık 30 yıl boyunca düzenli bir şekilde gerçekleştirilemediği belirtilmektedir. 1917 ile 1947 yılları arasında resmî hac izni verilmemesine rağmen, bazı kişilerin kaçak yollarla veya tüccar pasaportları kullanarak hac yolculuğuna çıktığı bilinmektedir. Ancak, bu kişiler döndüklerinde "pasaportsuz olarak yabancı ülkelere gitmek" suçundan yargılanmışlardır. Mahkemeye sevk edilmelerinin sebebi, pasaportsuz yurt dışına çıkmalarıydı; zira haccı direkt olarak yasaklayan bir kanun bulunmamaktaydı. Resmî izin verilmemesinin temel nedenleri arasında ise döviz sıkıntısı ve kolera salgınları yer almaktaydı. Bu engellerin, dindar bireyleri yasal olmayan yöntemlere yönelttiği söylenebilir.[144] Ne yazık ki, yaklaşık çeyrek

[143] Gencal Şenyayla vd., "Hac Tarihi", *Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emirliği Tecrübesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 407.
[144] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, 47.

asır gibi bir ömre sahip olan nesil, hac ve hacılıkla ilgili hiçbir bilgiye sahip olmadan ve hayatlarında hacılıkla ilgili herhangi bir deneyim yaşamadan bir dönem geçirmiştir.

Hacca gitme izni, halk arasında büyük bir sevinç uyandırarak ilk kez 1947 yılında verildi; ancak bu dönemde herhangi bir resmî organizasyon bulunmamaktaydı. Hicaz'a ulaşmak için o yıllarda üç farklı yol mevcuttu. Bunlardan ilki, Suriye-Filistin-Ürdün güzergâhıydı. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında zarar gören Hicaz demiryolunun onarılmamış olması nedeniyle hacılar, kamyonlarla çölü geçmek zorunda kalıyor ve ciddi zorluklarla karşılaşıyordu. İkinci seçenek, Süveyş Kanalı üzerinden Cidde'ye ulaşan deniz yoluydu. Bu rota hem güvenli hem de uygun maliyetliydi ve yaklaşık on gün gibi sürüyordu. Üçüncü yol ise hava ulaşımıydı, uçaklar Cidde'ye ulaşabilmek için Lübnan veya Ürdün'de yakıt ikmali yapıyordu. Uzun süren yasaklardan sonra binlerce kişi bu yollardan faydalanarak hac ibadetini gerçekleştirdi. Ancak ne seyahat sırasında ne de hac organizasyonunda devlet tarafından herhangi bir düzenleme yapmaması ciddi sorunlara neden oldu. Dönüş yolculuklarında yaşanan aksaklıklar basına yansıdı. Gazetelerde çıkan haberlere göre, Türkiye'nin Cidde konsolosu, hacılarla ilgilenmediği gibi, onları pasaport işlemleri için uzun süre bekletmişti. Ayrıca kolera salgını sebebiyle karantinaya alınan hacılar, gerekli süreyi doldurdukları halde birkaç gün daha tutulmuş ve bu gibi sorunlar tepki çekmişti. Hacıların, Hicaz'da ve gümrük kapılarında karşılaştıkları kötü muameleler karşısında ilgisiz kalınması, muhalefetin ciddi eleştirilerine neden oldu. Bu gelişmelerin ardından ertesi yıl döviz yetersizliği gerekçesiyle hac yolculukları tekrar yasaklandı. Ancak, muhalefetin yoğun baskıları sonucunda 1949'da yeniden serbest bırakılmak zorunda kalındı.[145]

İki yıl süren hac seferlerinin peşinden, Yemen'in Suudi Arabistan'a yakın bölgelerinde veba salgınının ortaya çıkması üzerine, salgın hastalığın ülkeye yayılmasını önlemek amacıyla Bakanlar Kurulu kararıyla o sene hac seferleri durdurulmuştur. Ertesi yıl, Dünya Sağlık Örgütü'nün Doğu Akdeniz Bölge Ofisi'nden gelen bir telgrafla, Suudi Arabistan'ın Asir bölgesindeki veba salgını nedeniyle hac yolculukları tekrar kesintiye uğramıştır. 1950-1960 yılları arasında hac seyahatlerini olumsuz etkileyen ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Bu dönemde, hac ibadetini gerçekleştirmek isteyen vatandaşlara kolaylık

[145] Rahmi Yaran, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 14/408.

sağlanmış; döviz temini için adımlar atılmış ve hac yolculukları için gemi kiralanarak ulaşım imkânları geliştirilmiştir.[146]

1950-1979 yılları arasında hac organizasyonları, İçişleri Bakanlığı'nın koordinasyonunda ve ilgili kurumların iş birliğiyle icra edilmiştir. Ancak, hacı adaylarının pasaport, sağlık raporu, döviz ve vize işlemleri için günlerce bürokrasiyle uğraşmaları çokça şikâyetlere yol açmıştır. Ayrıca, hac yolculuklarında adaylar özel seyahat acentelerinin insafına bırakılmış, bu durum rekabetin neden olduğu çeşitli mağduriyetlere sebep olmuştur. Hacı adaylarına, hac ibadetiyle alakası olmayan yerler gezdirilmiş, Mekke'de yüksek kiralar nedeniyle konaklama sorunları yaşanmış, hastaların tedavisi ihmal edilmiş, kaybolan hacılarla ilgilenilmemiş ve dini rehberlik sağlanmadığı için ibadetlerini eksik yerine getirenler bu halleriyle yurda dönmüştür. Bu aksaklıkları gidermek amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı, 1977 yılında Türkiye Diyanet Vakfı'nın desteğiyle hac organizasyonlarına müdahil olmuştur. İki yıllık deneme, mevcut rekabet ortamında kalıcı bir çözümün mümkün olmadığını göstermiştir. Bunun üzerine, 1979 yılında alınan Bakanlar Kurulu kararıyla hac organizasyonunun tamamı Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiştir. Bu düzenlemeyle 1979-1988 yılları arasında hac organizasyonları, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı iş birliğiyle yürütülmüştür. 1988 yılına gelindiğinde, ilgili düzenlemelerde hac yolculuğunun bir tür seyahat olarak tanımlanması, seyahat acentelerinin devreye girmesi ve serbest rekabeti destekleyen hükümet politikaları nedeniyle hac organizasyonu tekrar gündeme gelmiştir. Bakanlar Kurulu, 1988 yılında aldığı kararla, Bakanlıklar Arası Hac Kurulu'nun uygun göreceği "A" grubu seyahat acentelerinin de hac düzenleme yetkisine sahip olmasına karar vermiştir. Günümüzde hac ve umre organizasyonları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetimi ve Bakanlıklar Arası Hac Kurulu'nun onayıyla, "A" grubu seyahat acenteleri tarafından düzenlenmektedir. Bunun dışında herhangi bir kişi ya da kuruluşun hac ve umre organizasyonu düzenleme yetkisi bulunmamaktadır.[147]

1988 yılından bu yana hac organizasyonu düzenleyen ülkelere kota uygulanmaktadır. Hacca sınırlı sayıda hacı adayının gidebilmesi sebebiyle çözüm olarak

[146] Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi*, 222.
[147] Yaran, "Cumhuriyet Dönemi", 14/408-410.

katsayı uygulaması devreye konmuştur. Kişinin kayıtlı olduğu yıl toplamının kendisi ile çarpımı sonucu çıkan sayı kadar şansı artmaktadır.

1.5. HAC KAVRAMLARI ve HACCIN SEMBOLİK BOYUTU

Hac ibadeti, derin anlamlar içeren ve sembollerle zenginleştirilmiş bir ibadettir. İlk insan Hz. Âdem'in yaratılışından, Hz. İbrahim ve ailesinin yaşadığı olaylara kadar pek çok tarihî ve manevi hatıra, her yıl Müslümanlar tarafından kutsal topraklarda yeniden hissedilmekte ve yaşanmaktadır. Hem malî hem de bedensel bir ibadet olan hac, dünya ile ahiret arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde ortaya koyar. Bu ibadet, Allah ile kul arasındaki bağı güçlendirirken insana yeni manevi sorumluluklar kazandırır. Hac görevini bilinçli bir şekilde yerine getiren kişi, adeta ahiret yolculuğuna hazırlanıyormuş gibi derin bir ruh hâline bürünür. Meşakkatli bir ibadet olan hac, geçmişten günümüze sağladığı kadim bağlantıları, insanın kendisini anlama arayışı ve daha nice hikmetleriyle tam anlamıyla bir olgunlaşma yolculuğudur.[148]

Hac ibadeti, baştan sona bir arınma ve teslimiyet sürecidir. Daha yolculuğun başında, manevi bir temizlenme ve arınma süreci başlar. Hacca hazırlanan bir Müslüman, yolculuğa çıkmadan önce üzerindeki kul haklarını öder, çevresindekilerle helalleşir, işlediği günahlara içtenlikle tövbe eder ve Allah'a tam bir güven ve teslimiyetle dua ederek evinden ayrılır. Hacı adayları, yolculuğu huzurlu ve anlamlı bir şekilde geçirmek maksadı ile yol arkadaşlarından ulaşım araçlarına, organizasyon seçiminden yanına alacağı eşyalara varıncaya kadar detaylara dikkat ederek özenle seçer. Yolculuk boyunca sabırlı ve iyi niyetli bir tutum sergiler; bu yolculuğun yalnızca Allah'a yakınlaşma amacı taşıdığının bilincindedir. Adeta bu yolculuğu, ahirete çıkılacak son yolculuk gibi bir ciddiyetle gerçekleştirir. Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle yapılan hac, kişinin geçmişteki günahlarına kefaret olur ve manevi bir bağışlanma fırsatı sunar. Aynı zamanda, bireyi günahlardan uzaklaştırarak daha temiz bir hayat sürmesine vesile olur. Bu bağlamda, Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurur: "Kim Allah için hacceder, çirkin söz ve günahlardan uzak durursa, annesinden doğduğu gün gibi (günahlarından arınmış olarak) döner."[149]

---

[148] Enver Polatoğlu, "Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (15 Aralık 2022), 122.

[149] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl b. İbrâhîm el-Buḫârî el-Buḫârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır (Beyrut: Dâru Ṭavḳi'n-Necât, 1422), "Hac",4.

Arafat; "Hac Arafattır."[150] hadisiyle ifade edilerek. Arafat'taki samimi duruş ve istikrar ortaya konulmadan hac eksik kalacaktır.[151] Arafat, Mekke'nin yaklaşık 25 kilometre güneydoğusunda, Harem sınırlarının dışında yer alan bir bölgedir. Yürüyerek 6 saatlik mesafede bulunan bu alan, hac ibadetinin iki temel şartından biri olan "Vakfe"nin gerçekleştirildiği yerdir. Burada bulunan ve "Cebel-i Rahme" olarak bilinen tepe, hacılar için önemli bir ziyaret noktasıdır. Burada toplanma adeta mahşer gününün bir temsili gibidir. Mahşer günü insanlar, dünya nimetlerini geride bırakarak yalın ayak ve sade bir hâlde toplanır.

Cem-i Takdîm/Cem-i Tehîr; Cem-i Takdîm, hac sırasında Arafe günü Arafat'ta öğle ile ikindi namazlarının öğle vaktinde birleştirilerek kılınması anlamına gelir ve bu uygulama sünnettir. Bu yöntemde, öğle namazı kılındıktan hemen sonra, ikindi namazı da aynı vakit içerisinde eda edilir. Cem-i Tehir ise bayram gecesi Müzdelife'de uygulanır. Bu yöntemde, akşam ve yatsı namazları birleştirilerek yatsı vaktinde kılınır ve bu uygulama vâcip olarak kabul edilir.

Remy-İ Cimâr (Şeytan Taşlamak); Mina bölgesinde, birbirine yakın mesafede üç taş kümesi (cemre) bulunmaktadır. Bunlar;

Cemre-i Kübrâ: Halk arasında "Büyük Şeytan" olarak adlandırılır.

Cemre-i Vüstâ: Halk arasında "Orta Şeytan" olarak bilinir.

Cemre-i Ûla: Halk arasında "Küçük Şeytan" olarak anılır.

Şeytan taşlama (remy-i cimâr) ibadeti, bu üç cemreye yapılan bir ritüeldir. "Bu esnada atılan küçücük taşlar ile güçlü Ebrehe ordusunun planının boşa çıkarıldığı gibi şeytanın ve taraftarlarının kurduğu tuzakların da boşa çıkarılması hedeflenmelidir. Burada ilk günde sembolik olarak atılan yedi ve arkasından gelen günlerdeki kırk dokuz (yetmiş) taş, şeytanın her hilesine karşı atılacak bir taşın olduğunu ifade etmektedir. Böylece Mina'da sembolik olarak, bir ömür boyu devam edecek olan bir savaş ilan edilmiş olmaktadır."[152]

---

[150] Ebû ʿÎsâ Muḥammed b. ʿÎsâ et-Tirmiẕî, *es-Sunen*, thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), "Hac", 57.
[151] Polatoğlu, "Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı", 127.
[152] Şemsettin Işık, "Haccın Edâsında Öne Çıkan Semboller", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/41 (01 Haziran 2016), 150.

Hâcer-İ Esved; Arapça siyah taş demektir. Kırmızımsı, esmer, cennetten geldiğine inanılan bir taştır. Tavafa başlanacak yere işaret eder ve tavafa başlarken, her şavtın sonunda ve sa'ye başlarken bu taşı selamlamak sünnettir. Bunun için taşa el sürmek şart değildir, uzaktan selamlama yapılabilir. Hz. Ömer: "Çok iyi biliyorum ki sen, faydası da zararı da olmayan bir taş parçasısın. Eğer Resulullah (s.a.v.)'ın öptüğünü görmeseydim, seni öpmezdim" demiştir. Bu taşı selamlamak âdeta Allah'a bağlılık yemini edip O'nun değerlerine bağlı kalma sözü vermektir. Hacerü'l Esved sanki bir barkot okuyucu gibi kendini selamlayanların avuç içlerini okuyarak kul olma ahdini yenilediklerine şahitlik eder.

İhram; Hac veya umre yapacak kişiler için serbest olan bazı söz, davranış ve fiillerin, belirli bir süreliğine Allah ve Peygamber'in getirdiği kurallar çerçevesinde yasaklanmasına "ihram" denir. Bu yasaklar, hac ya da umre niyetiyle ihrama girildiği andan itibaren başlar. İhrama giren erkekler, günlük kıyafetlerini çıkararak başlarını açık bırakır ve "izâr" ile "ridâ" adı verilen dikişsiz iki parça bezden oluşan kıyafeti giyerler. Kadınların ihramı için ise özel bir kıyafet bulunmaz; günlük giysileri onların ihramı sayılır.[153]

İhram Allah katında herkesin eşit olduğunu ve insanlar arasında fark oluşturan makam, mevki, mal, mülk gibi üstünlük oluşturacak unsurlardan sıyrılarak. Kefenlere bürünüp hakkın huzurunda toplanmayı, ölümü hatırlatır. Ölmeden önce kendini hesaba çekmeyi ve manevi bir yenilenmeyi ifade eder. İhram, giyildikten sonra bazı davranışların yasaklanmasıyla kişiyi günahlardan ve hatalardan koruyan adeta bir zırh gibidir. İhramlı olan birey, günahlara karşı direnç gösterme, sabırla hareket etme ve nefsine hâkim olma, yasaklara tehlikelere hazır olma sürecinden geçer.

Kâbe ve Tavaf; "Sözlükte "dört köşeli veya küp şeklinde olmak" anlamındaki ka'b (كعب) kökünden gelen ka'be "küp şeklinde nesne" demektir. Mekke şehrinde Mescid-i Harâm'ın ortasında bulunan Kâbe yaklaşık 1,5 m. genişliğindeki temeller üzerine inşa edilmiştir. Dıştan dışa 10,70 × 12 m. ölçüsünde ve 15 m. yüksekliğinde olan duvarlar 1,25 m. Kalınlığındadır. Kâbe'nin ilk defa ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı hususunda

[153] Erul - Keleş, *Haccı Anlamak*, 21.

ihtilâf vardır."[154] Hâcer-i esved köşesinden başlayarak Kâbe'nin etrafını kurallarına uyarak yedi defa dolaşmaya tavaf denilir. Tamamlanan her bir tura "şavt" denir.

Tüm dünyadaki Müslümanlar, namaz kılarken Kâbe'ye yönelir; hac ibadetinde ise hem bedenleriyle hem de kalpleriyle Kâbe'de buluşurlar. Kâbe, Müslümanları bir araya getiren, onları birleştiren ve bütünleştiren sembolik bir merkezdir, en büyük şûrâsıdır Müslümanların aslında. Hacı adayı, Kâbe'yi sol tarafında, yani kalbinin bulunduğu yöne alarak Allah'a olan gönül yakınlığını ifade eder. Tavaf, saat yönünün tersine yapılır ve adeta zaman yumağı tersine şekilde çözülmeye çalışılır. Tavaf dairesel dönüşle, kâinattaki galaksilerin, yıldızların ve sistemlerin kendi yörüngelerinde dönüşünü andırır. Tavaf eden kişi, bu döngüye katılarak kâinatla uyum içinde olduğunu hisseder ve onun bir parçası olduğunu derinden idrak eder. Yedi kez gerçekleştirilen bu dönüşler, bir ihtiyaç sahibinin isteğini alıncaya kadar ilgili makama tekrar tekrar başvurmasını, ısrarını sembolize eder. Ayrıca, bir varlık etrafında dönmek, "pervane kesilmek" deyişindeki gibi ona derin bir bağlılığı, sadakati ve gerektiğinde her şeyi feda etmeye hazır oluşu ifade eden bir davranıştır.

Sa'y; "Sözlükte "çalışmak; yürümek, koşmak" gibi anlamlara gelen sa'y, fıkıh terimi olarak hac ve umre tavaflarından sonra Safâ tepesinden başlayarak dördü gidiş, üçü dönüş olmak üzere Safâ ile Merve tepeleri arasında toplam yedi defa gidip gelmeyi ifade eder. Gidiş ve gelişlerden her birine şavt, sa'yin yapıldığı yere mes'â denilir. Bu tepeler arasındaki sa'y yerinin uzunluğu 394,5, genişliği 20 metredir."[155] Hac sırasında yapılan sa'y, Hz. Hacer'in henüz süt çağındaki oğlu İsmail için su ararken Safâ ile Merve tepeleri arasında koşması hadisesine dayanır. Bu ibadet, Hz. Hacer'in çocuğu için gösterdiği özveriyi hatırlatır. Safâ ile Merve arasında gerçekleştirilen sa'y, Allah'ın rahmetinin bir yansıması olan anne şefkatini ve sevgisini anmak anlamına gelir. Aynı zamanda bu hareket, İslam'ın anne sevgisi ve fedakârlığına verdiği önemi sembolik olarak ifade eden bir ibadettir.[156]

---

[154] Sadettin Ünal, "Kabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/14,15.
[155] Salim Öğüt, "Sa'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/206.
[156] Erul - Keleş, *Haccı Anlamak,* 39.

Sa‘y, sıradan bir yürüyüş değildir; anlam ve amaçla yoğrulmuş bir ibadettir. Bu ibadet, insanın yalnızca kendisi için değil, başkaları için de çaba göstermesi gerektiğini hatırlatır. Sa‘y, sorumluluğun, anneliğin, mücadelenin, azmin adeta bir eyleme, ibadete dönüşmüş halidir. Bu ibadet, insanın Rabbine olan yakınlığını hissederek, dünyevi kaygılardan ilahi rahmete yönelişini temsil eder. Sa‘y sırasında hacılar, Hz. Hacer'in azmiyle Safâ ve Merve arasında yedi kez gidip gelir; çünkü Hz. Hacer, çaresiz gibi görünen bir ortamda dahi Allah'a olan güvenini yitirmemiş, sabır ve tevekkülle Rabbine sığınmıştır. Çocuğuyla birlikte ölümün kıyısında olmayı kabul etmek yerine, umut ve gayretle Allah'ın rahmetini aramış ve sonunda bulmuştur.

Telbiye; *Lebbeyk, Allâhümme Lebbeyk, lebbeyke lâ şerîke leke lebbeyk, İnne'l-hamde ve'nni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerîke lek.* "Buyur Allah'ım buyur! Emrindeyim buyur! Senin asla ortağın yoktur. Emrindeyim buyur! Şüphesiz hamd sana mahsustur. Nimet de senin, mülk de senindir. Senin asla ortağın yoktur." demektir.[157] Telbiye yüksek sesle söylenir; hanımlar seslerini yükseltemezler. Telbiye, ihramlı bulunulduğu sürece, ayakta, otururken, yürürken, binekte, her halde ve fırsatta yapılabilir. Telbiye okunurken her defasında üç kez tekrar edilmesi, ardından tekbir, tehlil ve salât-ü selâm getirilmesi ve dua edilmesi müstehaptır. Hac ibadetinde telbiyenin sona erme zamanı, bayramın ilk günü Akabe Cemresi'ne taş atmaya başlanmasıyla olur. Umrede ise telbiye, tavafın başlamasıyla sona erer ve sonrasında tekrar edilmez.

Vakfe (Vukuf); Sözlükte "durmak, ayakta durmak, bir yerde beklemek" anlamındaki vakfe (vukūf) terim olarak hac ibadetini yerine getiren kişinin belirli bir zaman diliminde belirli yerlerde bir süre durmasını ifade eder.[158] "Arafat'ta vakfeyi tamamlayan hacılar, Arafat ile Mina arasında kalan Müzdelife'ye hep birlikte gelmekte ve akşam ile yatsı namazını birleştirerek kılmaktadır. Gece Meş'ar-i Haram'da ikinci bir kez daha şuurlanma vakfesi yapmış olan hacılar, burada bir müddet durup dua ettikten sonra, ertesi gün şeytana sembolik olarak atacağı taşlar toplayıp telbiye, tekbir ve tehliller eşliğinde Mina'ya inmektedir."[159]

[157] Erul - Keleş, *Haccı Anlamak*, 60.
[158] Menderes Gürkan, "Vakfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/463.
[159] Işık, "Haccın Edâsında Öne Çıkan Semboller", 148.

Vakfe, bir duruşun ve teslimiyetin ifadesidir. Müslüman, yaşamının her alanında duruşunu koruyan, yalnızca Rabbine boyun eğen ve haksızlık karşısında dimdik duran kişidir. Arafat'taki vakfe dünya Müslümanlarının bir araya gelerek toplumsal bir duruş sergiledikleri anı temsil eder. Vakfe, sembolik olarak, kefenleri içinde yeniden dirilip Allah'ın huzurunda hesap verileceğini hatırlatır. İnsanların dünya hayatına olan tutkusu, çoğu zaman ahiret bilincini unutturmaktadır. Bu duruş, dünya yolculuğunun sona ereceğini ve yeni bir hayatın başlayacağını derinden hissettiren bir farkındalıktır.

İKİNCİ BÖLÜM
ARAŞTIRMANIN BULGULARI

2.1. ÖRNEKLEMİN SOSYODEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİNE İLİŞKİN BULGULAR

Belirli bir araştırma konusuyla ilgili tüm birey veya olayların oluşturduğu kümeye evren denir. Bu evrenden, evrenin özelliklerini koruyacak şekilde seçilen daha küçük bir grup ise örneklemdir.[160] Örneklem ise, bir araştırmada evrenden seçilen ve seçildiği evreni yeterli düzeyde temsil etmesi amaçlanan bir grup birimdir. Başka bir ifadeyle örneklem; evrenden, evreni temsil edecek nitelik ve nicelikte seçilip alınan olgu, nesne ve bireylerdir.[161] Genelde evreni araştırmadaki zorluk sebebi ile örneklem tercih edilir.

Çalışma evreni Denizli ili hacılarıdır, çalışmanın yapıldığı yıllarda Denizli İlinden senede 900 civarı hacı gitmektedir. Bu amaçla Denizli ilinden Diyanet İşleri Başkanlığı ve acente ayrımı gözetmeksizin karma şekilde 385 kişi ile anket çalışması yapılmıştır. Örneklemin evreni temsil ettiği düşünülmüştür. Hac öncesi yapılan anket çalışmasında 202 ve hacdan dönen 183 kişi ile anket uygulanmaya çalışılmıştır. 2023/2024 yılları hac hazırlık kursuna gelen hacı adayları başta olmak üzere anket uygulanmış, hac dönüşü aynı yıllarda hac farizasını yapan hacılar başta olmak üzere hac yapmış kişilerle anket çalışılmıştır.

Ki-Kare Bağımsızlık Testi

Hipotezlerimizi doğrulamak amacıyla istatistiksel testler uygulanmıştır, İstatistiksel hipotez testlerinin amacı, araştırmada incelenen gruplar arasındaki farkın rastlantısal mı yoksa anlamlı mı olduğunu belirlemektir. Bu değerlendirmeyi yapabilmek için araştırmada en az iki grup ya da değişkenin bulunması gereklidir. Örneklem gruplarının temsil ettikleri popülasyonu en doğru şekilde yansıtabilmesi için yeterli büyüklükte ve homojen özelliklere sahip olmalarına özen gösterilmelidir.[162] Birbirinden bağımsız iki kategorik (nitel) değişken arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını ya da bu değişkenlerin bağımsız olup olmadığını belirlemek için **ki-kare bağımsızlık testi**

[160] Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2015), 116.
[161] Yağmur Koç Başaran, "Sosyal Bilimlerde Örnekleme Kuramı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 47 (Haziran 2017), 482.
[162] Kadir Sümbüloğlu - Vildan Sümbüloğlu, *Sağlık Bilimlerinde Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Hatiboğlu Yayınevi, 2013); Seval Kul, "İstatistik Sonuçlarının Yorumu: P Degeri ve Güven Aralığı Nedir?", *Ekstraplevral* 8/1 (2014), 11.

kullanılmaktadır. Ayrıca **Fisher'ın kesin testi**, özellikle küçük örneklem büyüklüğüne sahip tablolar için kullanılan bir kategorik veri analizi yöntemidir ve genellikle 2x2'lik kontenjans tablolarında frekanslar arasındaki ilişkiyi değerlendirmek amacıyla uygulanır.

Bu test, örneklem büyüklüğünün küçük olduğu ve tabloda hücre frekanslarının 5'in altında bulunduğu durumlarda, ki-kare testine göre daha güvenilir sonuçlar sağlar. Fisher'ın kesin testi, gruplar arasında bağımsızlık varsayımına dayanır ve iki değişkenin bağımsız olup olmadığını test eder. Ki-kare analizinde olduğu gibi null hipotez (yokluk hipotezi), değişkenler arasında bir ilişki olmadığını, alternatif hipotez ise bir ilişki olduğunu öne sürmektedir. Özellikle küçük örneklem büyüklüklerinde ve düşük hücre frekanslarında yüksek hassasiyet gösteren bu test, araştırmacıya kesin sonuçlar sunmaktadır. Ancak örneklem büyüklüğü arttığında veya hücre frekansları yeterince büyük olduğunda "ki-kare" testi tercih edilebilir.[163] Çalışmanın "Eğitim durumuna göre hac hakkındaki bilgilenme durumu farklılık gösterir." hipotezini sınama kısmında ve "Yaş ve cinsiyet durumuna göre, kendine "hacı" denilmesine tavır farklılık gösterir" hipotezine veriler kategorik olduğu için ki-kare bağımsızlık testi ile bakılmıştır. Tablo 9'da ki-kare bağımsızlık testi, tablo 43'te ise Fisher'in Kesin testi sonuçlarına yer verilmektedir.

Aynı örneklem birimlerinden bir kez ölçüm yapıldıktan bir süre sonra tekrar ölçüm yapılması durumunda, bu örneklemler bağımlı veya eş örneklemler olarak adlandırılır. **Bağımlı (Eşli) iki örneklem t-testi (Paired Samples t Test)** ile sınanır. Örneğin, planlı bir olayın bir durum üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla planlı bir olay öncesi ve sonrası yapılan testler buna örnek olarak verilebilir. Bu testlerde, planlı bir olay öncesi ve sonrası elde edilen ölçümlerden oluşan bağımlı iki grubun ortalamalarının karşılaştırılmasıyla planlı bir olayın etkinliği değerlendirilebilir. Bağımlı iki örneklem t testi, parametrik bir test olduğundan, ölçümler arasındaki farkın normal dağılıma uygun bir kitleden gelmiş olması gereklidir. Ancak, büyük örneklemlerde (örneklem sayısının 30'un üzerinde olduğu durumlarda) bu varsayımın sağlanması zorunlu olmayabilir.[164] Hac öncesi ve sonrası karşılaştırılan hipotezlerimiz hac öncesi ve sonrası bireylerin bağımlı iki örneklem t-testi sonuçlarına göre sınanacaktır.

[163] John H. McDonald, *Handbook of Biological Statistics* (Maryland,: Sharky House Publishing, 2014), 77.
[164] Mehmet Mert, *Yatay Kesit Veri Analizi Bilgisayar Uygulamaları* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2016), 69.

2.1.1. Örneklemin Cinsiyete Göre Dağılımı

Tablo 1. Örneklemin Cinsiyete Göre Dağılımı

	Hac Öncesi		Hac Dönüşü		Toplam	
Cinsiyet	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**
Kadın	112	55,4	90	49,2	202	52,5
Erkek	90	44,6	93	50,8	183	47,5
Toplam	202	100	183	100	385	100

Çalışma grubunun cinsiyetine göre dağılımına bakıldığında 202'si *kadın* (%52,4); 183'ü *erkek* (%47,3) olmak üzere toplam 385 kişiden oluşmaktadır. Cinsiyetin pek çok araştırmada bağımsız değişken olarak kullanıldığı malumdur. Bu tür araştırmalarda cinsiyeti göz önünde bulundurmak örneklemin dünyasını anlamak ve anlamlandırmak bakımından önemlidir. Anket verileri alınırken, erkek sayıları yüksek seyretmiştir. Bunun sebebinin çalışmaya yardımcı olan din görevlisi imam hatip ve müezzin kayyımların camide anket uygulaması ve kadın hacıların erkeklere oranla teknolojik olarak daha az ilgili oluşları tahmin edilmiştir. Durumu eşitleme için kadın bireylere daha fazla katılım sağlaması açısından çaba gösterilmiştir, Tablo 1.'de görüldüğü üzere oran %50 civarına yaklaştırılmaya çalışılmıştır.

1970'lerden 1990'ların sonuna kadar yapılan hac kayıtları, erkeklerin kadınlara kıyasla hacca daha fazla katılım sağladığını ortaya koymaktadır.[165] Bayyiğit, bu durumu İslam'daki mahremiyet ilkesi ile dönemin sosyoekonomik koşullarının bir araya gelmesiyle açıklamaktadır. Kadınların tek başlarına uzun yolculuk yapmalarının dini açıdan kısıtlanması ve ekonomik bağımsızlıklarının sınırlı olması, hacca gitmek için erkek bir yakının refakatine ihtiyaç duymalarına yol açmıştır.[166]

Son yıllardaki verilere göre, kadın hacı sayısının erkekleri geçtiği görülmektedir. 2018 yılında erkek hacı sayısı 33,591"%43,62" iken kadın hacı sayısı 43,419 "%56,38" [167] aynı şekilde 2023 yılında erkek hacı sayısı 35,994 "%46,06" kadın hacı sayısı ise

[165] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 187.
[166] Bayyiğit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*, 87,88.
[167] "Cinsiyetlerine Göre Hacca Giden Kişi Sayısı, 2018" (Erişim 16 Aralık 2024).

42,144 "%53,94"[168] olmuştur. Bu durum, kadınların yanlarında eş veya mahrem bulunmaksızın, diğer şartlar yerine getirildiğinde ve can, mal ve namus güvenliği sağlandığı takdirde kadınların mahrem olmadan hacca gidebileceği anlayışının yaygınlaşmasıyla ilişkilendirilebilir. Bu anlayışa sebep son dönemde kitle iletişim araçlarının da etkisi ile bilgiye ulaşma ve ulaşılan bilgiyi kabullenmeyi de doğru yönde etkilediği, bu sebeple İslam'da telfik gibi fıkhi hükümlerin uygulanabilirliğini ortaya koyduğu söylenebilir. Bu hususta fetva şu şekildedir; "Hanefî mezhebine göre, evli bir kadının kendisiyle birlikte gideceği bir mahremi yoksa hacca gitmesi uygun değildir. Ancak kocasının iznini ve rızasını alan bir kadın, güvenilir bir hac organizasyonuyla Şâfiî ve Mâlikî mezheplerini taklit edip mahremsiz olarak hacca gidebilir. Haccın gerekli şartlarını taşıyıp yanında bir mahremi olan kadının farz olan hacca gitmesine eşi engel olamaz. Buna hakkı yoktur."[169] "Hac ibadeti, tüm insanlar arasındaki eşitliği en güzel şekilde sembolize eder. Aynı ihram içinde aynı hareketleri yapan, aynı yeri tavaf eden, aynı yerde vakfe yapan Müslümanlar arasında toplumsal cinsiyet farklılığı görünmez hâle gelir. Bu yüzden hac ibadetinin kadın için önem arz eden yönlerinden biri, kadına bakışı kadınlar lehine değişime uğratmasıdır."[170]

Ayrıca, eskiye nazaran kadınların değişik sektörlerde iş bulma ve çalışma imkanlarının artması ve eşini kaybeden kadınlara bağlanan aylık gibi ekonomik bağımsızlıklarını destekleyen adımlar da bu değişime katkıda bulunmuş olabilir.

2.1.2. Örneklemin Yaşa Göre Dağılımı

Tablo 2. Örneklemin Yaşa Göre Dağılımı

	Hac Öncesi		Hac Dönüşü		Toplam	
Yaş	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**
20-29	1	0,5	1	0,5	2	0,5
30-39	6	3,0	13	7,1	19	4,9
40-49	35	17,3	49	26,8	84	21,8
50-59	56	27,7	61	33,3	117	30,4

[168] "İstatistikler" (Erişim 16 Aralık 2024).
[169] "Evli bir kadın, kocasının iznini almadan veya yanında mahremi olmadan hac veya umreye gidebilir mi? : Din İşleri Yüksek Kurulu : Dini Bilgilendirme Platformu" (Erişim 31 Aralık 2024).
[170] Zekiye Demir, "Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri**", *Diyanet İlmi Dergi* 50/2 (01 Haziran 2014), 108.

60-69	73	36,1	49	26,8	122	31,7
70-80	31	15,3	10	5,5	41	10,6
Toplam	202	100	183	100	385	100

Çalışma grubunun yaşları incelendiğinde, frekans dağılımında, 50-59 yaş aralığı 117'kişi (%30,3); 60-69 yaş aralığı 122 kişi (%31,6) olmak üzere iki yaş aralığının, yani 50-70 yaş grubunun (%61,9) çalışmamızda ağırlıklı olarak yer aldığı görülmüştür.

Toplumda yaygın olarak kabul gören bir inanışa göre, hac ibadeti ileri yaşlarda yapılmalıdır. Bu düşüncenin kökeni tam olarak belirlenemese de hacılığın korunması' nın zor oluşu, çocuk evlendirme vb. dünyalık işlerin tamamlanması gibi gerekçelerle bu husus desteklenmektedir. Ayrıca, yaşın ilerlemesiyle birlikte ölümün kaçınılmazlığına dair farkındalık, bireyleri hac ibadetini ertelemeye yöneltmektedir. Hacda geçmiş günahları silme ve kalan (belki) kısa ömürden sonra daha arınmış şekilde diğer aleme geçme düşüncesi de etkili olabilir. Kaldı ki bu durumun bazen espri ile dillendirildiği de görülmektedir.

Benzer şekilde, Arapların ekonomik kazanç sağlamaması amacıyla hacca gitmekten kaçınma düşüncesi ve hac dönüşünde büyük miktarda hediye getirme zorunluluğu algısı, hac ibadetinin önünde engel olarak görülen yanlış anlayışlardan bazılarıdır. Ancak, bu tür düşüncelerin ne farz ne de sünnet olduğu açıktır. Bu nedenle, hacca gitmeden önce hacı adaylarının doğru bir şekilde bilgilendirilmesi çok önemlidir. Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı, din görevlileri ve ilahiyat ile İslami ilimler fakültelerinin öğretim üyeleri, topluma bu konuda bilgilendirmeli, gelenek haline gelmiş "hacca geç gidilir" inanışının doğru olmadığını açıklamalıdır.[171] Kaldı ki katsayılı kura sistemi nedeniyle zaten hacca hemen gidilememektedir. Haccı deneyimleyen kişilerin büyük bir kısmı gerek hac esnasında gerek hac dönüşü, anılan ibadetin genç yaşta yapıldığında daha faydalı olacağı görüşündedir. Bu çelişkili durumun, haccın bireysel ve toplumsal algılanışı hakkında önemli ipuçları sunduğu söylenebilir.

[171] Veli Tatar vd., "Sosyal ve Psikolojik Boyutlarıyla Hac", *Ülkemizde Hacca Gitmeye Engel Olarak Görülen Yanlış İnançlar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2021), 66.

2.1.3. Örneklemin Meslekî Durumuna Göre Dağılımı

Tablo 3. Örneklemin Meslekî Durumuna Göre Dağılımı

Meslek	n	%
Emekli	82	40,6
Esnaf ve Ticaret	18	8,9
Ev Hanımı	53	26,2
İşçi	11	5,4
Memur	23	11,4
Tarım ve Hayvancılık	12	5,9
Zanaatkârlık	3	1,5
Toplam	202	100

Örneklemin meslekî durumuna göre dağılımına bakıldığında, emekli 82 kişi (%40,5); ev hanımı 53 kişi (%26,2) olduğu görülmüştür. Tabloda görüldüğü üzere daha serbest ve özgür olunan konumlar ağırlıklıdır. Bunu yukarıda değinilen hacca geç gitme olgusu yanında hacca gitmek için kendini daha bağımsız hissetme isteğine bağlayabiliriz.

2.1.4. Örneklemin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

Tablo 4. Örneklemin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

Eğitim	n	%
İlkokul Mezunu	68	33,7
Fakülte Veya Yüksekokul	39	19,3
Lise Veya Dengi Okul Mezunu	31	15,3
Okur-Yazar	26	12,9
Ortaokul Veya Dengi	26	12,9
Lisansüstü Öğrenim Yapmış	10	5
Okuma-Yazma Bilmiyor.	2	1
Toplam	202	100

İlköğretim eğitim durumuna göre dağılımına baktığımızda; 68 kişi ile %33,6'sının ilköğretim mezunu, 39 kişi ile %19,3'ünün fakülte veya yüksekokul mezunu, 31 kişi

(%15,3) lise veya dengi okul, 26 kişi (%12,8) okur yazar, 26 kişi (%12,8) ortaokul veya dengi, 10 kişi (%4,9) lisansüstü öğrenim mezunudur. Hacılardan 26 kişi (%12,8) okuma-yazma bilmekle beraber 2 kişi (%0,9) okuma yazma bilmemektedir. Hacı adaylarının genel olarak eğitim profillerine bakıldığında lise/dengi ve üzeri eğitim ortalama %40 diğerlerinin %60 şeklinde olduğu görülmektedir.

2.1.5. Örneklemin Yaşadığı Yere Göre Dağılımı

Tablo 5. Örneklemin Yaşadığı Yere Göre Dağılımı

İkamet Yeri	n	%
Denizli İl Merkezinde (Merkez İlçeler Dahil)	117	57,9
Denizli Merkez İlçelerine Bağlı Bir Köyde	15	7,4
Denizli'nin İlçelerinden Birinde	60	29,7
Denizli'nin İlçelerine Bağlı Bir Köyde	10	5
Toplam	202	100

Örneklemin Yaşadığı yere göre dağılımına bakıldığında, il merkezi 117 kişi (%57,9) ve merkez ilçelerine bağlı köyde 15 kişi (%7,4); ilçeler 60 kişi (%29,7) ve ilçelere bağlı köylerden 10 kişi (%5) olduğu görülmektedir. Denizli merkezin 132 kişi (%67,3) ilçelerin 70 kişi (%34,7) olduğu görülmüştür.

Denizli nüfusunun 1.059.082, ilçelerin nüfusu 373.035, kent merkezinin nüfusu 686.047, olduğu[172] dikkate alındığında; nüfusun %64,7 si kent merkezinde yaşarken kent merkezinden hacca gidenlerin oranı%66, 6 ile ortalama %2 oranın da ilçelerden fazladır. Örneklem ise ortalama %1 (65,3/66,6) farkla evreni temsil ettiği söylenebilir. Şehir merkezinden hacca giden kişi sayısının ilçelerden %2 fazla olmasının sebebi ilçeler ve köylerinde yaşayanların, başta tarım olmak üzere aktif olarak çalışan kesim olması, bununla beraber, hacca gidenlerde tablo.3'te görüldüğü üzere emekli oranının oldukça fazla olması ve emekli olanların genel olarak şehir merkezinde durmayı seçmelerinden kaynaklı olabilir. Ayrıca Denizli ilinden hac yolculuğu için kalkan uçaklardan 1/3 kısmının ilçelerden oluşması, örneklem verileriyle örtüşmektedir. Dolayısıyla örneklemin Denizli İl'inden hacca giden bireyleri 'yaşadığı yerlere göre dağılımı' nı uygun şekilde temsil ettiği söylenebilir.

[172] "İlçelerimiz (Denizli Valiliği)" (Erişim 01 Ocak 2025).

2.2. HAC VE DİNİ UYGULAMALARA YÖNELİK SOSYAL VE BİREYSEL FAKTÖRLER

2.2.1. Hac ve Dini İbadetler Konusunda Bilgi Durumu

Tablo 6. Örneklemin Dini Bilgilerin Nereden Öğrendiğine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Dinî Bilgilerin Nereden Öğrenildiği	n	%
Hem Ailemden Hem Okuldan Öğrendim	74	36,6
Ailem, Kur'an Kursu veya Özel Hocalardan	66	32,7
Hepsinden Dinî Bilgiler Edindim	36	17,8
Yalnızca Ailemden Dinî Eğitim Gördüm	14	6,9
Hiçbir Din Eğitimi Görmedim	9	4,5
Bilgilerim Kulaktan Dolma	2	1
Diğer (Cami)	1	0,5
Toplam	202	100

Örneklemin dini bilgileri öğrendiği kaynaklara göre dağılımına bakıldığında hem aileden hem okuldan öğrenenler 74 kişi (%36,6) ile en yüksek oranı oluşturmuş, yine aynı şekilde; aile, Kur'an kursu veya özel hocalardan 66 kişi (%32,7), hepsinden 36 kişi (%17,8) ile en yüksek üç değeri oluşturmuştur. Kulaktan dolma 2 kişi (%0,9), yalnızca aileden 14 kişi (%6,9), hiçbir din eğitimi görmeyen 9 kişi (%4,4) diğer seçeneği işaretleyen bir kişi camiyi yazmıştır (%0,5). Aile, okul ve kurs üçlüsünün din eğitiminde temeli oluşturduğu (%87,1) görülmektedir.

Tablo 7. Örneklemin Hangi Hac Türünün İfa Edildiği Bilgisi ile Alakalı Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Hac Türü İçin Verilen Cevaplar	n	%
Hacc-ı Temettü	117	57,9
Bilmiyorum	70	34,6
Hacc-ı İfrad	9	4,4
Hacc-ı Kıran	6	2,9

Genel Toplam	202	100

Tablo 7 ye bakıldığında "*haccı temettü*" cevabının %57 gibi büyük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Türkiye'den giden hacılar çoğunlukla '*haccı temettü*' yapmaktadırlar. Çünkü diğer hac türlerine göre daha kolaydır. Hacı adaylarının yarısından fazlası bu soruya doğru cevap vermiştir, ama azımsanmayacak üçte birlik kısmı bilgi sahibi olmadığını belirtmiş, kalan kısım yanlış cevap vermiştir. Özellikle hac öncesi ile alakalı anketin bir kısmının, hacıların toplu şekilde bir arada bulunduğu hac hazırlık kursunda uygulanması, doğru cevap ortalamasını bu soru için yükseltmiş olabilir. Bahsi geçen kurs hac hakkında bilgilendirme ve hacca hazırlık için yapılmaktadır ve hem "Acente" hem "Diyanet İşleri Başkanlığı" hacı adaylarının yoğun katılımı ile yapılmaktadır.

Tablo 8. Örneklemin Hac Konusunda Nereden Bilgi Edinildiği Hususunda Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Hac İbadeti ve Edâsı Konusunda Bilgi Edinme	**n**	**%**
İnternet / Video / Kitap vb. Kaynaklardan	16	7,9
Müftülük Seminerlerinden	74	36,6
Önceden Gidenlerin Anlatılarından	29	14,4
Hepsinden Bilgi Edindim	83	41,1
Genel Toplam	202	100

Katılımcıların hac ibadeti ve edası konusunda bilgi edinme kaynaklarında; İnternet / Video / Kitap vb. Kaynaklardan öğrenmenin 16 kişi (**%**7,9) ile en düşük orana sahip olduğu görülmektedir. Önceden hacca gidenlerin anlatılarıda bu ibadet ve yapılışı hakkında bilgi kaynağı oluşturmuştur (%14,4). Sayılan kaynakların tümünden faydalandım cevabı en büyük oranı (%41,1) oluşturmuştur. Müftülük seminerlerinin bu konuda önemli rol aldığı görülmektedir (%36,6).

Katılımcılardan elde edilen verilenler değişkenlerle ilişkisine bakılarak analiz edilmiş "Eğitim durumuna göre hac hakkındaki bilgilenme durumu farklılık gösterir" hipotezi test edilmiş ve anlamlı sonuçlar bulunmuştur.

Tablo 9. Eğitim Durumu ile Hac Hakkındaki Bilgilenme Durumu Arasındaki İlişkinin Ki-Kare Bağımsızlık Testi Sonuçları

Tahsil Durumu		**Okuma-Yazma Bilmiyor (A)**		**Okur-Yazar (B)**		**İlkokul Mezunu (C)**		**Ortaokul veya Dengi (D)**	
		n	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**
Hac Hakkındaki Bilgilenme Durumu	İnt/Vid/Kitap vb.	0^{a}	0	0^{a}	0	4^{a}	5,9	1^{a}	3,8
	Gidenler	0^{a}	0	7^{a}	26,9	15^{a}	22,1	3^{a}	11,5
	Müftülük	1^{a}	50	12	46,2	29	42,6	14	53,8
	Hepsi	$1^{a,b,c,d,e,f,g,h}$	50	$7^{e,f,g,h}$	26,9	$20^{c,d,g,h}$	29,4	$8^{b,d,f,h}$	30,8

Tahsil Durumu		**Lise veya Dengi (E)**		**Fakülte veya Yüksekokul (F)**		**Lisansüstü öğrenim (G)**			
		n	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	X^2	**P sig**
Hac Hakkındaki Bilgilenme Durumu	İnt/Vid/Kitap vb.	5^{a}	16,1	4^{a}	10,3	2^{a}	20	$40,349^{a}$	$<0,001^{*}$
	Gidenler	3^{a}	9,7	1^{a}	2,6	0^{a}	0		
	Müftülük	8^{a}	25,8	7	17,9	3	30		
	Hepsi	$5^{a,b,c,d,e,f,g,h}$	48,4	27	69,2	$5^{a,b,c,d,e,f,g,h}$	50		

*0,05 düzeyinde anlamlı; Ki-kare testi

^{a,b,c,d,e,f,g,h}Her bir alt simge harfi, sütun oranları 0,05 düzeyinde birbirinden önemli ölçüde farklı olmayan "cinsiyet" kategorilerinin bir alt kümesini ifade etmektedir.

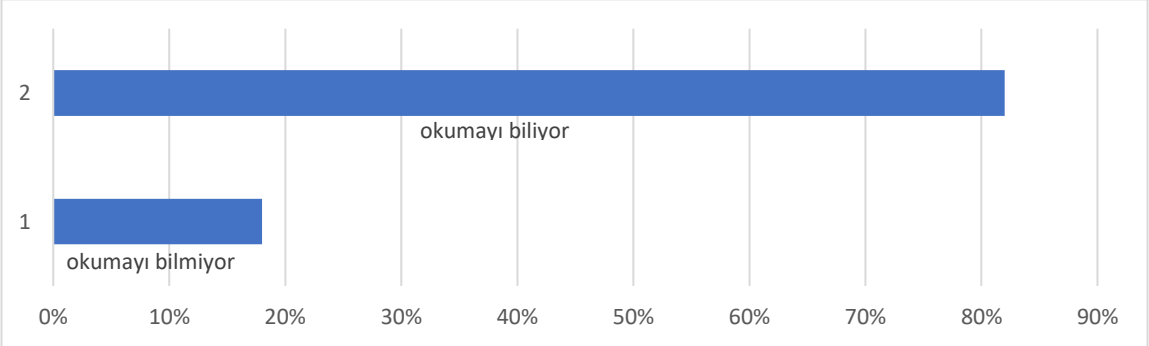
Tablo 9'da yer alan sonuçlara göre hac hakkındaki bilgilenme durumu için p-değeri 0,05 yanılma düzeyinden küçük olduğu için eğitim durumu ile hac hakkındaki bilgilenme durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca, daha düşük eğitim düzeyine sahip bireylerin (örneğin okuma-yazma bilmeyenler ve okur-yazarlar), hac ile ilgili bilgilerini daha sınırlı kaynaklardan (örneğin sadece müftülük) edinme eğiliminde oldukları görülmektedir. Yüksek eğitim düzeyine sahip bireylerin (fakülte, lisansüstü gibi) ise bilgilerini daha çeşitli kaynaklardan (internet, kitap, video vb.) ve hepsinden birden edinmekte oldukları tespit edilmiştir. Dağılım özelliklerine bakılacak olursa, "Hepsi" seçeneği, yüksek eğitim düzeyine sahip gruplarda daha yaygın olarak tercih edilmiştir. Örneğin, fakülte mezunlarının %69.2'si bilgilerini tüm kaynaklardan alırken, okur-yazar olmayan bireyler bu oranı hiç belirtmemiştir. "Müftülük" üzerinden bilgi edinme ise, özellikle ilkokul mezunları arasında daha belirgindir (%26.9). Genel olarak özetlenecek olursa, bu analiz, eğitim düzeyi arttıkça bireylerin hac ile ilgili daha fazla ve çeşitli bilgi kaynaklarına başvurduğunu göstermektedir. "Eğitim durumuna göre hac hakkındaki bilgilenme durumu farklılık gösterir" hipotezi doğrulanmıştır. Bu

sonuçlar, eğitim düzeyinin dini bilgilenme üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Eğitim seviyesine göre bilgilendirme stratejilerinin geliştirilmesi, bireylerin ihtiyaçlarına daha iyi yanıt verilebileceğini işaret etmektedir.

Tablo 10. Örneklemin Kur'anı Kerim Okumasını Bilme Konusunda Verdikleri Cevapların Dağılımı

Kur'an-ı Kerim Okumayı Bilme Durumu	n	%
Evet	165	81,7
Hayır	37	18,3
Genel Toplam	202	100

Şekil 1. Kur'an-ı Kerim Okumayı Bilme Durumu

Örneklemin verdiği cevaplarda 165 kişi (%81,7) ile Kur'an'ı Kerim okumayı bilenler oldukça fazladır. Kur'an'ı okumayı bilmeyenler 37 kişi ile (%18,3) 1/5 in bile altında yer aldığı söylenebilir. En basit şekliyle, hacca giden kesim dindar olduğu için oranın yüksek olduğu düşünülebilir. Ama tek başına sadece dindarlığa bağlamak belki doğru olmayacaktır. Türkiye genelinde 2014 yılında yapılan "Türkiye'de dini hayat araştırması" verilerinde Kur'an'ı okumayı bilmeyenlerin oranı %57' dir. Aradaki farka yapılacak yorumun, dindarlık yanında, sosyoekonomik, kültürel, demografik ve psikolojik gibi birçok farklı faktörün birlikte değerlendirilmesi ile yapılması uygun düşecektir.

Hacca gitmeye karar veren Kur'an okumayı bilenlere, kuran okuma sıklığı sorulduğu gibi hacdan dönenlere de ne sıklıkta Kur'an okuduğu sorularak bir karşılaştırma yapma imkânı sağlanacaktır.

2.2.2. Hacca Kiminle Gidildiği

Tablo 11. Örneklemin Hacca Kimle Gidildiğine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

Kimle Gidildiği	n	%
Eş	149	73,8
Yalnız	24	11,9
Anne ve Baba	15	7,4
Çocuklar	8	4
Kardeş	6	3
Genel Toplam	202	100

Katılımcıların verdiği cevaplara göre hacca yolcularının büyük çoğunluğunun eşleriyle hacca gittiği görülmüştür (%73,8). Anne ve baba, çocuklar ve kardeş ile gidenlerin toplamı (%14,4), yalnız giden oranı ise (%11,9) oldukça azdır. Yalnız gidenlerin büyük çoğunluğu eşleri vefat edenlerdir. Hac kurası çekildikten ve kurada ismi çıkan kişilerden vefat edenlere yerlerine vekil gönderme hakkı verilmektedir. Bu sayede özellikle yaşı ilerlemiş kişilerin vefat eden eşlerinin yerine, vekil olarak çocukları ya da yakınlarından birisinin gitmiş olması, yalnız kalan yaşlı hacı adayına refakat edilme şansı vermektedir. Doğasında zorluklar barındıran hac ibadeti, her ne kadar şu anda şartlar olarak daha kolay bir hal alma yolunda ilerleme olduğu söylenebilse de Osmanlı zamanında sekiz-dokuz ay sürüyordu,[173] ve bu kadar uzun ve zorlu bir süreçte eşlerle ya da birileriyle gitmek adeta zorunluluk mertebesinde idi denebilir.

Kaldı ki bu konuda; hacca gidecek kişilerden, özellikle tek olarak gidecek kişilerin ve bu kişileri hacca uğurlayacak yakınlarının, hac hazırlık kurslarında, tanışma toplantılarında, beraber yolculuk yapacak tanıdık bir kişi arayışı çok, bir o kadarda önemli bir argüman sayılır.

[173] Aysel Şahin, "Osmanlı Döneminde Hac", *Diyanet Aylık Dergi* 378 (Haziran 2022), 50.

2.2.3. Hacca Gidiş Kararını Etkileyen Faktörler

Tablo 12. Örneklemin Hacca Gidiş Kararını Etkileyen Faktörlere Ait Verdikleri Cevapların Dağılımı

Hacca Gidiş Kararına Etki	n	%
Diğer (1-Vekalet.1-Görevli, 2-Boş)	4	2
Beytullah ve Kutsal Beldelere Özlem	23	11,4
Çevrem Tarafından Kınanma Endişesi	2	1
Geçmişte İşlenen Günahlardan Temizlenme	4	2
Hac Görevini Yerine Getirmek	138	68,3
Haccın Farziyetinin Şartlarına Ulaşmış Olma	28	13,9
Yaşın İlerlemiş Olması	3	1,5
Genel Toplam	202	100

Katılımcıların verdiği cevapların dağılımına bakıldığında; hac görevini yerine getirmek (%68,3) ve haccın farziyetinin şartlarına ulaşılmış olma (%13,9) en yüksek oranı oluşturmaktadır. Beytullah ve kutsal beldelerle özlem (%11,4) cevabını işaretleyen katılımcıların daha önce umreye gitmiş hacı adayları olduğu düşünülebilir. Çünkü katılımcıların umreye gitme oranı yaklaşık 3/10 dur (Bkz. Tablo 12). Hacca gitmeyi etkileyen unsurların dağılımında; işlenen günahlardan temizlenme (%2), yaşın şimdi ilerlemiş olması (%1,5) ve çevre tarafından kınama endişesi (%1) totalde %4,5 orana sahiptir.

Görüldüğü üzere görev bilinci ile hacca gitme en yüksek düzeydedir. Bu sorumluluk bilincini de beraberinde getirir. Hatta bu sorumluluk bilinci hacca engel olacak şekilde fazla olabilmektedir, şöyle ki bazı bireylerin, hac gibi arındırıcı bir ibadetten sonra, günlük yaşamda bu arınmışlığı devam ettirememe gibi bir kaygı sebebiyle hacca gitme kararını geciktirdiklerine çokça şahit olunmaktadır. Hac ibadetine karar verme sürecinde, halk arasında zaman zaman gündeme gelen ‘Araplara para kazandırma’ ve ‘hacca gitme yerine hac parasının fakirlere sadaka olarak verilmesi’ gibi tartışmaların az da olsa etkili olduğu söylenebilir.

2.2.4. Daha Önce Yurt Dışı veya Umreye Gitme Durumu

Tablo 13. Örneklemin Daha Önce Yurt Dışı veya Umreye Gitme Durumuna Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

Umre	n	%	Yurt Dışı	n	%
Bir Defa Gittim	51	25,2	Evet	93	50,8
Gitmedim.	141	69,8			
İki Defa Gittim	5	2,5	Hayır	90	49,2
İkiden Fazla Gittim	5	2,5			
Genel Toplam	202	100	Genel Toplam	183	100

Katılımcıların daha önceden daha önce yurt dışı veya umreye gitme durumuna ilişkin verdikleri cevapların dağılımına bakıldığında, Daha önce yurt dışına çıkanların oranı (%50,8) azımsanamaz. Umreye gitmeyenlerin oranı (%69,8) oldukça yüksek olsa da umreye gidenlerin oranı (%30,2) azımsanmayacak şekilde olduğu gözlemlenmiş, örneklemin ortalama 3/10'ünü oluşturmuştur. Bu durumun yurtdışına gitmedeki yüksek orana katkı sağladığı düşünülebilir.

İlgili araştırmalarda genel itibarı ile hacca giden bireylerle alakalı olarak, bulunduğu köyden, ilçeden, şehirden, ülkeden ilk kez çıkacak tabiri çok sık kullanılırken, hacca gidecek belli yaş üstü örneklemin (%30 Umre ziyareti göz önüne alınsa da) %50,8'inin yurt dışına çıkmış olması dikkate değer bir oranı göstermektedir. Artık günümüz koşullarında ülkeler arası ziyaretlerin daha kolay ve erişilebilir olduğunu göstermektedir. Hacı adayı ve hacılarla istişareler sırasında en fazla, yurtdışında duran/çalışan oğlu, kızı, torunu yanına ziyarete gidildiği şeklinde bilgilere şahit olunmuştur. Yine daha önce yurtdışına çıkan hacı adaylarının hac yolculuğu öncesinde daha az tedirgin oldukları, önceden yaşamış oldukları deneyimin kendilerinde özgüven oluşturduğu görülmüştür. Tabi ki yaşanan deneyimin olumsuz sonuçlar doğurabileceği gerçeğini de göz ardı etmemek gereklidir. Hac ve umrede yolunu ve otelini kaybedenlerin büyük kısmı daha önce umreye gelen kişilerden oluşabilmektedir.

2.3. ÖNCESİ, SONRASI HAC VE BULGULAR

Tüm maddi ve manevi hazırlıklar bu özel hac günleri içindir. Hac ibadetini yerine getirerek ve 'hacı' unvanını alarak memleketine dönen bireylerin dini ve sosyokültürel hayatlarında değişimler bu bölümde gözlemlenmeye çalışılacaktır.

Bu ibadetin, sadece dini bir görev olmakla kalmayıp, aynı zamanda kişisel bir dönüşüm süreci sunması beklenir. Bu bağlamda, hac dönüşü, bu dönüşümün somutlaştığı bir dönemdir. Bu bölümde bireyin hayatında yeni kazanımların, olumlu olumsuz sonuçları incelenmeye çalışılacaktır. Hac dönüşünde bireyde daha derin bir iman, daha güçlü bir ibadet bilinci, daha fazla sabır, şükür, diğerkâmlık ve hoşgörü gibi olumlu değişimler beklenir. Aynı zamanda, hac, bireyin sosyal çevresiyle ilişkilerini güçlendirerek, toplumsal sorumluluk bilincini artırmasını ve geliştirmesini sağlayabilir.

2.3.1. Hacca Giden Bireyin Kuran Okuma ve Bazı İbadetleri Ne Sıklıkta Yaptığı

Tablo 14. Örneklemin Kur'an Okuma Sıklığına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hac Öncesi		Hac Dönüşü	
Kur'an Okuma Sıklığı	**n**	**%**	**n**	**%**
Ara Sıra	65	32,2	64	35
Bunaldığım Dara Düştüğümde	4	2	4	2,2
Cuma Gün ve Mübarek Gecelerde	29	14,4	11	6
Her Gün	69	34,2	94	51,4
Okumuyor/Bilmiyor	35	17,3	10	5,5
Genel Toplam	202	100	183	100

Tablodan elde edilen verilere göre, katılımcıların Kur'an-ı Kerim okuma sıklığında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Özellikle, her gün Kur'an okuma oranı hac öncesinde %34,2 iken, hac sonrası %51,4'e yükselmiştir. Bu değişim, hacın katılımcıların dini pratiklerini olumlu yönde etkileyebileceğini göstermektedir. Diğer taraftan, "Kur'an-ı Kerim'i okumuyor veya okumayı bilmiyor" şeklinde verilen yanıtlar da dikkate alındığında, bu oran hac öncesinde %17,3 iken hac sonrası %5,5'e gerilemiştir. Bu azalma, haccın dönen katılımcılara Kur'an-ı Kerim'i okuma bilme düzeyini arttırıcı bir

etkisi olduğunu ve Kur'an okumayı bilmeyenlerin oranının düşmesine katkı sağladığını göstermektedir. Sonuçlara istatistiksel olarak bakacak olursak, Tablo 15'te hac öncesi ve sonrası bireylerin Kur'an'ı okuma sıklıklarının bağımlı iki örneklem t-testi sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 15. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Kur'an'ı Okuma Sıklıklarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası İbadetleri Yerine Getirme Sıklıkları	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
	-0,119	0,111	-0,791	-1,134	-0,448	-4,555	181	<0,001*

*0,05 düzeyinde anlamlı; Bağımlı İki Örneklem T-Testi

Tablo 15'de yer alan sonuçlara göre iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) -0,119 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,111 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin Kur'an'ı okuma sıklıklarının bağımsız olduğunu (yani değiştiğini) işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise -0,791 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) -1,134 ve üst sınır (upper) -0,448 olmak üzere P(-1,134< $\mu_{önce} - \mu_{sonra} < -0{,}448$=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin Kur'an'ı okuma sıklıklarında meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. P değerinin 0,001 yanılma düzeyinden küçük olması da bu durumu doğrulamaktadır.

Tablo 16. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin İbadetlerini Hangi Sıklıkla Yerine Getirdikleri

		5 Vakit Namaz		Cuma/Bayram Namazı		Ramazan Orucu		Nafile Namaz ve Oruç	
		n	%	n	%	n	%	n	%
Hac Öncesi	Devamlı	186	92,1	108	53,5	187	92,6	49	24,3
	Arasıra	14	6,9	1	0,5	2	1	112	55,4
	Hiç/Boş	2	1,0	93	46,0	13	6,4	41	20,3
	Toplam	202	100	202	100	202	100	202	100
Hac Dönüşü	Devamlı	180	98,4	101	55,2	177	96,7	60	32,8
	Arasıra	3	1,6	31	16,9	2	1,1	114	62,3
	Hiç/Boş	0	0	51	27,9	4	2,2	9	4,9
	Toplam	183	100	183	100	183	100	183	100

Tablo 16 incelendiğinde beş vakit namaz %92,1'den %98,4'e; cuma ve bayram namazları %53,5'ten, %55,2'ye; Ramazan orucu, %92,6 dan, %96,7'ye; nafile namaz ve oruçlar, %24,3'ten, %32,8'e yükseldiği görülmüştür. Zikredilen bütün ibadetlerin devamlılığı yüzdelik olarak arttığı görülmektedir. Nafile namaz ve oruç ibadetinin ve Cuma ve bayram namazlarındaki "Hiç/boş" seçeneğinde düşüş olduğu görülmüştür.

Tablo 17. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin İbadetlerini Hangi Sıklıkla Yerine Getirdiklerinin Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin İbadetlerini Yerine Getirme Sıklıkları	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
	-0,013	0,863	0,648	0,558	0,739	14,116	181	<0,001*

*0,05 düzeyinde anlamlı; Bağımlı İki Örneklem T-Testi

Tablo 17'de yer alan sonuçlarda iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) -0,013 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,863 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı

olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin ibadet sıklıklarının birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,648 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) 0,558 ve üst sınır (upper) 0,739 olmak üzere P(0,558< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <0,739=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerde Kur'an okuma ve ibadetlere devam etme durumunda meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. P değerinin 0,001 yanılma düzeyinden küçük olması da bu durumu doğrulamaktadır. Genel olarak bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin dini pratiklerini artırmada genel bir etkisinin olduğunu, çalışmamızdaki "Hac yapan bireylerde Kur'an okuma ve ibadetlere devam etme durumunda farklılaşma olur." hipotezinin doğrulandığını göstermektedir. Çıkan sonuç hac yapan bireyin artık hacı olmanın sorumluluğu ile ibadetlere devamlılık hususunda daha düzenli ve dikkatli olduğunu göstermektedir. Bunda hacdaki arınmışlığın devam etmesi, bozulmaması kaygısının da etkili olduğu söylenebilir.

Hacca belki ömründe yalnızca bir kez gidebilecek olan birey, bu bilinçle, tövbelerin ve duaların kabul edildiği müstesna bir mekânda zamanını verimli bir şekilde değerlendirmiş ve kutsal mekânlarda derin bir dönüşüm yaşamıştır. Hac öncesinde başlayan, hacda aynı şekil devam eden hacıların söylemleri, hac ibadetini tamamladıktan sonra bireyin her türlü tembellikten, aşırılıktan ve tamahtan uzaklaşacağını, ancak dünyadan tamamen elini çekmeyeceğini, daha düzenli ve ibadetlerine özen gösteren bir yaşam süreceğini ifade etmektedir. Çıkan sonuç ibadetlere devamlılık konusunda zikredilen beklentiye cevap verdiği söylenebilir.

2.3.2. Hacca Gidiş ve Dönüş İtibariyle Duygu Değişikliği

Tablo 18. Örneklemin Duygu Değişikliğine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hac Öncesi		**Hac Dönüşü**	
Duygu Durumu	**n**	**%**	**n**	**%**
Endişe	27	6,1	16	3,6
Heyecan	141	31,6	89	20,2
Mutluluk	141	31,6	137	31,1

Sevinç	126	28,3	126	28,6
Korku	9	2,0	8	1,8
Sıkıntı.	1	0,2	3	0,7
Üzüntü	1	0,2	59	13,4
Öfke	-	-	2	0,5
Genel Toplam	446	100	440	100

Örneklemin verdiği cevaplarda endişe ve heyecan düzeylerinde belirgin bir azalma gözlemlenmiştir. Bu değişim, hac sürecinin bireylerin duygusal durumları üzerinde olumlu bir etki yarattığını ve başlangıçtaki kaygılarının, hac sonrasında önemli ölçüde azaldığını göstermektedir. Ancak, üzüntü duygusunun önemli bir şekilde arttığı tespit edilmiştir. Bu artışın, hacı adaylarının kutsal topraklardan ayrılma süreciyle ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir. Kutsal topraklardan ayrılmanın, hacı adaylarında derin bir duygusal etki yaratarak, haccın manevi boyutunun ve hac sonrası geriye dönüşün yaratmış olduğu duygusal bir boşluk hissinin bu artışı tetiklediği söylenebilir. Yine öfkede küçük oranda artış olduğu görülmektedir

Tablo 19. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Olumlu Duygu Değişimleri Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin Olumlu Duygu Değişimleri	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
	-0,014	0,847	0,023	-0,003	0,048	1,777	181	0,077

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Analize başlamadan önce katılımcılar birden çok şık işaretlediklerinden dolayı hem hac öncesi hem de hac sonrası her bir duygu için bir veri seti oluşturulmuştur. Bu veri setlerinin kendi içerisinde ortalamaları alınarak "hac öncesi duygular" ve "hac sonrası duygular" olarak 2 veri seti olarak analize dahil edilmiştir. Tablo 19'da ise iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) -0,014 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.)

0,847 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin olumlu duygusal değişimlerinin birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,023 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) -0,003 ve üst sınır (upper) 0,048 olmak üzere P(-0,003< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <0,048=0,95 şeklinde olup sıfır değeri bu aralıkta bulunduğundan dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,1 yanılma düzeyinde kabul edilecek, fakat 0,05 yanılma düzeyinde kabul edilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra olumlu duygu değişimlerinde meydana gelen artışın 0,5 yanılma düzeyinde anlamlı olmadığı, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olmadığı sonucuna varılmaktadır. P değerinin (0,077) 0,05 yanılma düzeyinden büyük olması da bu durumu doğrulamaktadır. Sonuç olarak, "Hacca gitmeden öncesiyle hac dönüşü olumlu duygularda artış görülür." hipotezi istatistik olarak doğrulanamamıştır.

Ayrıca, tablo 18'de hac öncesi bulunmayan öfke unsurunun dönüşte görülmesi, uzun ve zor bir yolculuk ve konaklama süresince bireyler arasında strese yol açabileceğini gösterir. Hac ibadeti, kişinin uzun süredir alışık olduğu fiziki ve sosyal çevreyi, uyum sağladığı yaşam düzeni ve koşulları geride bırakarak, yaklaşık 30-40 gün boyunca iklim, yükselti, yaşam düzeni ve koşullar bakımından farklı, dünyanın dört bir yanından insanların toplandığı kalabalık bölgelere seyahat etmesini gerektirir. Bu durum, bir yandan kişinin alıştığı fiziki ve sosyal çevrede sahip olduğu imkânlardan mahrum kalması nedeniyle bazı sıkıntıların, zorlukların ve mahrumiyetlerin ortaya çıkmasına yol açarken, diğer yandan büyük kalabalıkların bu mekânlarda toplanmasının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan gürültü, izdiham, ortak kullanım alanlarında sıra bekleme, kaybolma, iletişim, ulaşım, temizlik, sağlık ve dinlenme gibi sorunlar nedeniyle zaman zaman hacı adaylarında stres yaratmakta ve bu durum davranışlarına yansıyabilmektedir.[174] Genel olarak bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin duygu durumlarında genel bir etki yaratmada sınırlı olduğunu ya da bireyden bireye farklılık gösterdiğini ifade edebilir.

2.3.3. Hac Ortamının Hacca Giden Bireyde Çağrıştırdığı Bazı Dini Fikirler

Tablo 20. Hac Ortamının Hacca Giden Bireyde Çağrıştırdığı Bazı Dini Fikirlere Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hac Öncesi	**Hac Dönüşü**

[174] Hüseyin Certel, "Hacda Strese Yol Açan Sebepler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003), 201.

Dini Fikirler	n	%	n	%
Allah Katında Bütün İnsanların Eşit Olduğunu	37	18,3	46	25,1
Allah'ın Varlığının, Güç ve Kudretinin Daha İyi Anlaşılmasını	51	25,2	49	26,8
Hepsi	12	5,9	1	0,5
Mahşerdeki Toplanmayı ve Hesap Vermeyi	77	38,1	78	42,6
Ölüm ve Defin	16	7,9	3	1,6
Yaratılıştaki Nizam ve Ahenk	8	4	1	0,5
Diğer	1	0,5	5	2,7
Genel Toplam	202	100	183	100

Allah katında bütün insanların eşit olduğu oranının %18,3'ten, %25,1'e düştüğü, Hepsi şeklinde verilen cevabın %5,9'tan, %0,5'e düştüğü, Ölüm ve defin cevabının %7,9'tan %1,6'a düştüğü dikkat çeken değişikliklerdir. Diğer seçeneğini işaret eden örneklemin cevaplarından bazıları, dünya yaşamının sade olması gerektiği, arınma hafifleme, Müslüman sadece Türkiye'den ibaret değil, Müslümanların bölünmüşlüğü şeklinde olduğu görülmüştür. Tablodaki en dikkat çekici bölüm olan "Ölüm ve defin" cevabının değer kaybı, çalışmamızın vurguladığı fikirlerden olan, yaşın ilerlemiş olması ve ölüme yaklaşmanın verdiği diğer aleme borçlu gitmeme kaygısının hac öncesi etkili olduğunu göstermektedir. Bununla beraber zaten yüksek olan mahşer ve hesap verme ile ilgili seçenekteki artışın ise ölüm ve sonrasını hatırlattığını söyleyebiliriz.

Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçlarına bakacak olursak, Tablo 21'de yer alan sonuçlarda iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) -0,041 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 21. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Hatırladıklarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin Hatırladıkları	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**

	-0,041	0,579	0,363	0,096	0,629	2,682	181	0,008*

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

P değeri (Sig.) 0,579 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin hatırladıklarının birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,363 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) 0,096 ve üst sınır (upper) 0,629 olmak üzere P(0,096< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <0,629=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin hatırladıklarında meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. Sonuç itibar ile "Yaşı yüksek bireylerde "hac" ölüm ve sonrasını daha fazla hatırlatır." Hipotezi doğrulanmıştır. P değerinin (0,008) 0,05 yanılma düzeyinden küçük olması da bu durumu doğrulamaktadır. Genel olarak bu sonuçlar, bireylerin hatırlama düzeylerindeki artışın hac ibadetinin genel etkisiyle ilişkili olabileceğini ancak bireysel değişkenlik gösterebileceğini işaret etmektedir.

2.3.4. Hacda Dua Edilen Kişilerin Ayrımı

Tablo 22. Örneklemin Hacca gittiğinizde en çok kimler için dua edeceksiniz sorusuna Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hac Öncesi		**Hac Dönüşü**	
Dua Edilen Kişiler	**n**	**%**	**n**	**%**
Oğlu İçin	37	13,4	33	14,4
Kızı İçin	34	12,3	30	13,1
Kendisi İçin Tevbe	40	14,4	34	14,8
Kendisi İçin İsim Verip Dua İsteyenler	41	14,8	38	16,6
Kendisi İçin Dua	44	15,9	38	16,6
Kardeşler	33	11,9	29	12,7
Arkadaşlar	32	11,6	27	11,8
Kendisi İçin Büyük Şahsiyetler.	16	5,8	16	7

Genel Toplam	277	100	229	100

Hacda dua edilecek kişilere verilen cevaplar incelendiğinde, oğlu ve kızı birlikte değerlendirildiğinde en fazla orana sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca hacca gitmeden önce dua etmek için iken bütün şıkları işaretleyen sayısı 47 (%23) iken, hac dönüşü dua edilen kişilerde hepsini işaretleyen sayısı 68 (%37) dir. Dolayısıyla hacıdan bütün şıklar için dua etme oranı %23'ten %37'ye yükselmiştir. Buna hacı ortamını verdiği duygu yoğunluğu ile memleketimden ve sevdiklerinden uzak olmanın verdiği duygusal özlemin etkisi olduğu söylenebilir.

Tablo 23. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Dua Edecekleri Kişi Sıralamasının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin Dua Edecekleri Kişi Sıralaması	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
	0,002	0,979	0,193	0,132	0,254	6,208	181	<0,001*

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Analize başlamadan önce katılımcılar birden çok şık işaretlediklerinden dolayı hem hac öncesi hem de hac sonrası her bir kişi için bir veri seti oluşturulmuştur. Bu veri setlerinin kendi içerisinde ortalamaları alınarak "hac öncesi kişiler" ve "hac sonrası kişiler" olarak 2 veri seti olarak analize tabi tutulmuştur. Tablo 23'te ise iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) 0,002 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,979 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin dua edecekleri kişi sıralamasının birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,193 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) 0,132 ve üst sınır (upper) 0,254 olmak üzere $P(0{,}132 < \mu_{önce} - \mu_{sonra} < 0{,}254) = 0{,}95$ şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde

reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin dua edecekleri kişi sıralamasında meydana gelen değişikliğin anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. Sonuç olarak, "Hacca giderken ve hac dönüşü dua edilecek kişiler sıralamasında değişim olur" hipotezi doğrulanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere değişen duygu yoğunluklarının etkisi yanında, duaların kabul olunduğu yerlerin başında gelen, Arafat, Müzdelife, Kabe, Mültezem gibi mekanlara temas etmede bunda etkili olabilir.

2.3.5. Hacca Giden Bireyde Şekilsel Değişiklik Durumu

Tablo 24. Örneklemin Hac ve Şekilsel Değişiklik Durumu Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hac Öncesi		Hac Dönüşü	
Şekilsel Değişiklik Durumu	**n**	**%**	**n**	**%**
Çok değişim olacağını düşünüyorum	87	43,1	15	8,2
Giyim kuşamda daha dikkatli olurum.	37	18,3	54	29,5
Herhangi bir değişiklik olmaz	35	17,3	77	42,1
Kısmen değişim olur	43	21,3	37	20,2
Genel Toplam	202	100	183	100

Örneklemin hac ve şekilsel değişiklik durumuna dair sorulan soruların cevaplarına bakıldığında, çok değişim olacağını düşünenlerin oranı azalır iken (%43,1- %8,2), herhangi bir değişiklik olmaz cevabı oran olarak yükseldiği görülmüştür (%17,3- %42,1). Giyim kuşamda daha dikkatli olurum cevabının ise yukarı yönde olduğu görülmüştür (%18,3- %29,5). Bireylerin dış görünüşteki değişiklikle ilgili beklenti oranı, değişikliğin olmayacağı yönünde görülmüştür.

Tablo 25. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Şekilsel Değişikliğinin Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**				
	Korelasyon		**Mean**	**95% Confidence Interval of the Difference**	**t**	**df**	

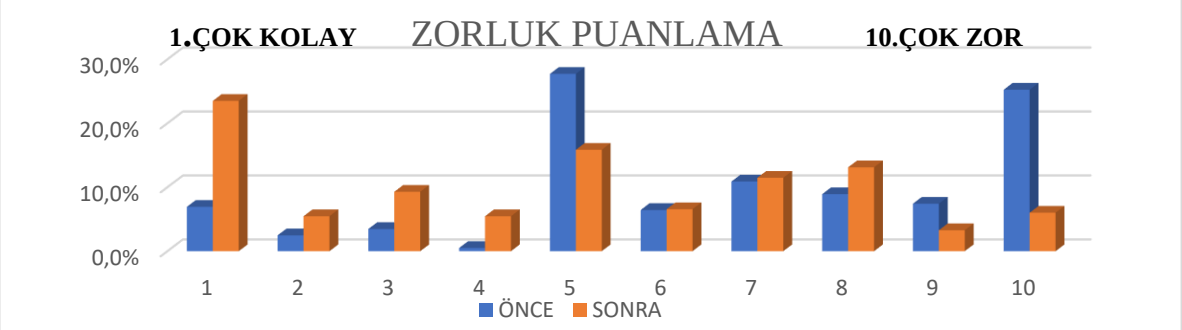
Şekilsel Değişikliği		**P**		**Lower**	**Upper**			
	0,086	0,246	0,994	0,784	1,205	9,321	181	<0,001*

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Tablo 25'te iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) 0,086 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,994 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin şekilsel değişikliklerinin birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,086 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) 0,784 ve üst sınır (upper) 1,205 olmak üzere $P(0{,}784 < \mu_{önce} - \mu_{sonra} < 1{,}205 = 0{,}95$ şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin şekilsel değişikliklerinde meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. Sonuç olarak "Hac dönüşü şekilsel anlamda (giyim kuşam v.b.) değişim olacağı beklenmektedir" hipotezi istatistiksel olarak doğrulanmıştır. Bazı yörelerde hacca gidecek kişiler birlikte ya da bireysel olarak yemekli merasim vermektedirler. Bu merasim sırasında okunan mevlit sonrası tek ya da grup olarak sakal duası yapılmaktadır. Bu aslında şekilsel değişikliğin bir ilanıdır. Duası yapılan sakal kesilmez, duası yapılmadan uzatılan sakal kesilebilir şeklinde inanç vardır. Bu itibarla fazlaca genelleme yapamasak da bazı yörelerde hacca gitmek; sakal bırakmak, hacı takkesi giymek, giyim kuşamıyla hacı olduğunu adeta göstermektir.

2.3.6. Hac Zorluğunun Değerlendirilmesi

Şekil 2. Örneklemin Hac Zorluğunu Kolay'dan Zor'a Doğru Puanlama Sonuç Grafiği

Grafikte yer alan verilere göre, örneklemin hac zorluğunu değerlendirmesi incelendiğinde, hac öncesinde "çok zor" olarak değerlendirilen seçenek oldukça yüksek bir oranda belirlenmiştir. Bu, hacı adaylarının başlangıçta hac sürecine ilişkin ciddi zorluklar ve endişeler taşıdıklarını göstermektedir. Ancak, hac dönüşü sonrası yapılan değerlendirmelere bakıldığında, katılımcıların büyük bir kısmı haccın "çok kolay" olduğunu belirtmişlerdir. Bu durum, hac sürecinin katılımcılar üzerinde beklenenden daha az zorlayıcı bir etki oluşturduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, hac öncesinde "ne zor ne kolay" şeklinde orta puan veren katılımcıların oranı yüksek iken, hac dönüşü sonrası bu oranın yarı yarıya düştüğü gözlemlenmiştir. Bu değişim, başlangıçta kararsız olan veya belirgin bir görüş belirtmeyen katılımcıların, hac sonrasında daha net bir değerlendirme yapma eğiliminde olduklarını ve ortada kalan seçeneklerin belirgin şekilde azaldığını ortaya koymaktadır.

Haccın zorluk puanlamalarının bağımlı iki örneklem t-testi sonuçlarına bakacak olursak;

Tablo 26. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Haccın Zorluk Puanlamalarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin Haccın Zorluk Puanlamaları	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
	0,035	0,641	1,956	1,380	2,532	6,705	181	<0,001*

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Tablo 26'da iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) 0,035 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,641 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin zorluk puanlamalarının birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 1,956 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) 1,380 ve üst sınır (upper) 2,532 olmak üzere P(-1,380< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <2,532=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından

dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin zorluk puanlamalarında meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. Sonuç olarak "Hacda zorluk değerlendirmesi, hac öncesi ve sonrası değişiklik olur" hipotezi doğrulanmıştır. Genel olarak bu sonuçlar, bireylerin hac öncesindeki beklentileri ile Hac sonrası deneyimleri arasında farklar olduğunu ve deneyimlerin algıyı etkileyebileceğini göstermektedir. Haccın meşakkatli ve zor olduğu konusunda hemfikir olunulsa ve bu ibadetin niyetinde kolaylaştır lafzı geçmiş olsa da, zorluk olgusunun bireysel faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterebileceği anlaşılmaktadır. Hacdan önceki zorluk algısı ile hac deneyiminden sonraki zorluk algısı farklılaşabilmektedir.

Bu farkın nedenlerini anlamak için bireylerin fiziksel, duygusal ve sosyo-kültürel durumlarının detaylı bir şekilde incelenmesi faydalı olabilir. Ayrıca, hac organizasyonlarının bireysel zorlukları azaltmaya yönelik stratejiler geliştirmesi önerilebilir.

Tablo 27. Örneklemin Hacda Zorlanılabilecek Unsurlara Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hac Öncesi		**Hac Dönüşü**	
Zorlanılabilecek Unsurlar	**n**	**%**	**n**	**%**
Başka Yemekler	10	5	13	7,1
İhram	12	5,9	7	3,8
Kalabalık	64	31,7	50	27,3
Konaklama	2	1	6	3,3
Orada Çok Uzun Süre Kalınacak Olması	5	2,5	8	4,4
Sıcak	88	43,6	67	36,6
Yabancı Dil	21	10,4	32	17,5
Genel Toplam	202	100	183	100

Hacca gitmeden önce, hacı adaylarının en fazla zorlanacağını düşündükleri unsurlar arasında "sıcak" ve "kalabalık" gibi faktörler öne çıkmaktadır. Hac öncesi yapılan anket sonuçlarına göre, hacı adaylarının %43,6'sı "sıcak" unsuru en büyük zorluk olarak belirtirken, hac sonrasında bu oran %36,6'ya düşmüştür. Benzer şekilde, "kalabalık"

konusu da başlangıçta %31,7 oranında belirtilirken, hac sonrası bu oran %27,3'e gerilemiştir. Diğer taraftan, "ihram" giysisiyle ilgili zorluklar da gözle görülür bir şekilde azalma vardır. Buna karşılık, "yabancı dil", "konaklama", "kalınacak zamanın uzunluğu" ve "yemekler" gibi faktörlere dair verilen yanıtlar, hac öncesine göre daha yüksek oranlarla ifade edilmiştir.

Tablo 28. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Zorlandıkları Unsurlar Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin Zorlandıkları Unsurlar	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
	0,024	0,752	-2,374	-2,725	-2,022	-13,329	181	<0,001*

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Tablo 28'de iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) 0,024 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,752 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin zorlandıkları unsurların birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise -2,374 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) -2,725 ve üst sınır (upper) -2,022 olmak üzere P(-2,752< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <-2,022=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin zorlandıkları unsurlarda meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. Yani "Hacda zorlanılan unsurlardan, hac öncesi ve sonrası değişiklik olur" hipotezi tablo 25 ve 26'taki puanlama ölçeğinde olduğu gibi, zorlanılan unsurlar olarak da değişiklik göstermiş ve "Hacda zorlanılan unsurlardan, hac öncesi ve sonrası değişiklik olur" hipotezi doğrulanmıştır. Genel olarak bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin zorlandıkları unsurları hafifletmede etkili olduğunu işaret etmektedir. Bu tür değişimlerin nedenlerini ve bireylerin hac sonrası yaşadıkları kolaylıkları daha detaylı analiz etmek faydalı olabilir.

Kutsal beldelere ulaşıldığında en büyük korkular arasında kalabalıktan çekinme ve kaybolma korkusu olduğu söylenebilir. Özellikle ilk tavafta şayet bir buluşma yeri de belirlenmedi ise kalabalıkta kafile ve gruptan kopan hacılar çokça strese girmekte ve tedirgin olmaktadırlar. Yaka kartları ve kaybolan hacılarla ilgili oluşturulan birimler sayesinde ve Türk hacıları ve görevlileri ile karşılaşma ihtimalinin fazlalığı sebebi ile sonuçta ciddi sıkıntı oluşturmasa da hacı için en büyük sıkıntılardan biri kaybolma korkusudur. Özellikle hac dönüşünde verilen cevaplarda, "yabancı dil" konusu da, hacı adaylarının önemli bir endişesi olarak görünmüş olup, bu alanda önemli bir artış gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda, hacı adaylarının karşılaşabileceği zorlukları en aza indirmek için daha kapsamlı hazırlık programları ve bilgi desteği sağlanması yönünde çalışmalar yapılabilir. Bireylerin zorlandıkları unsurların sosyo-kültürel ve fiziksel faktörlerle ilişkisinin araştırılması, bu bulguların daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

2.3.7. Haccın Hayata ve İnsanlara Bakışı Değiştirme Durumu

Tablo 29. Örneklemin Hacla Hayata ve İnsanlara Bakışını Değiştirme Durumuna Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hayata bakış				**İnsanlara bakış**			
	Hac Öncesi		**Hac Sonrası**		**Hac Öncesi**		**Hac Sonrası**	
Bakış Açısı	**N**	**%**	**N**	**%**	**N**	**%**	**N**	**%**
Değişmez	7	3,5	17	9,3	22	10,9	28	15,3
Çok Olumlu	160	79,2	128	69,9	134	66,3	103	56,3
Kısmen Olumlu	33	16,3	38	20,8	46	22,8	47	25,7
Çok Olumsuz	2	1,0	0	0,0	0	0	0	0
Kısmen Olumsuz	0	0	0	0	0	0	5	2,7
Toplam	202	100	183	100	202	100	183	100

Tablo 30. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Hayata Bakış Açılarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**	**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**

Sonrası Bireylerin Hayata Bakış Açıları	Korelasyon	P (Sig.)	Mean	95% Confidence Interval of the Difference		t	df	P (Sig.)
				Lower	Upper			
	-0,009	0,908	0,137	0,009	0,266	2,110	181	0,036*

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Tablo 30'da yer alan sonuçlarda iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) -0,009 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,908 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin hayata bakış açılarının birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,137 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) 0,009 ve üst sınır (upper) 0,266 olmak üzere P(0,009< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <0,266=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin hayata bakış açılarında meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. P değerinin (0,036) 0,05 yanılma düzeyinden küçük olması da bu durumu doğrulamaktadır. Genel olarak bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin hayata bakış açılarını genel olarak olumlu yönde etkileyebileceği değerlendirilirken, tablo 29'da hayata bakış açısının "çok olumlu değişeceği" sonucunun hac dönüşü yaklaşık olarak %10'luk bir düşüş gösterdiği görülmüştür. Bu etkinin bireysel faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterebileceği, hacca gitmeden önceki coşku sebebi ile "çok" eklentili olumlu algı hissedilmiş olabilir. Kısmen olumlu hissetmede artış görülmektedir.

Tablo 31. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin İnsanlara Bakış Açılarının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin İnsanlara	Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları		Eşleştirilmiş Örnekler Testi				
	Korelasyon		Mean	95% Confidence Interval of the Difference	t	df	

Bakış Açıları		P (Sig.)		Lower	Upper			
	-0,071	0,339	0,231	0,069	0,393	2,809	181	0,006*

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Tablo 31'de yer alan sonuçlarda iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) -0,071 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,339 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin insanlara bakış açılarının birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,231 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) 0,069 ve üst sınır (upper) 0,393 olmak üzere P(0,069< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <0,393=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunmadığından dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde reddedilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin insanlara bakış açılarında meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. P değerinin (0,006) 0,05 yanılma düzeyinden küçük olması da bu durumu doğrulamaktadır.

Netice itibarı ile "Hac öncesi ve sonrası hayata ve insanlara bakış açısında farklılaşma olur" hipotezi doğrulanmıştır. Haccın hayata ve insanlara bakış açısı oranını gösteren tabloya bakıldığında hem hayata hem insanlara bakış açısının "çok olumlu değişeceği" sonucunun hac dönüşü yaklaşık olarak %10'luk bir düşüş eğilimi gösterdiği görülmüştür. Genel olarak bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin insanlara ve hayata karşı olan algılarını genel anlamda olumlu yönde etkilediği değerlendirilirken, bu etkinin bireysel faktörlere göre değişebileceğini göstermektedir. Ayrıca bu bilgiler ve çıkan sonuçlar bu hususta çalışma yapılması açısından önemli bir temel sağlar niteliktedir. Yine insanlara bakış açısında %5'lik kısmen olumsuzluk dikkat çekmektedir. Bu durumun bireysel faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterebileceği, ortamın yoğunluğu ve zorluğunun bireylere yansıması ile yaşanmış münferit olaylarla ilgili olabileceği düşünülebilir.

2.3.8. Hac ve Allah'a Yakınlık Hissi

Tablo 32. Örneklemin Hac ve Allah'a Yakınlık Hissine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hac Öncesi		Hac Dönüşü	
Yakınlık Hissi	**n**	**%**	**n**	**%**
Çok Yakın	124	61,4	99	54,1
Yakın	66	32,7	75	41
Ne Yakın Ne Uzak	11	5,4	9	4,9
Uzak	1	0,5	0	0
Çok Uzak	0	0	0	0
Toplam	202	100	183	100

Tablo 32'den elde edilen verilere göre, hac öncesi Allah'a "çok yakın olma" hissi %61,4 oranında iken, hac dönüşü bu oran %54,1'e düşmüştür. Buna karşılık, "yakın" olma hissiyle ilgili verilen yanıtların oranı ise hac öncesinde %32,7 iken, hac sonrası %41'e yükselmiştir.

Tablo 33. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Allah'a Yakınlığının Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin Allah'a Yakınlığı	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
	0,166	0,026*	0,061	-0,053	0,175	1,054	180	0,293

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Tabloda yer alan sonuçlarda iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) 0,166 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,026 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden küçük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olduğunu ifade eden H_0 hipotezi reddedilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası Allah'a yakınlık hissi arasında bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu ilişki zayıf düzeydedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,061 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) -0,053 ve üst sınır (upper) 0,175 olmak üzere P(-0,053< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <0,175=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunduğundan dolayı H_0: $\mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde kabul edilecektir. Dolayısıyla hacdan

geldikten sonra bireylerin Allah'a yakınlık hislerinde meydana gelen değişikliğin anlamlı olmadığı, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olmadığı sonucuna varılmaktadır. Sonuçta, "Yaşı yüksek bireylerde "ölüm" düşüncesi etkisi ile Allah'a yakınlık hissedilme oranının daha fazla olması beklenir" hipotezi doğrulanamamıştır. Bu değişim, hac sürecinin katılımcıların Allah'a olan manevi yakınlık algısında bir dönüşüm yarattığını ve başlangıçtaki güçlü yakınlık hissinin, hac öncesi manevi coşkunun etkisi, yaşlı bireylerde ölüme yakınlık ve bir an önce hac farizasını yapma ve arınma hissi ile olması beklenebilir. Hacı adayı öncelikle yolculuğa hazırlanırken genellikle sabır ve sükûnet, tövbe, helallik tavsiye edilir. Değişim ve dönüşüm, yeni bir dini tecrübeye hazırlık sürecinin hacı adayına manevi coşku verdiği, bu sebeple hacdan önce yakınlık hissinin fazla olduğu değerlendirilebilir. Kaldı ki yakınlık hissi %32,7' den %41'e yükselmiştir. Genel olarak bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin Allah'a yakınlık hissini genel anlamda etkileyebileceğini, fakat bu etkinin bireysel düzeyde anlamlı bir fark yaratmadığını göstermektedir.

Tablo 34. Örneklemin Hac ve Birlikte Yaşam'a Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı

	Hac Öncesi		**Hac Dönüşü**	
Birlikte Yaşam'a Dair	**n**	**%**	**n**	**%**
Çok İyi Anlaştığımız	111	55	108	59
İyi Anlaştığımız	59	29,2	62	33,9
İyi Anlaşamadığımızı	11	5,4	7	3,8
Hiç Anlaşamadığımızı	1	0,5	1	0,5
Fikrim Yok	20	9,9	5	2,7
Genel Toplam	202	100	183	100

Tablo 35. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Hacca Gittiği Hac Arkadaşları Hakkındaki Düşüncelerinin Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

	Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin Hacca Gittiği Hac Arkadaşları Hakkındaki								

Düşünceleri	-0,042	0,572	-0,121	-0,230	0,058	-1,332	181	0,185

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Tablo 35'te yer alan sonuçlarda iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) -0,042 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,572 olarak bulunmuş olup %5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin hacca gittiği hac arkadaşları hakkındaki düşünceleri birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise -0,121 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) -0,230 ve üst sınır (upper) 0,058 olmak üzere P(-0,230< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <0,058=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunduğundan dolayı H_0: $\mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde kabul edilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin hacca gittiği hac arkadaşları hakkındaki düşüncelerinde meydana gelen artışın anlamlı olmadığı, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olmadığı sonucuna varılmaktadır. "Hacı adaylarının beraber hacca gittiği hac arkadaşları hakkındaki düşüncelerinde hac dönüşünde değişime olur" hipotezi doğrulanamamıştır. Bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin hac arkadaşlarına yönelik algıları üzerinde genel anlamda kayda değer bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Hac esnasında insanlar gergin olabilmekteler. Gözlemlerimize göre özellikle haccın son zamanlarında hacla ilgili menâsikler tükenince, adeta o kutsal beldeye bağlayan ulvî amaç azalmış, alışveriş gibi bireyi daha fazla strese maruz bırakan faaliyetlere sıra gelmiştir. Hac tamamlanmış ve kişiler her ne kadar Türkiye ile iletişim halinde olsalar da sevdiklerine özlem başlamıştır. Bu dönemde bireyler çok çabuk sinirlenebilmekte olumsuz tartışmalar yaşanabilmektedir. Pek tabi ki bu herkesin stres altında olduğu anlamına gelmemelidir. Fakat hac yolculuğunda zuhur edebilen bu durumda görmezlikten gelinmemelidir. Bu durum belli ortamda belli süre kalacak olmanın çıkardığı doğal bir sonuçtur.

Hac ibadetindeki bazı yasakların, özellikle ihramdaki kırmızı çizgilerin, adeta anılan durumu önleyici, otokontrol sağlayan kurallar silsilesi olduğu gerçeği adeta ortaya çıkmaktadır. Ayetler hadisler birlikte yaşamanın anahtarını sunmaktadır ve Bakara suresi 197'de isyan sayılan işleri yapmak (füsûk) ve başkalarıyla kavga etmek, çirkin ve hakaret

içerikli söylenmek, cedelleşmek, (cidâl), [175] her zaman yasak ve kötü bir davranış olmakla birlikte hacda ihramlı için ayrıca sakınılması gereken yasaklardandır. Diyanet İşleri Başkanlığı tüm hacı adaylarını çağırdığı hac hazırlık kurslarında "Hac İbadetinin Gereği Olarak Bir Arada Yaşama Bilinci" müstakil ders olarak gösterilmesi bu hususa verilen önemi vurgular niteliktedir. Tabi ki birlikte yaşama konusunda bireylerin fiziksel, duygusal ve sosyo-kültürel durumlarının detaylı bir şekilde incelenmesi ile yeni çalışmalar yapılması, yeni stratejiler geliştirmesi faydalı olabilir.

2.3.9. Türkiye Dışından Gelen Hacılara Bakış Açısı

Tablo 36. Örneklemin Türkiye dışı ülkelerden gelecek/gelen hacılar hakkında görüşleri ile ilgili cevapların dağılımı

	Hac Öncesi		Hac Dönüşü	
Türkiye Dışından Gelen Hacılara Bakış Açısı	**n**	**%**	**n**	**%**
Bir Şey Hissetmiyorum.	27	13,4	10	5,5
Karşılaşacak Olmak Beni Endişelendiriyor	8	4	-	0
Karşılaşacak Olmak Beni Heyecanlandırıyor	36	17,8	40	21,9
Karşılaşacak Olmak Beni Korkutuyor	4	2	-	0
Karşılaşacak Olmak Beni Mutlu Ediyor	127	62,9	133	72,7
Genel Toplam	202	100	183	100

Tablo 37. Hac Öncesi ve Sonrası Bireylerin Türkiye Dışı Ülkelerden Gelecek/Gelen Hacılar Hakkında Görüşlerinin Bağımlı İki Örneklem T-Testi Sonuçları

Hac Öncesi-Hac Sonrası Bireylerin Görüş Farklılıkları	**Eşleştirilmiş Örneklem Korelasyonları**		**Eşleştirilmiş Örnekler Testi**					
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Korelasyon	**P (Sig.)**	**Mean**	**Lower**	**Upper**	**t**	**df**	**P (Sig.)**
	0,007	0,926	0,038	-0,109	0,186	0,514	181	0,608

*0,05 düzeyinde anlamlı; bağımlı iki örneklem t-testi

Tablo 37'de yer alan sonuçlarda iki değişken arasındaki korelasyon katsayısı (correlation) -0,007 olarak hesaplanmıştır. P değeri (Sig.) 0,926 olarak bulunmuş olup

[175] el-Bakara 2/197.

%5 önem seviyesinden büyük olduğu için elde edilen korelasyon katsayısının anlamlı olmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilecektir. Yani hac öncesi ve sonrası bireylerin Türkiye dışı ülkelerden gelecek/gelen hacılar hakkında görüşlerinin birbirinden bağımsız olduğunu işaret etmektedir. Örneklem ortalamaları arasındaki fark ise 0,038 olarak hesaplanmıştır. Alt sınır (lower) -0,109 ve üst sınır (upper) 0,186 olmak üzere P(-0,109< $\mu_{önce} - \mu_{sonra}$ <0,186=0,95 şeklinde olup sıfır değeri aralıkta bulunduğundan dolayı $H_0: \mu_{önce} - \mu_{sonra} = 0$ hipotezi 0,05 yanılma düzeyinde kabul edilecektir. Dolayısıyla hacdan geldikten sonra bireylerin Türkiye dışı ülkelerden gelecek/gelen hacılar hakkında görüşlerinde meydana gelen artışın anlamlı olmadığı, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olmadığı sonucuna varılmaktadır. Sonuçta "Türkiye dışı ülkelerden gelecek/gelen hacılar hakkında görüşler farklılaşır" hipotezi doğrulanamamıştır. P değerinin (0,608) 0,05 yanılma düzeyinden büyük olması da bu durumu doğrulamaktadır.

Tablo 36'da Türkiye dışından gelen hacılara ilişkin verilen yanıtlar incelendiğinde, endişe ve korku gibi olumsuz duyguların tamamen ortadan kalktığı ve bu duyguların yerini olumlu duygulara bıraktığı görülmektedir. Bu durum, hacıların yaşadıkları deneyimlerin, başlangıçta duydukları olumsuz duygusal tepkilerin tersine, sonrasında olumlu yöne döndüğünü gösterse de, istatistik verilerle değerlendirildiğinde genel olarak bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin farklı kültürlerden gelen hacılar hakkındaki algılarına sınırlı bir etkisi olduğunu ya da bu algıların bireyden bireye önemli ölçüde değişebileceğini işaret etmektedir.

2.4. HAC TECRÜBESİ SONRASI SOSYAL DEĞERLENDİRMELER

2.4.1. İslam Dininin Farklı Yaşanması Konusuna Bakış

Tablo 38. Örneklemin İslam Dininin Farklı Yaşanması Konusuna Bakışına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

İslam Dininin Farklı Yaşanması Konusunda (İbadetlerin Farklı Yapılması, Farklı Giyinme Biçimleri, Farklı Günlük Yaşayış Yemek v.b. Gibi) Düşünce	n	%
Çok Normal Karşılarım	83	41,1
Normal Karşılarım	86	42,6
İlgilenmem	23	11,4

Yadırgarım	10	5
Çok Yadırgarım	0	0
Toplam	202	100

Örneklemin İslam dininin farklı yaşanması konusuna dair verdikleri cevapların dağılımına bakıldığında, 169 kişinin (%83,7) normal ve çok normal karşılayacağını belirttiği; 23 kişinin (%11,4) konu ile ilgilenmediği; 10 kişinin (%5) yadırgayacağını belirttiği tespit edilmiştir.

Hac ibadeti için gidilen coğrafyada hac yapan birey, İslam dininin ibadet pratiklerinin, giyim tarzlarının ve günlük yaşam alışkanlıklarının çeşitliliğine tanıklık etmekte ve farklılıklarla karşılaşmaktadır. Araştırma bulguları, bu farklılıkların çoğunluk tarafından doğal bir durum olarak algılandığını göstermektedir. Bununla birlikte, bu çeşitliliğin yadırganmaması ve kültürel farkındalığın artırılması amacıyla, hac öncesinde düzenlenen seminerlerde katılımcılara bu yönde bilgiler serpiştirilmektedir. Bu bilgilendirme faaliyetlerinde, bireylerin farklılıkları anlaması ve mezhep çeşitliliğinden kaynaklı bu deneyimi daha olumlu bir bakış açısıyla karşılamaları amaçlanmaktadır. Aksi halde kendi dini yaşayışını merkeze alan bir bakış açısı ile sürekli kıyaslama eğilimi gözlemlerimiz arasında yer almaktadır. Elde edilen bulguların amacı destekler şekilde olduğu söylenebilir.

2.4.2. Hac Dönüşü Dini Hayatta Farklılık

Tablo 39. Örneklemin Hac Dönüşü Dini Hayatta Farklılık Durumuna Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

İbâdet ve Diğer Dini Hükümleri Yerine Getirme Açısından, Hacca Gitmeden Önceki Dinî Hayatınızla, Şimdiki Dinî Hayatınız Arasında Bir Farklılaşma Olma Durumu	**n**	**%**
Evet	131	71,6
Hayır	52	28,4
Toplam	183	100

Örneklem grubunun hac dönüşü dini hayatlarındaki değişimle ilgili verdikleri yanıtların dağılımı incelendiğinde, katılımcıların 131'inin (%71,6) dini hayatlarında bir

farklılık olduğunu ifade ettiği, buna karşılık 52 katılımcının (%28,4) ise herhangi bir farklılık olmadığını belirttiği görülmüştür. Tabloya genel olarak bakıldığında, hac ibadetini gerçekleştiren bireylerin kendi perspektiflerinden, yaklaşık %70 oranında dini hayatlarında bir değişim algıladıkları anlaşılmaktadır. Bu bulgular, hac sonrası Kur'an okuma ve ibadet sıklığındaki artışla ilgili elde edilen verilerle paralellik göstermektedir. Bu durum, haccın bireylerin dini yaşamı üzerindeki dönüştürücü etkisini somut bir biçimde gösteriyor denebilir.

2.4.3. Hac İbadetinde En Çok Zorlanılan Kısımlar

Tablo 40. Örneklemin Hac İbadetinde En Çok Zorlanılan Kısımlara Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Hacda En Çok Zorlanılan İbadet (Tavaf, Say vb.)?	n	%
İhram Giyme	11	6,0
Kabeyi Tavaf	15	8,2
Sa'y Yapma	18	9,8
Arafat Vakfesi	34	18,6
Müzdelife Vakfesi	7	3,8
Şeytan Taşlama	56	30,6
Diğer	42	23,0
Toplam	183	100

Örneklem grubunun hac ibadetinde en çok zorlandıkları kısımlara ilişkin verdikleri yanıtların dağılımı incelendiğinde, 11 katılımcının (%6) ihram giyme; 15 katılımcının (%8,2) Kâbe'yi tavaf; 18 katılımcının (%9,8) sa'y yapma; 34 katılımcının (%18,6) Arafat vakfesi; 7 katılımcının (%3,8) Müzdelife vakfesi; 56 katılımcının (%30,6) şeytan taşlama; 42 katılımcının (%23) ise "diğer" seçeneğini işaretlediği belirlenmiştir. "Diğer" seçeneğini tercih edenlerin büyük bir kısmının, yarıdan fazlasının, 'ibadetlerde herhangi bir zorluk yaşanmadığı' yönünde görüş bildirdiği, geri kalanların ise 'bacaklarda sağlık sorunları', 'namaz vakitlerine yetişme güçlüğü' ve 'servislerin olmadığı günlerde tavafa ulaşmada zorluk' gibi nedenleri dile getirdiği görülmüştür.

Tablo 39 incelendiğinde, en fazla zorluk yaşanan ibadetin 'şeytan taşlama' olduğu, bunu 'Arafat vakfesi'nin takip ettiği ve bu iki ibadetin toplamda yanıtların yaklaşık

yarısını oluşturduğu gözlemlenmiştir. Birbirini takip eden bu iki ibadet, Müzdelife'den Mina'ya yaklaşık 6 km ve hemen ardından (Kâbe referans alındığında) yaklaşık 7 km'lik yürüyüşleri içermesi nedeniyle önemli ölçüde fiziksel efor gerektirmektedir. Ayrıca, bu kısımların hacıların en fazla serzenişte bulunduğu, şikâyet ve yardım talep ettiği süreçler olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, ilgili süreçleri koordine eden ve yöneten görevliler açısından, gerekli önlemlerin alınması ve hacılara kolaylık sağlanması konusunda yön vermesi, fikir oluşturması açısından önemli olduğu söylenebilir. Yaşlı ve sağlık durumu iyi olmayan hacıların vekaletle yerine yakınlarından birini göndermelerinin her yıl dahada kolaylaştığı görülmektedir. Kutsal topraklara yıllarca özlem çeken bireylere bu kolaylığı anlatmanın zorluğu yanında, hacı adayı yakınlarından ise, yakın ilgiye muhtaç olan yaşlı anne ve babası için bire bir ilgilenecek bir görevli olacak şeklinde beklenti olabilmektedir.

2.4.4. Aile ve Bireylerin Hacıya Bakışı

Tablo 41. Örneklemin Hac Dönüşü Aile ve Bireylerin Hacıya Bakışına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Ailenizde ve Çevrenizde Hac Dönüşü Hacıya Karşı Davranış	n	%
Daha Sıcak ve Saygılı Davranmaya Başladılar	107	58,5
Herhangi Bir Değişiklik Olmadı	72	39,3
Diğer	4	2,2
Toplam	183	100

Örneklem grubunun aile ve bireylerin hacıya bakış açısındaki değişimle ilgili verdikleri yanıtların dağılımına bakıldığında, 107 katılımcının (%58,5) hacıya karşı daha sıcak ve saygılı davranmaya başladıklarını ifade ettiği, 72 katılımcının (%39,3) herhangi bir değişiklik olmadığını belirttiği, 4 katılımcının ise (%2,2) 'diğer' seçeneğini işaretlediği görülmüştür.

Tablo incelendiğinde, hacı olan kişilere yönelik olumlu davranışların arttığı dikkati çekmektedir. Hacı olan birey, bu ibadetle birlikte toplum içerisinde yeni bir statü kazanmaktadır. Bu statüye uygun bir yaşam ve davranış sergilemesi beklentisi oluşmaktadır. Bu durumun, hacıya gösterilen saygı ve sevginin bir yansıması olarak, dini yükümlülükler başta olmak üzere bireyin ibadetlere ve dini hassasiyetlere daha fazla özen

göstermesi gerektiği yönünde sosyal bir baskı oluşturabileceği söylenebilir. Herhangi bir olumsuzluk durumunda "bir de hacı olacaksın!", "sözde kutsal yerlere yüz sürdün" şeklindeki olumsuz refleksler örnek olarak verilebilir.

2.4.5. Hac Yapan Bireyin Kendisine "Hacı" Diye Hitap Edilmesinin Değerlendirilmesi

Tablo 42. Örneklemin Hac Dönüşü Kendisine "Hacı" Diye Hitap Edilmesinin Değerlendirilmesine Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Hac Dönüşü "Hacı" Diye Hitap Edilmesi Hoşunuza Gidiyor mu?	n	%
Evet	134	73,2
Hayır	49	26,8
Toplam	183	100

Örneklemin hac dönüşü kendisine "hacı" diye hitap edilmesinin değerlendirilmesine dair verdikleri cevapların dağılımına bakıldığında, 134 kişinin (%73,2) kendisine hacı diye hitap edilmesinden memnun olduğu; 49 kişinin (%26,8) kendisine hacı diye hitap edilmesinden hoşlanmadığı görülmüştür.

Tabloda görülen oranlara bakıldığında hac sonrası bireylerin kendilerine "hacı" şeklinde hitap edilmesinden hoşnut oldukları görülmektedir. Değişkenlere göre bakıldığında ise;

Tablo 43. Cinsiyet ile Kendine "Hacı" Denilmesine Tavrı Arasındaki İlişkinin Fisher'ın Kesin Testi Sonuçları

Cinsiyet		**Kadın (A)**		**Erkek (B)**		***Fisher's Exact***	**P sig**
		n	%	n	%		
Hac dönüşü size "Hacı" diye hitap edilmesi hoşunuza gidiyor mu?	Evet	64[a]	71,9	69[a]	74,2	0,121[a]	0,741
	Hayır	25[a]	28,1	24[a]	25,8		

*0,05 düzeyinde anlamlı; Fisher'in Kesin testi
[a]0 hücrenin (%0,0) beklenen sayısı 5'ten azdır. Beklenen minimum sayı 23,96'dır.

Tablo 43'teki sonuçlara göre, p-değerleri, 0,05 yanılma düzeyinden büyük olduğu için cinsiyet ile kendine "hacı" denilmesine tavrı arasında anlamlı bir ilgi olmadığını ifade

eden H_0 yokluk hipotezi kabul edilecektir. Yani değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır. Yaş ile kendine "hacı" denilmesine tavrı arasında anlamlı bir farlılık olup olmadığına bakmadan önce parametrik ya da parametrik olmayan test mi uygulanacağına karar vermek için, sürekli değişken olan yaşa normallik testi sınamasında bulunulmuştur. Tablo 44'te Kolmogorov-Simirnov normallik testi sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 44. Yaş Değişkeni İçin Kolmogorov-Simirnov Testi Sonuçları

Sürekli Parametre	**Kolmogorov-Simirnov**	
	Test Statistik (Z Değeri)	**P Değeri**
Yaş	0,080	0,006

*0,05 düzeyinde anlamlı; Kolmogorov-Simirnov normallik testi

Tablo 44'teki sonuçlara göre, yaş değişkeni için p-değerleri 0,05 yanılma düzeyinden küçük olduğu için verilerin normal dağılıma uygun olduğunu ifade eden H_0 yokluk hipotezi reddedilecektir değişken içinde reddedilecektir. Yani yaş değişkeni normal dağılıma uygun değildir. Yaş değişkeni normal dağılım göstermediğinden dolayı yaş ile kendine "hacı" denilmesine tavrı arasında anlamlı bir fark olup olmadığı parametrik olmayan Mann-Whitney U testi ile incelenecektir.

Mann-Whitney U testi, bağımsız iki örneklem t-testinin parametrik olmayan bir alternatifi olarak, iki bağımsız grubun ortalamalarının eşitliğini değerlendirmek için kullanılmaktadır. Tablo 45'te yaş ile kendine "hacı" denilmesine tavrı arasındaki ilişkinin Mann-Whitney U testi sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 45. Yaş ile Kendine "Hacı" Denilmesine Tavrı Arasındaki İlişkinin Mann-Whitney U Testi ile Karşılaştırılması

Hac dönüşü size "Hacı" diye hitap edilmesi hoşunuza gidiyor mu?		**N**	**Ortalama Rank**	**Mann-Whitney U Test İstatistikleri**	
Yaş	Evet	133	93,65	**Z istatistiği**	-0,906
	Hayır	49	85,67	**P değeri**	0,365

*0,05 düzeyinde anlamlı; Mann-Whitney U testi

Tablo 45'te yer alan yaş değişkenine ait Mann-Whitney U test istatistiği p-değerleri, 0,05 yanılma düzeyinden büyük olduğu için yaş ile kendine "hacı" denilmesine tavrı

arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna varılmaktadır. Dolayısı ile "Yaş ve cinsiyet durumuna göre, kendine "hacı" denilmesi farklılık gösterir" hipotezi doğrulanamamıştır. Kendisine "hacı" denilmesinden hoşlananlar hac farizasını yapmış olmanın huzurunu ve bu statüyü kazanmanın gururunu yansıttığı için; hoşlanmayanların ise bu tabir ile yaşlılığı çağrıştırdığı şeklinde bir gerekçe olabilir.

İslam, sahip olduğu derin sembolik anlam ve her dönemin kendine özgü zorluklarını barındırması nedeniyle hac ibadetini bireysel ve toplumsal açıdan önemli bir konuma yerleştirmektedir. Bu sebeple, hac ibadetini yerine getiren kişilere, herhangi bir dini zorunluluk olmaksızın, geleneksel bir saygınlık ifadesi olarak "hacı" unvanı verilmektedir. Bu kavramın iki temel anlamı bulunmaktadır: İlki, bireye yönelik bir takdir göstergesi olması, ikincisi ise haccın manevi boyutunu tecrübe eden kişinin üstlendiği sorumluluğa işaret etmesidir. Hac ibadeti belirli kurallara dayanmakla birlikte, sadece bu kuralları yerine getirmekle tamamlandığını düşünmek eksik bir yaklaşım olacaktır. Zira Kur'an-ı Kerim ve hadisler, haccın etkisinin ibadet sonrasında da devam etmesi ve bireyin hayatına yön vermesi gerektiğine dair yorumlara açık bir çerçeve sunmaktadır.Hacının itibarı ve nüfuzu fonksiyonel karizmasına bağlıdır çünkü bunu belirleyen şey resmi bir statü değil, hacı olmaya duyulan şiddetli arzudur. Haccın kutsallığını üzerinde taşımak, hacının varlığının ve saygınlığının temelidir. Onu toplumsal nazarında hacı olarak vasıflandıran ve bu saygınlığı belli noktaya kadar teminat altına alan şey onun şahsi dini tecrübelidir. Bu bağlamda hacı dini temsili toplumsal görünümlerini de kendinde toplayan, toplumla irtibatı üzerinden kendini yeniden şekillendirilen kategorik olarak "ideal" olanla zaruri bir karşılaştırmaya da açık bir tipolojidir.[176]

2.4.6. Hac ve Ticaret

Tablo 46. Örneklemin Hac Dönüşü Ticaret Yapılması/Yapılmamasına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Hacının Ticaretten, Teraziden, Ölçüden Elini Çekmesi Gerektiği İnanışı Hakkında Düşünce	N	%
Doğru	13	8,2
Yanlış	145	91,8

[176] Fatma Çakmak, *Din, Statü ve İtibar. Dini Temsil ve Tipolojiler Üzerine Hac Eksenli Bir İnceleme* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022), 141-143.

Toplam	158	100

Örneklemin hacdan dönenlerin ticaret yapması ya da ticaretten uzak durması gerektiği şeklindeki konuya dair verdikleri cevapların dağılımına bakıldığında, 13 kişinin (%8,2) ticaretten uzak durulması gerekli olduğu; 145 kişinin (%91,8) ise ticaretten uzak durmasına gerek olmadığı şeklinde cevap verdikleri görülmüştür.

Hacca gidip dönen kişinin ticaretten, ölçüden, tartıdan uzak durması gerektiği ve ekonomik faaliyetlerin yapılmasının hacda temizlenmiş kişinin tekrar günaha girmeye sebep olacağı inanışı toplumda vardır. Fakat cevaplara bakıldığında aslında bu fikrin itibar görmediği sonucu çıkmaktadır. Bu fikri yanlış bulanların cevapları incelendiğinde birbirine benzer şekilde ağırlıklı olarak; 'Müslümanın hac'dan önce de sonra da dürüst olması gerektiği', 'Dünyadan el etek çekmenin dini olmadığı', 'Müslümanın hayatın içinde olması gerektiği', 'Müslümanları zayıflatmak için uydurulmuş bir söz olduğu' göze çarpmaktadır. Az sayıda da olsa uzak durulması gerektiğini söyleyenlerin cevapları incelendiğinde, 'kul hakkı yememek için', 'yanlış yapmamak için', 'yapılan haccın tehlikeye girmemesi için' ticaretten uzak durulması gerektiği belirtilmiştir. Çıkan sonuca göre, aslında söylem olarak var olsa da kanaat ve uygulamada rağbet bulmadığı söylenebilir.

2.4.7. Terk Edilen Kötü Alışkanlıklar

Tablo 47. Örneklemin Hac Dönüşü Terk Edilen Kötü Alışkanlıklara Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Hac Dönüşü Terkedilen Kötü Alışkanlıklar	n	%
Küskünlük Dargınlık	73	29,6
Gıybet, Dedikodu	70	28,3
Sövme/ Kötü Konuşma	23	9,3
Yalan Söylemek	14	5,7
Gereksiz Yere Yemin Etme	11	4,5
Sigara İçmek	6	2,4
İçki	1	0,4
Diğer	49	19,8
Toplam	247	100

Örneklemin hac dönüşü terk edilen kötü alışkanlıklara dair verdikleri cevapların dağılımına bakıldığında; 73 kişinin (%29,6) küskünlük dargınlık ve 70 kişinin (%28,3) gıybet, dedikodu cevabının en fazla orana sahip olduğu görülmüştür. Azalan şekilde sıralayacak olursak, 23 kişinin (%9,3) sövme/ kötü konuşma; 14 kişinin (%5,7) yalan söylemek; 11 kişinin (%4,5) gereksiz yere yemin etme; 6 kişinin (%2,4) sigara içme; 1 kişinin (%0,4) içki içme şeklinde cevapları olduğu görülür. 49 kişinin (%19,8) ise diğer seçeneğini işaretlediği görülmüştür. Diğer seçeneğini işaretleyenlerin cevaplarında birbirine benzer şekilde, 'bu kusurları zaten yapmıyordum', 'Müslüman hac öncesi hac sonrası diye ayrılmamalı', 'zaman israfı', 'başkalarının işine karışmak' şeklinde beyanda bulunulduğu görülmüştür.

Tablo incelendiğinde, terk edilen kötü alışkanlıkta en fazla orana sahip olan cevabın küskünlük dargınlık olduğu görülmektedir. Bu kötü alışkanlığın öne çıkma sebebi küskünlüklerin çok olabilmesi yanında, hac yolculuğuna çıkmadan önceki manevi hazırlıklar sınıfına dahil edilebilecek olan "helâlleşme" ritüelinin konu hakkında hatırlatıcı rol aldığı söylenebilir. Gıybet ve dedi kodunun ikinci olarak, peşinden sövme/ kötü konuşmanın en fazla oranda terk edilen kötü alışkanlık olarak öne çıktığı görülmüştür. Bu sıralamanın bireylerin kendilerinde fark ettikleri kötü alışkanlık sırasını da verdiği söylenebilir. Hac malum olduğu üzere günahlardan arınmaya vesile olarak görülmektedir. Bir hadisi şerifte Hz. Peygamber; "Kim Allah için hacceder de (Allah'ın rızasına uymayan) kötü söz ve davranışlardan ve Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, annesinden doğduğu (günahlarından arınmış olarak hacdan) gibi döner.[177] buyurmaktadır. Bu inanç, hac ibadetini tamamlayan bireylerde, dönüş sonrasında bu arınmışlığı koruyarak, daha erdemli ve ahlaki bir yaşam sürme motivasyonu oluşturabilir. Kişisel düzeyde gerçekleşen bu davranış değişikliği, bireyin toplumsal rollerine yansıyarak sosyal fayda sağlar. Toplumda daha bilinçli, sorumluluk sahibi ve iyi niyetli bireylerin artışı, kolektif düzeyde sosyal uyum ve dayanışmayı güçlendirebilir.

[177] Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî Muslim, *Ṣaḥîhu Muslim*, thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır (Cidde; Beyrut: Dâru'l-Minhâc; Dâru Ṭavḳi'n-Necât, 1433), "Hac", 438(1350).

2.4.8. Hac Dönüşü Zemzem ve Hurma Dışında Alışverişin Değerlendirilmesi

Tablo 48. Örneklemin Hac Dönüşü Zemzem ve Hurma Dışında Alışveriş Yapılmasına Dair Verdikleri Cevapların Dağılımı.

Hacdan Zemzem ve Hurma Hariç Hediye Getirilmesi Konusunda Fikir	n	%
Doğru	64	40
Yanlış	96	60
Toplam	160	100

Örneklemin Hac dönüşü zemzem ve hurma dışında alışveriş yapılmasına dair verdikleri cevapların dağılımına bakıldığında, zorunlu cevap istenen sorular kapsamına girmeyen soruyu 160 kişi cevaplamıştır. 96 kişi (%60) hac dönüşü zemzem ve hurma dışında alışveriş yapılmasını doğru bulmamaktadır. 64 kişi (%40) ise normal karşılamaktadır.

Zemzem ve hurma haricinde hediye alınmasını doğru bulmayanların cevaplarına bakıldığında; ağırlıklı olarak "ibadete engel olduğu/zaman kaybına sebep olduğu" (Ortalama 3/10); "aynı ürünlerin Türkiye'de bulunduğu/Türkiye'den alınmasının daha uygun olduğu" (ortalama 3/10); "maddi olarak sıkıntıya sebep olduğu" (ortalama 2/10); şeklinde 3 ana konu üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu üç konu dışında (Ortalama 2/10) birbirine benzer şekilde "hediye almanın gösterişe kaçtığı", "israfa sebep olduğu", "başka ülkelere kazanç sağladığı", "kendisinden beklenilen hediyelerin çok farklılık gösterdiği" vb. konulara değinildiği görülmüştür. Tabloda da görüldüğü üzere 'hacdan hurma ve zemzem dışında hediye getirilmesi' ile ilgili cevapların %60 oranın da hediye getirmeye karşı olunduğu şeklinde cevaplandığı görülmüştür. Öncelikle bu adetin ibadetlerin yapılışına engel olduğu, ibadetin özüne ve ruhuna aykırı olduğu bunun yanında aynı hediyelerin Türkiye'den tedarik edilmesinin hem daha avantajlı hem de ülke ticareti açısından daha faydalı olacağı vurgulanmıştır. Maddi olarak hacıları zorladığına işaret edilmesi de önem arz etmektedir. Bu itibarla (her ne kadar azalmışta olsa) hacca gitmeden önce diğer insanlarla helalleşme ritüeli taşıyan, büyük davetler organize edilmesi ve çok sayıda kişiye yemek ikram edilmesi, yakınlarına bohça şeklinde hediyeler oluşturulması gibi adetlere yapılan masrafın, hac yolculuğu için gerekli olan masraftan daha fazla olduğu şeklinde serzenişlere de şahit olunmuştur.

Hediye almayı doğru bulanların cevapları incelendiğinde, en çok alınan hediyelerin "hatıra" oluşu ve "hatırlatıcı yönü" nün bulunmasına ve hediyeleşmenin sünnet olduğuna vurgu yapılmıştır. Daha sonra çocukların/kişilerin sevindirilmesine vurgu ağırlıklı olarak görülmüştür. Hediye alınabilir derken örneklem; "mütevazi", "israftan uzak", "riyaya kaçmayan", "makul", "küçük", "az", "güç yettiğince", "dengeli", "abartmadan" gibi kavramlarla fikirlerini destekleyerek soruyu cevaplamışlardır.

2.5. HAC HATIRALARI

Hac hem manevi hem de sosyal boyutta derin anlamlar taşıyan, uzunca bir zaman beklenen, özlemi çekilen ve eşsiz bir deneyimi yaşatması yönüyle unutulmaz anılar oluşturabilir. Kutsal mekânlarda ibadet etme, farklı milletlerden insanlarla aynı amaç doğrultusunda bir araya gelme ve ritüellerin sembolik anlamlarına tanıklık etme, bireyde güçlü bir manevi etki bırakabilir. Kişinin fiziksel ve duygusal sınırlarını keşfetmesine olanak tanıyan bu deneyim, bireysel ve kolektif bellekte kalıcı izler bıraktığını söyleyebiliriz. Bunu en güzel şekilde hatıra içeren soruya verilen cevap sayısındaki fazlalığın gösterdiği söylenebilir. Zorunluluk arz eden sorular kapsamına girmediği halde 183 kişiden 130 kişi unutamadığı bir, bazı kişiler birden fazla hatırayı anlatmıştır.

Yazılanlar incelendiğinde, hatıraların geniş bir konu çeşitliliği içermesi, belirli kategorilere ayırmayı analitik açıdan zorlu hale getirse de temaların kesişme noktaları dikkate alınarak hatıralar 7 kategoriye ayrılmıştır. Başkasına yardım etme ve kendisine yardım edilmesinden etkilenme içerikli %3,8 (5), başa gelen olaylar ve bunlardan tecrübe edinme (14) %10,8, şaşkınlık ve olağanüstü güzel tesadüfler içeren %6,9 (9), olumsuz ve üzücü olaylar %9,2 (12), mutlu kılan hatıralar %39,2 (51), hoşa giden hatıralar %10 (13), duygusal içerikli hatıralar %20 (26). Bakıldığında hacda yaşanan ve unutulmayan hatıraların büyük bir kısmı pozitif duygular (mutlu kılan, hoş gelen, duygusal iz bırakan) ve kişisel gelişim (yardım etme/ edilme, tecrübe edinme) ile ilişkilidir. Bu durum, hac ibadetinin birey üzerindeki dönüştürücü etkisini ve toplumsal dayanışmayı güçlendirici özelliğini gösterebilir.

Başkasına yardım etme ve kendisine yardım edilmesinden etkilenme içerikli hatıralara örnek verecek olursak;

"Yaşlı bir teyzeye hac vazifesi boyunca yardım etmiştim. Haccın sonunda şöyle bir söz söyledi: 'Herkes bana bu yaşında tek başına niye geldin derken Rabbimin birini bana göndereceğinden emindim.' sözü ve bana ettiği dualar."

"Maddi durumu çok iyi olmayan bir hacı hanım dönüşte giymek için hacdan aldığı bir elbise istiyordu. O günlerde elime başka bir hacının emanet parası vardı, yoksullara vermem için emanet etmişti. Durumu ona ilettikten sonra yoksul hacıma elbise aldım. Aşırı mutlu oldu. Yoksul ve dul bir hanımdı."

Bu tür hatıraların, toplumsal dayanışma ve karşılıklılık ilkelerinin hac ziyaretindeki önemini vurgulamasının yanında kolektif bir vicdanın göstergesi olarak değerlendirilebilir (Durkheim'ın kolektif bilinç kavramı).

Kolektif bilinç, bir toplumu oluşturan bireylerin paylaştığı ortak inanç ve duyguların toplamını ifade eder. Her ne kadar bireyler üzerinde somutlaşsa da, kolektif bilincin temel kaynağı toplumun kendisidir. Durkheim, doktora tezi olan 'Toplumsal İş Bölümü' adlı eserinde, kolektif bilinç ile farklı dayanışma biçimleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir.[178] Bu kategorideki hatıralar, bireylerin başkalarına yardım etme veya yardım alma deneyimlerini içerir. Sosyolojik açıdan, bu anılar toplumsal dayanışma ve yardımlaşma kültürünü yansıtır. Bu tür yaşanmışlıklar, bireylerin toplumsal bağlarını güçlendiren ve sosyal sermayeyi artıran deneyimler olarak değerlendirilebilir.

Başa gelen olaylar ve bunlardan tecrübe edinme temalı hatıralara örnek verecek olursak;

"Çok çeşitli ve maddi anlamda da çok farklılık var. Çantamdan çerez çıkarıyordum bir kafamı kaldırıyorum etrafımda insanlar toplanmış, ellerini açmışlar. Çerez poşetimi onlara bıraktım ve oradan uzaklaştım."

"Gece Müzdelife'den Mina'ya üç saat yürüyerek geldik. Sabah namazına bir iki saat kalmıştı çadıra ulaştık ve olduğumuz yere kıvrılıp uyuduk. Sabah namazına kalktığımızda abdest tazelemek için lavobalara gittik, tuvaletlerin olduğu bölüme geçerken yerde siyah kare rögar bir bölme vardı, suyla kaplı olduğundan parlıyordu. Rögar kapağı üzerine su geldiği için parlıyor (kapak var) zannettim. Fakat kapak yokmuş

[178] Bahadır Çoban, "Durkheim'ın bilgi ve toplum anlayışı üzerine bir değerlendirme", *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi* 9 (30 Haziran 2022), 118,119.

içi su dolu delik. Tam üzerine basıyordum ki bir bacağım yarısına girmiş şekilde beni tutup kurtarmışlardı."

Bu tür hatıralar, bireylerin yeni durumlara uyum sağlama yetilerini yansıtır. Hac, farklı sosyal, kültürel ve coğrafi gruplardan gelen insanlarla, değişik ve yabancı bir mekânda yoğun bir etkileşim içerir ve bu durumun sosyal öğrenme süreçlerini tetikleyerek bireylerin empati geliştirmesine katkıda bulunabilir. Anlatılar çalışmamızın birinci bölümündeki zihniyet ve kimlik kazandırma başlığına örnek sayılabilir. Bu hatıralar, hac yolculuğunun bir öğrenme ve gelişim süreci olduğunu ve bireylerin kişisel ve sosyal becerilerini geliştirmelerine katkı sağladığını gösterebilir.

Şaşkınlık ve olağanüstü güzel tesadüfler ile bireyde iz bırakan hatıralara örnek verirsek;

"Aklımdan geçirdiğim soruların hemen yanıtlarıyla karşılaşmam veya 'Şu da olsa' dediğim birkaç durumun hemen oluvermesi beni hem çok şaşırttı hem de duygulandırdı."

"İlk Mescidi Nebeviye namaza gittiğimde bir kadın, ihtiyar bir Türk ve hasta hacıyı bana emanet etmişti (kadınlar ve erkekler ayrı yerlerde namaz kıldıkları için). Namaz'dan sonra kendisini belirlenen yerde beklerken eşimle beraber yaşlı bir teyze ile o kadını gelirken gördüm. Sorduğumda yaşlı hacının hanımını da birbirimizden habersiz eşime emanet etmiş. Milyonlarca hacı içerisinde böyle bir olayın olması bizi çok etkilemişti."

Şaşkınlık ve güzel tesadüflerle ilgili hatıralar, beklenmedik ve olumlu olayları içerir. Sosyolojik açıdan, hac deneyiminin mistik ve manevi bir boyutu olduğuna şahit olmaya ve bireylerin yaşamlarına anlam ve umut katmalarına yardımcı olabilir. Bu tür deneyimler, bireylerin dini ve manevi inançlarını güçlendiren olaylar olduğu, ayrıca kültür oluşumu ve devamı konusunda rol aldığı değerlendirilebilir.

Olumsuz ve üzücü olaylar olarak anlatılanlara örnek,

"Annemin son andan kaybolması beni cidden çok üzdü."

"İlk gün peygamberin evinin ününde bayıldığımı hiç unutamam"

Bu şekildeki hatıralar, hac sırasında yaşanan olumsuz ve üzücü deneyimleri içerir. Travmatik deneyimler, bireyler arası dayanışma ve manevi teselli mekanizmalarıyla hafifletilir. Olumsuz ve üzücü olaylar, hac yolculuğunun zorluklarına ve insan doğasının

karmaşıklığına dair farkındalık oluşturabilir. Aynı zamanda, bu zorlukların üstesinden gelme sürecinde bireylerin dayanıklılığını ve direncini artırabilir.

Mutlu kılan hatıralar hatıra olarak anlatılanlar ortalama olarak hatıraların yarısına tekabül etmektedir.

"Arafat ta sabahlamak çok güzeldi, şeytan taşma günlerini hiç unutamam, çok zevkli bir ibadetti keşke tekrar gidebilsem, Arafat ve Müzdelife arası yürüsem, şeytan taşlamaya yürüsem / yorulsam."

"İlk umre tavafında başka grup hacılar tarafından sürüklenip Kabe'nin duvarına yapışıp orda ilk tavafta sonsuz mutluluğu yaşamış olmayı unutamam."

Bu kategorideki anılar, bireylerin Hac sırasında yaşadıkları mutluluk verici deneyimleri içerir. Sosyolojik açıdan, bu anılar bireylerin toplumsal aidiyet duygusunu ve dini tatminlerini, içsel barışı artıran deneyimler olarak değerlendirilebilir.

Hoşa giden hatıralar olarak yazılanlara örnek verecek olursak,

"Şoför yoldan çıkıp çöle girmişti. O andan hoca ilahi söylüyordu; 'Kızgın çöllere düşsem ya Resulallah' diye. Orada yılan da görünce otobüse geri binmiştik."

"*Arafat'a giderken oda arkadaşım bizim hediye olarak aldığımız paketleri kumanya sanıp alıp götürmüş. Arafat'a geldiğimizde getirdiklerinin bizim hediyelikler olduğu anlaşıldı. Onlar kumanya getirmediği için bizim yiyeceklerden onlara verdik. Çocuklarım için aldığım hediyelikleri orda da bırakamadım, onları elimizde yürüyerek Arafat'tan Müzdelife 'ye oradan Mina'ya ve oradan da otele kadar eşimle birlikte taşıdık. Çok yorulmuştuk bunu unutamıyorum."*

Özünde tebessüm ettirecek yaşanmışlık sunan bu şekildeki hatıralar, hac deneyimlerinin insanî ve samimi yönünü ortaya koyar. Anlatılardaki oluşan iletişimlerin mizah ve esprinin evrensel bir dil olduğunu gösterdiği, anılan deneyimlerin bireylerin sosyal sermayelerini artırdığı değerlendirilebilir.

Duygusal içerikli hatıralar diyebileceğimiz anlatılanlara örnek verecek olursak,

"Bir yatsı namazı sonrası tavaf yapıp Harem-i Şerifin dışına doğru oturmuş ailesiyle birlikte Mülk süresini okuyan ve tabii anlayan bir kardeşimizin gözyaşlarına boğulması, okumaya ve ağlamaya devam edişi beni pek etkilemişti."

"Kâbe'yi ilk gördüğümde mis gibi kokusu inanılmazdı. Metaf alanına çok zor girdik, oturduk. Hayranlıkla resimlerde filmlerde gördüğüm Kâbe-i muazzama karşımdaydı. Çok etkilendim, örtü yeni değişmiş ve muhteşem kokuyordu. Gül kokulu peygamberimiz sanki oradaydı (sav). Bir diğeri ise, Arafat'ta hacılığınız hayırlı olsun dediklerinde herkes birbirini tebrik ederken çok duygulandım. Özellikle annemin elini öptüğüm anda hıçkırıklarla uzun uzun gözyaşları döktüğüm an aklıma gelince hala gözlerimden yaşlar iner..."

Duygusal yoğunluğu bulunan hatıralar, bireylerin manevi derinleşme süreçlerini anlamak için sosyolojik bir pencere sunar. Bireylerin Hac sırasında yaşadıkları yoğun duygusal deneyimleri gözlem imkânı sunar. Bu sayede içsel bir yolculuğa çıkmalarına ve kişisel gelişimlerine, hayatlarına yeni bir anlam ve perspektif kazanmalarına katkı sağlayabilir.

Netice itibarı ile, hac ziyaretinde yaşanan unutulmayan hatıralar, bireysel ve toplumsal düzeyde önemli anlamlar taşımaktadır. Bu anlatılar ve deneyimler, nesilden nesile aktarılır ve toplumsal bir bellek oluşturur. Ayrıca anlatılan hatıraların sosyolojik olarak incelenmesi, hem hac ibadetinin dinamiklerini daha iyi anlamamıza hem de insan deneyiminin evrensel boyutlarını keşfetmemize katkı sağlayabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, geleneksel dini pratiğin en belirgin örneklerinden biri olan hac ibadetinin, bir ibadet olmanın yanında toplumsal bir nitelik taşıdığı varsayımı eşliğinde, hac ibadetinin dini ve sosyal boyutları, işlevleri ile içinde yaşayan dinamikleri ele alınarak; sürecinin öncesinde, esnasında ve sonrasında bireylerin dini, sosyal ve kültürel boyutlarda yaşadığı değişimlerin, beklentilerle ne ölçüde örtüştüğünün incelenmesi amaçlanmıştır.

Daha önce hac görevlerinde bulunmuş olmanın yanı sıra, aynı şekilde 2023 yılı hac mevsiminde hac kurasından, kayıt sürecine; hazırlık kurslarından, valiz dağıtımına; yemekhaneden, haberleşmeye; alışverişten, ibadetlere; ulaşımdan, konaklamaya haccın her bir anında, kutsal topraklarda bizzat hacılarla iç içe bulunarak hacılar üzerindeki gözlemlere dayanarak, hac ibadetinin çeşitli safhalarında karşılaşılan ve bu ibadetin niteliğini olumlu veya olumsuz yönde etkileyen durumları, hacıların tutum ve davranışlarını birebir gözlemleme ve bu gözlemleri çalışmaya yansıtma fırsatı olmuştur. Bu süreçte, hac için kutsal topraklarda bulunan hacılarla sıkça yapılan görüşmelerden alınan notlar ve kendi iç gözlemlerimiz, çalışmaya katkılar sağlamıştır.

Her yıl milyonlarca Müslümanın bir araya gelerek Kâbe'yi sembolik olarak ziyaret etmesi ve İslam dünyasının adeta büyük yıllık şurasına katılması, etkili bir manevi manevi deneyim sunmaktadır. Ülkemizde her yıl on binlerce kişi hacca gitmektedir. Hacca giden kişi sayısından çok daha fazla kişi dolaylı olarak hac ibadetinden etkilenmektedir. Müslüman toplumlarında yüzyıllardır dini bir ibadet olmanın yanında, sosyal, kültürel ve ekonomik yönleriyle de büyük bir öneme sahip olan hac, halkımız arasında yoğun bir ilgi ve arzuyla yerine getirilmektedir. Ancak son yıllarda uygulanan kota sınırlamaları ve katsayılı kura sistemi, bu ibadetin gerçekleştirilmesini sınırlı hale getirmiştir.

Araştırma sürecinde karma yöntem uygulanmış hem nicel hem de nitel araştırma yöntemleri birleştirilmiştir. Öncelikle, araştırma konusuna uygun olarak tasarlanan bir anket oluşturulmuş, araştırma evreninden gerekli verilerin toplanmasında kullanılmıştır. Aynı zamanda toplumsal değişkenler arasındaki ilişkiler de göz önüne alınmıştır. Elde edilen veriler, istatistiksel yöntemlerle analiz edilerek nicel bulgular elde edilmiştir. Katılımcı gözlem yöntemi ile örnekleme dahil olunmuş, bireylerin doğal ortamında

doğrudan birebir etkileşim kurulmuş, bu katkı ile sonuçlar değerlendirilmiş ve derinleştirilmiştir. Bu sayede, elde edilen bulguların güvenirliği artırılmıştır.

Son yıllardaki verilere göre, kadın hacı sayısının erkekleri geçtiği görülmektedir. Önceki yılarda erkeklerin kadınlara kıyasla hacca daha fazla katılım sağladığı bilinmektedir. Bu durum İslam'daki mahremiyet ilkesi ile dönemin sosyoekonomik koşullarının bir araya gelmesiyle açıklanabilir. Araştırmamızda örneklemin %52,5'si kadındır. Yaş ortalaması ise büyük oranda 50-70 yaş aralığındadır. Geçmiş yıllarda bazen yaş ortalaması 55 altına düşebildiği görülebilirken, son yıllarda genel olarak yüksek olmasının sebebinin uygulanan kota nedeni ile sınırlı sayıda hacı adayının bu şansı yakalayabilmesi ve katsayılı kura sisteminin doğal sonucu olarak daha önceki yıllarda yazılanlara avantaj sağlaması, bu durumunda yaşlı hacı sayısını artırdığı söylenebilir. Daha erken yaşta hacca gidebilmek, bekleme süresini kısaltabilmek için kişilerin genç yaşlarda ön kayıt yaptırabildiklerine şahit olunmuştur. Bu durumun yaş ortalaması yüksekliğindeki aşırılığı önlemede doğal bir dengeleyici rol oynayabileceği söylenebilir.

Örneklemin %40 emeklilerden oluşması yukarıda belirttiğimiz hacca geç gitme vakıası yanında, buna selamet şekilde, kendini daha bağımsız hissederek hacca gitme arzusunu ilave edebiliriz. Hacı adaylarının eğitim profillerine bakıldığında ilkokul oranı fazladır. Yaş aralığı ile değerlendirildiğinde, her ne kadar ilkokul yüksek görünse de lise/dengi ve üzeri eğitim ortalama %40 ile oldukça yüksek olarak değerlendirilebilir. Örneklemin 2/3'si Denizli merkezinde (Merkez İlçeler dahil), kalan 1/3 kısım ilçeler ve köylerinde ikamet etmektedir.

Aile, okul ve kurs üçlüsünün din eğitiminde temeli oluşturduğu (%87,1) görülürmüş, hac konusundaki bilgilenmede ise, kaynakların tümünden faydalandım cevabı en büyük oranı (%41,1) oluşturmuştur. Hacca hazırlık sürecindeki eğitimle alakalı "Eğitim durumuna göre hac hakkındaki bilgilenme durumu farklılık gösterir" hipotezi doğrulanmıştır. Yapılan analizde, eğitim düzeyi arttıkça bireylerin hac ile ilgili daha fazla ve çeşitli bilgi kaynaklarına başvurduğu görülmektedir. Çıkan sonuçlar, eğitim düzeyinin hac ve dini bilgilenme üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Çıkan sonucun eğitim seviyesine göre bilgilendirme stratejilerinin geliştirilmesi, bireylerin ihtiyaçlarına daha iyi yanıt verilebileceğini işaret etmektedir. Müftülük seminerlerinin bu konuda

önemli rol aldığı görülmektedir, hangi hac türünün ifa edildiği sorusuna verilen doğru cevabın müftülük seminerlerindeki bilgilendirmenin faydasını gösterdiği söylenebilir.

Hacca gitme kararında dini sorumluluk ve görev bilincinin etkili olduğu, katılımcıların yurtdışına çıkma oranının %50,8 gibi yüksek bir orana sahip olduğu, ilgili çalışmalarda hacca giden bireylerin çoğunluğu için bulunduğu köy, ilçe, şehir vs.' den ilk kez yurt dışına çıkacak şeklinde betimleme yapılırken, yaşları belli ölçüde ileri olduğu halde yurt dışına çıkma oranının yüksek oluşu dikkat çekicidir.

Anket sonuçlarına göre, Kur'an-ı Kerim okuma sıklığına ilişkin önemli değişimler gözlenmiştir. Özellikle, her gün Kur'an-ı Kerim okuma oranının %34,2'den %51,4'e yükseldiği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, Kur'an-ı Kerim'i hiç okumayan ya da okumayı bilmeyen bireylerin oranı %17,3'ten %5,5'e düşmüştür. Bu veriler, hac ibadetinin bireylerin Kur'an-ı Kerim okuma alışkanlıkları üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Hac dönüşü bireylerin Kur'an-ı Kerim okuma sıklıklarında ve ibadetlere devam etme durumlarındaki artışların istatistiksel olarak anlamlı olduğu, dolayısıyla "Hac yapan bireylerde Kur'an okuma ve ibadetlere devam etme durumunda farklılaşma olur." hipotezinin doğrulandığı görülmüştür. Hac öncesinde başlayan, hacda aynı şekil devam eden hacıların söylemleri, hac ibadetini tamamladıktan sonra bireyin her türlü tembellikten, aşırılıktan ve tamahtan uzaklaşacağını, ancak dünyadan tamamen elini çekmeyeceğini, daha düzenli ve ibadetlerine özen gösteren bir yaşam süreceği şeklinde beklentisinin olduğunu ifade etmektedir. Çıkan sonucun ibadetlere devamlılık konusunda zikredilen beklentiye cevap verdiği söylenebilir.

Hacca gitmeden öncesiyle hac dönüşü duygular karşılaştırıldığında endişe ve heyecan da azalma olduğu tespit edilmiş, üzüntü duygusunun önemli şekilde yükseldiği, bunun kutsal topraklardan ayrılmış olmanın bir sonucu olabileceği düşünülebilir. Bununla birlikte istatistik olarak olumlu duygu değişimlerinde meydana gelen artışın 0,5 yanılma düzeyinde anlamlı olmadığı, yani "Hacca gitmeden öncesiyle hac dönüşü olumlu duygularda artış görülür." hipotezi istatistik olarak doğrulanamamıştır. Bu sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin duygu durumlarında genel bir etki yaratmada sınırlı olduğunu ya da bireyden bireye farklılık gösterdiğini ifade edebilir.

Hac ortamının gitmeden önce ve döndükten sonra genel değerlendirme olarak Allah katında bütün insanların eşit olduğu oranının %18,3'ten, %25,1'e yükseldiği, Hepsi

şeklinde verilen cevabın %5,9'tan, %0,5'e düştüğü, Ölüm ve defin cevabının %7,9'tan %1,6'a düştüğü dikkat çeken değişikliklerdir. Bununla beraber istatistik olarak meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani "Yaşı yüksek bireylerde 'hac' ölüm ve sonrasını daha fazla hatırlatır" hipotezinin doğrulandığı görülmüştür. Hacca hazırlık sürecinde ölüm ve definin hatırlanması hacca hazırlık sürecinin coşkusu ile açıklanabilir. Dönüşte yaşı genç olanlarda oluşan manevi atmosferin gündelik yaşamla azalmış olabileceği düşünülebilir.

Hac öncesi ve sonrası dua edilecek kişilerle ilgili artış olmuş, özellikle oğlu/kızı toplamda en fazla orana sahiptir. Hacca gitmeden önce bütün şıkları işaretleyen birey ortalaması %23 iken hac dönüşü bu oran %37'ye yükselmiştir. Dua edecekleri kişi sıralamasında meydana gelen artışın istatistiksel olarak anlamlı olduğu, yani "Hacca giderken ve hac dönüşü dua edilecek kişiler sıralamasında değişim olur" hipotezi doğrulanmıştır. Genel artışın hac mekanlarının verdiği manevi atmosfer ve sevdiklerinden uzak olmanın belli süre sonunda kişide yakınlarına özlem hissettirmesi sebep olarak görülebilir.

Örneklemin hac ve şekilsel değişiklik durumuna dair sorulan soruların cevaplarına bakıldığında, çok değişim olacağını düşünenlerin oranı azalır iken (%43,1-%8,2), herhangi bir değişiklik olmaz cevabı oran olarak yükseldiği görülmüştür (%17,3 - %42,1). Giyim kuşamda daha dikkatli olurum cevabının ise yukarı yönde olduğu görülmüştür (%18,3-%29,5). Hacdan geldikten sonra bireylerin şekilsel değişikliklerinde meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani "Hac dönüşü şekilsel anlamda (giyim kuşam v.b.) değişim olacağı beklenmektedir" hipotezi istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Bazı yörelerde hac öncesi düzenlenen yemekli mevlit merasimlerinde tek ya da birlikte hacı adayı ya da adayları için sakal duası yapılır ve bu değişim adeta ilan ve perçin yapılmaktadır. Çünkü duası yapılan sakalın kesilme ihtimalinin kalktığı kabul edilir.

Haccın zorluğu ile alakalı olarak verilere bakıldığında, hac ibadeti öncesinde "çok zor" değeri oldukça yüksek görülmüştür. Hac dönüşü ise tam tersine "çok kolay" seçiminin yüksek olduğu görülmüştür yine hac öncesi (ne zor ne kolay) orta puan ise dönüşte yarı oranında düşmüştür. Hacdan geldikten sonra bireylerin zorluk puanlamalarında meydana gelen artışın anlamlı olduğu, aynı şekilde zorluk değerlendirmesinde gerçekleşen değişiklik anlamlı çıkmış, "Hacda zorluk değerlendirmesinde ve zorlanılan unsurlarda, hac öncesi ve sonrası değişiklik olur"

hipotezi doğrulanmıştır. Kutsal beldelere ulaşıldığında en büyük korkular arasında kalabalıktan çekinme ve kaybolma korkusu olduğu söylenebilir. Özellikle ilk tavafta şayet bir buluşma yeri de belirlenmedi ise kalabalıkta kafile ve gruptan kopan hacılar çokça strese girmekte ve tedirgin olmaktadırlar. Alınan önlemler ve Türk hacıları/görevlileri ile karşılaşma ihtimalinin fazlalığı sebebi ile sonuçta ciddi sıkıntı oluşturmasa da hacı için en büyük sıkıntılardan biri kaybolma korkusudur. Yabancı dil aynı şekilde hacıların zorlandığı diğer bir husustur. Değerlerdeki farkın nedenlerini anlamak için bireylerin fiziksel, duygusal ve sosyo-kültürel durumlarının detaylı bir şekilde incelenmesi faydalı olabilir. Ayrıca çıkan değerler, hac organizasyonundaki bireysel zorlukları azaltmaya yönelik stratejiler geliştirmesi yönünde çalışılmasına ışık tutabilir.

Haccın hayata ve insanlara bakış açısı oranını gösteren verilere bakıldığında hem hayata hem insanlara bakış açısının çok olumlu değişeceği sonucunun hac dönüşü yaklaşık olarak %10'luk bir düşüş eğilimi gösterdiği görülmüştür. Bununla beraber istatistiksel olarak hacdan geldikten sonra bireylerin hayata ve insanlara bakış açılarında meydana gelen artışın anlamlı olduğu, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. Dolayısı ile "Hac öncesi ve sonrası hayata ve insanlara bakış açısında farklılaşma olur" hipotezi doğrulanmıştır. Sonuçlar, hac ibadetinin bireylerin hayata bakış açılarını genel olarak olumlu yönde etkileyebileceğini, ancak bu etkinin bireysel faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterebileceğini işaret eder.

Hac öncesinde manevi coşku ve ölüm sonrasına hazırlık atmosferinin etkisi ile paralel şekilde Allaha yakınlık hissinin fazla olduğu değerlendirilebilir. Hacdan geldikten sonra bireylerin Allah'a yakınlık hislerinde meydana gelen değişimin anlamlı olmadığı, yani bu iki ortalama arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olmadığı sonucuna varılmaktadır. Dolayısı ile "Yaşı yüksek bireylerde 'ölüm' düşüncesi etkisi ile "Allah'a yakınlık hissedilme oranının daha fazla olması beklenir" hipotezi doğrulanmamıştır. Bu sonuç, hac ibadetinin bireylerin Allah'a yakınlık hissini genel anlamda etkileyebileceğini, fakat bu etkinin bireysel düzeyde anlamlı bir fark yaratmadığını göstermektedir.

Verilere bakıldığında hacıların birbiri ile anlaşmalarına ait veriler oransal olarak %4 civarı artış göstermiştir. Hac sonrasında bireylerin hacca gittiği hac arkadaşları hakkındaki meydana gelen olumlu artışın anlamlı olmadığı, yani bu iki ortalama

arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli olmadığı sonucuna varılmaktadır. Dolayısı ile "Hacı adaylarının beraber hacca gittiği hac arkadaşları hakkındaki düşüncelerinde hac dönüşünde değişime olur" hipotezi doğrulanmamıştır. Hac esnasında insanlar gergin olabilmekteler. Gözlemlerimize göre özellikle haccın son zamanlarında hacla ilgili menâsikler tükenince, adeta kutsal beldeye bağlayan ulvî amaç azalmış, alışveriş gibi bireyi daha fazla strese maruz bırakan faaliyetlere sıra gelmiştir. Hac tamamlanmış ve kişiler her ne kadar Türkiye ile iletişim halinde olsalar da sevdiklerine özlem başlamıştır. Bu dönemde bireyler çok çabuk sinirlenebilmekte olumsuz tartışmalar yaşanabilmektedir.

Türkiye dışından gelen hacılarla ilgili verilen cevaplar incelendiğinde, endişe ve korku gibi olumsuz duyguların azaldığı, bunun olumlu duygulara devrolduğu söylenebilir. Olumlu cevap oranının yüksek olduğu görülmüştür. Bununla beraber, hacdan sonra bireylerin Türkiye dışı ülkelerden gelecek/gelen hacılar hakkında görüşlerinde meydana gelen artışın anlamlı olmadığı, yani "Türkiye dışı ülkelerden gelecek/gelen hacılar hakkında görüşler farklılaşır" hipotezi istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür. Bu sonuç, hac ibadetinin bireylerin farklı kültürlerden gelen hacılar hakkındaki algılarına sınırlı bir etkisi olduğunu ya da bu algıların bireyden bireye önemli ölçüde değişebileceğini işaret etmektedir.

Hac sonrası bireylerin kendilerine "hacı" şeklinde hitap edilmesinden hoşnut oldukları görülmektedir. Değişkenlere göre bakıldığında ise; yaş ve cinsiyet ile kendine "hacı" denilmesine tavrı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna varılmaktadır. Dolayısı ile "Yaş ve cinsiyet durumuna göre, kendine "hacı" denilmesi değişiklik farklılık gösterir" hipotezi doğrulanmamıştır. Kendisine "hacı" denilmesinden hoşlananlar hac farizasını yapmış olmanın huzurunu ve bu statüyü kazanmanın gururunu yansıttığı için; hoşlanmayanların ise bu tabir ile yaşlılığı çağrıştırdığı şeklinde bir gerekçe olabilir

Araştırmada, İslam dininin farklı yaşanması konusuna dair verdikleri cevapların dağılımına bakıldığında, araştırma bulguları, bu farklılıkların çoğunluk tarafından doğal bir durum olarak algılandığını göstermektedir. Önceki bölümde benzer şekilde Türkiye dışından gelen hacılarla ilgili elde edilen bölümle örtüşmektedir.

Örneklemin hac ibadetinde en çok zorlanılan kısımlara dair verdikleri cevapların dağılımında en büyük orana sahip 'şeytan taşlama' görülmektedir. Sonrasında yüksek orana sahip olan 'Arafat vakfesi' ile cevapların ortalama yarısını oluşturmaktadırlar. Bu

iki menâsik en fazla efor gerektiren ibadetlerdendir. Önlem amaçlı otobüslerle ulaşım yapılmaktadır.

Hacı olan kişiye ailesi ve çevresi tarafından olumlu davranışın arttığı görülmüştür. Hacı olan kişi artık bir statü kazanmıştır. Ve bu değere uygun yaşamak ve hareket etmek zorundadır, bu manada kendine gösterilen bu saygı sevginin, beraberinde dini anlamda daha dikkatli olunması gerektiği şeklinde sosyal bir baskı doğuracağı söylenebilir.

Hacca gidip dönen kişinin ticaretten, ölçüden, tartıdan uzak durması gerektiği ve ekonomik faaliyetlerin yapılmasının hacda temizlenmiş kişinin tekrar günaha girmeye sebep olacağı inanışı toplumda hâkim olduğu bilinir. Fakat cevaplara bakıldığında az sayıda uzak durulması gerektiğini söyleyenlerde bulunsa da, aslında bu fikrin artık itibar görmediği sonucuna varılabilir.

Hac dönüşü bazı kötü alışkanlıklardan uzaklaşılması beklenmektedir. Terk edilen kötü alışkanlıkta en fazla orana sahip olan cevabın küskünlük dargınlık olduğu görülmektedir. Bu kötü alışkanlığın öne çıkma sebebi küskünlüklerin çok olabileceği yanında, hac yolculuğuna çıkmadan önceki manevi hazırlıklar sınıfına dahil edilebilecek olan "helâlleşme" ritüelinin küskünlüğün giderilmesinde rol aldığı söylenebilir. Gıybet ve dedi kodunun ikinci olarak, yine peşinden sövme/kötü konuşmanın en fazla oranda terk edilen kötü alışkanlık olarak öne çıktığı görülmüştür. Bu sıralamanın bireylerin kendilerinde fark ettikleri kötü alışkanlık sırasını gösterdiği de söylenebilir.

Örneklemin Hac dönüşü zemzem ve hurma dışında alışveriş yapılmasına dair verdikleri cevapların dağılımına bakıldığında ise, hac dönüşü zemzem ve hurma dışında alışveriş yapılmasını doğru bulmayan kişi sayısı oldukça fazladır. Öncelikle bu adetin ibadetlerin yapılışına engel olduğu, ibadetin özüne ve ruhuna aykırı olduğu bunun yanında aynı hediyelerin Türkiye'den tedarik edilmesinin hem daha avantajlı hem de ülke ticareti açısından daha faydalı olacağı vurgulanmıştır.

Unutulmayan hatıralar olarak yazılanlara bakıldığında, hatıraların geniş bir konu çeşitliliği içermesi, belirli kategorilere ayırmayı analitik açıdan zorlu hale getirse de temaların kesişme noktaları dikkate alınarak hatıralar kategorilere ayrılmıştır. Bakıldığında hacda yaşanan ve unutulmayan hatıraların büyük bir kısmı pozitif duygular (mutlu kılan, hoş gelen, duygusal iz bırakan) ve kişisel gelişim (yardım etme/ edilme,

tecrübe edinme) ile ilişkilidir. Bu durum, hac ibadetinin birey üzerindeki dönüştürücü etkisini ve toplumsal dayanışmayı güçlendirici özelliğini gösterebilir.

Hac, aslında bir tür bireysel ve sosyal eğitim sürecidir. Bu süreçte edinilen deneyimler, insanların hayatlarında önemli bir dönüm noktası haline gelebiliyor. Hacdan önceki yaşamla, hacdan sonraki yaşam arasında büyük farklar oluşabiliyor. Araştırmanın temel hipotezi, olan "hac ibadetini gerçekleştiren bireylerin sosyal dayanışma, toplumsal ilişkilerde daha fazla hoşgörü, sabır, şükür gibi değerlere olan tutumları ile dini bilinç düzeyleri ve ibadetlere katılım düzeyleri öncesine göre anlamlı ölçüde değişiklik gösterir." ağırlıklı olarak doğrulanmıştır. Araştırmamızda dahil, çalışmalar hac ibadetinin sadece dini bir olgu olmadığını, sosyal, psikolojik, kültürel ve ekonomik pek çok faktörün de hac kararını ve deneyimini etkilediğini ortaya koymuştur. Hac olayındaki beklentinin ve sonucun tek bir bakış açısıyla yorumlamanın uygun olmadığı değerlendirilebilir. Bu karmaşık yapının, en iyi şekilde, dini, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutların bir arada ele alındığı bütüncül bir yaklaşım ile değerlendirilmesi uygun olabilir.

KAYNAKÇA

Adam, Baki. "Dinlerde Hac İbadeti". *Diyanet Aylık Dergi* 29 (Mayıs 1993), 12-13.

Akdoğan, M.Nur. *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1.Baskı., 2022.

Arslantürk, Zeki. *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 6., 2004.

Bahar, H. ibrahim. *Sosyoloji*. Ankara: Uşak Yayınları, 2009.

Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 16., 2022.

Barış, Mustafa Necati. "İslâm Tarihi Kaynaklarında Hac: Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri". *Eskiyeni* 44 (20 Eylül 2021), 549-568. https://doi.org/10.37697/eskiyeni.908165

Bayyiğit, Mehmet. *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiyede Hac Olayı*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Berger, Peter L. *Dini Kurumlar*. çev. Adil Çiftçi. İzmir: Anadolu Yayınları, 1999.

Berger, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. çev. Ali Çoşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.

Berger, Peter L. "Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi". çev. Adil Çiftçi 9 (1995), 425-465.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Filiz Kitapevi, 1985.

Buḫârî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl b. İbrâhîm el-Buḫârî el-. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Ṭavḳi'n-Necât, 1422.

Certel, Hüseyin. "Hacda Strese Yol Açan Sebepler". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003), 199-213.

Creswell, John W. *Karma Yöntem Araştırmalarına Giriş*. ed. Mustafa Sözbilir. çev. Suat Çelik. Ankara: Pegem Akademi, 2., 2019.

Çakmak, Abdullah. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 173-191.

Çakmak, Fatma. *Din, Statü ve İtibar. Dini Temsil ve Tipolojiler Üzerine Hac Eksenli Bir İnceleme*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 1., 2022.

Çapcıoğlu, İhsan. "Ümmetin Kuşatıcı Anlamını Yeniden Düşünmek". *Diyanet Aylık Dergi* 305 (Mayıs 2016), 15-17.

Çiftçi, Adil. *Din Dosyolojisine Giriş-Ya da Meleklere Ağıt*. Ankara: Özyurt Matbaaçılık, 2013.

Çiftçi, Adil. *Din ve Modernlik, Toplumbilim Yazıları I*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

Çiftçi, Adil. *Sosyolojiye Giriş Yada Bir Özgürlük Tarzına Çağrı*. Ankara: Yayınevi Yayıncılık, 2012.

Çoban, Bahadır. "Durkheim'ın bilgi ve toplum anlayışı üzerine bir değerlendirme". *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi* 9 (30 Haziran 2022), 115-130.

Davis, Winston. "Din Sosyolojisi". çev. İhsan Çapçıoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (01 Ağustos 2004), 291-307. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000185

Demir, Zekiye. "Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri**". *Diyanet İlmi Dergi* 50/2 (01 Haziran 2014), 103-129.

Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.

Durkheim, Emile. *Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri*. çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınevi, 2010.

Durkheim, Emile. *İntihar*. çev. Özer Ozankaya. İzmir: Cem Yayınevi, 2017.

Efe, Adem. *Dini Gruplar Sosyolojisi*. İstanbul: Dönem Yayınları, 2013.

Eliade, Mircae. *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Erbaş, Ali. "İslam Dışı Dinlerde Hac". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (15 Haziran 2002). https://doi.org/10.17335/suifd.64833

Erbaş, Ali. "İslam Dışı Dinlerde Hac". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (15 Haziran 2002). https://doi.org/10.17335/suifd.64833

Eroğlu, Erol. "Geçmişten Günümüze Sosyal Normlar". *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 50 (01 Haziran 2015), 299-308.

Erul, Bünyamin - Keleş, Ekrem. *Haccı Anlamak*. Ankara: TDV Yayınları, 2024.

Eşmeli, İsmet. “Dinlerde Mabed-İbadet İlişkisi (Yahudilik Örneği)”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (30 Haziran 2019), 24-43. https://doi.org/10.17859/pauifd.573206

Geertz, Clifford. “Religion as a Cultural System”. *Religion and Ideology*. thk. Robert Bocock - Kenneth Thompson. 66-75. Manchester: Manchester University Press, 1987.

Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. çev. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.

Gökalp, Hüseyin vd. “Hac Tarihi”. *Cahiliye Devri’nden Asr-ı Saâdete Hac İbadetinin Tahrif ve Tashihi Süreci*. 1-16. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1.Baskı., 2021.

Gül, Ali Rıza. “Dinin İşlevleri ve İnsan Hakları Ekseninde Devlet Eliyle Din Öğretimi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (01 Mart 2010), 137-177. https://doi.org/10.17120/omuifd.16324

Güler, Mustafa. “Hz. Peygamber’den Osmanlı’ya Hac Emirliği”. *Derin Tarih (Ketebe Kitap Dergi Yayıncılığı)* 112 (Temmuz 2021), 52-57.

Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Güneş, Abdurrahman. “Dinin Bazı Sosyal Kurumlarla İlişkisi”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/7 (15 Nisan 2014), 113-130.

Güneş, Abdurrahman. “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (31 Ocak 2016), 153-164. https://doi.org/10.18069/fusbed.06220

Güngör, Muhammed. “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi”. *İsrailiyat* 1 (31 Aralık 2017), 54-78.

Gürkan, Menderes. “Vakfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/463-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Harman, Ömer Faruk. “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Işık, Şemsettin. “Haccın Edâsında Öne Çıkan Semboller”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/41 (01 Haziran 2016), 131-166.

Kafali, Hasan. “Toplumsal Ahlaki Davranışlarımıza Yön Veren Etmenler Üzerine Bir Deneme”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 22 (29 Ağustos 2024), 134-147.

Kantarcı, Mehmet. “Harameyn’de Osmanlı’nın Hizmetleri”. *Diyanet Aylık Dergi* 134 (Şubat 2002), 12-16.

Karaca, Faruk. “Haccın Psikolojisi; Sosyal Hayata Etkileri”. *Bütün Yönleriyle Hac*. ed. Murat Sülün. 225-246. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1.Baskı., 2015.

Karaman, Fikret - Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Kur’an Yolu Meali. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 17. Basım, 2023.

Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2015.

Karslı, Bahset. “Toplumsal Birlikteliklerde Öncelikler: Kabullenme ve Dışlamanın Sosyo-Psikolojik Temelleri (Alevilik-Sünnilik Örneği)”. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (18 Haziran 2014), 99-136.

Kaya, Kamil. *Küçük Gruplar Sosyolojisi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2013.

Kehrer, Günter. *Din Sosyolojisi*. ed. Yasin Aktay - M.Emin Köktaş. Ankara: Vadi Yayınları, 2007.

Keskin, Mustafa. “Din Ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (01 Haziran 2004), 7-21.

Koç Başaran, Yağmur. “Sosyal Bilimlerde Örnekleme Kuramı”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 47 (Haziran 2017), 480-495.

Kongar, Emre. “Toplumsal Değişme”. *Amme İdaresi Dergisi* 4/1 (1971), 63-90.

Kul, Seval. “İstatistik Sonuçlarının Yorumu: P Degeri ve Güven Aralığı Nedir?” *Ekstraplevral* 8/1 (2014), 11-13.

Kurt, Abdurrahman. “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 73-93.

Kurt, Abdurrahman. “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 73-93.

Küçük, Abdurrahman. “Dinlerde İbadet ve Mabet”. *Diyanet İlmi Dergi* XXIV/3 (1988), 25-54.

Luckmann, Thomas. *Görünmeyen Din Modern Toplumda Din Sorunu*. çev. Ali Coşkun - Fuat Aydın. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.

Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.

McDonald, John H. *Handbook of Biological Statistics*. Maryland,: Sharky House Publishing, 2014.

Mert, Mehmet. *Yatay Kesit Veri Analizi Bilgisayar Uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2016.

Muslim, Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Ṣaḥîhu Muslim*. thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır. 8 Cilt. Cidde; Beyrut: Dâru'l-Minhâc; Dâru Ṭavḳi'n-Necât, 1433.

Neuman, W.Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri 1-2 cilt*. çev. Özge Sedef. 1-2 Cilt. Ankara: Yayın Odası Yayıncılık, 2014.

Okumuş, Ejder. "Din ve Sosyalleşme". *Journal of Turkish Studies* 9/Volume 9 Issue 11 (01 Ocak 2014), 429-429. https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.7398

Okumuş, Ejder. "Din-Toplum İlişkilerinde Dinî Meşruiyet ve Dinî Meşruiyet Bağlamında Geçen Yüzyılın Sosyal Görünümü". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/1 (2001), 81-94.

Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Otto, Rudolf. *Kutsala Dair*. çev. Sevil Ghaffari. İsanbul: Altıkırkbeş Yayınları, 2014.

Öğüt, Salim. "Sa'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/206-207. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Öz, Nedim. "İslam'da Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Boyutu". *Dini Araştırmalar* 24/61 (15 Aralık 2021), 595-614. https://doi.org/10.15745/da.990736

Özaydın, Abdülkerim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/386-389. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Özcan, Abdülkadir. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/400-408. İstanbul, 1996.

Özensel, Ertan. "Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer". *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (01 Temmuz 2003), 217-240.

Parsons, Talcott. *Toplumsal Eylemin Yapısı*. çev. Adem Bölükbaşı. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2015.

Polatoğlu, Enver. “Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (15 Aralık 2022), 120-146. https://doi.org/10.54958/iiad.1193153

Punch, Keith F. *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. çev. Dursun Bayrak Zeynep Akyüz h.Bader Arslan. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.

Rousseau, J.Jacques. *Toplum Sözleşmesi*. Ankara: Nilüfer Yayıncılık, 2016.

Sarmış, Mustafa. “Kur’an’da Toplumsal Çatışma”. *Mütefekkir* 1/2 (31 Aralık 2014), 123-151. https://doi.org/10.30523/mutefekkir.130225

Sinanoğlu, Mustafa. “İbadet (Etimoloji ve Tanım)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/233-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Sümbüloğlu, Kadir - Sümbüloğlu, Vildan. *Sağlık Bilimlerinde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Hatiboğlu Yayınevi, 6. Baskı., 2013.

Şahin, Aysel. “Osmanlı Döneminde Hac”. *Diyanet Aylık Dergi* 378 (Haziran 2022), 50-53.

Şenyayla, Gencal vd. “Hac Tarihi”. *Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emirliği Tecrübesi*. 397-423. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1.Baskı., 2021.

Tatar, Veli vd. “Sosyal ve Psikolojik Boyutlarıyla Hac”. *Ülkemizde Hacca Gitmeye Engel Olarak Görülen Yanlış İnançlar*. 41-70. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1.Baskı., 2021.

Tirmiẕî, Ebû ʿÎsâ Muḥammed b. ʿÎsâ et-. *es-Sunen*. thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998.

Uğurluel, Talha. *Arzın Kapısı Kudüs*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Uysal, Enver. “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler–İslâmî Erdemler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (01 Ocak 2003).

Ülgen, Hilmi Ziya. *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.

Ünal, Sadettin. “Kabe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/14-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Wallace, Ruth A. - Wolf, Alison. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. çev. Leyla Elbruz - M. Rami Ayas. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012.

Weber Max. *Max Weber Sosyloji Yazıları*. çev. Parla Taha. istanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Yaran, Rahmi. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/408-410. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Yazıcı, Mehmet. "Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (31 Ocak 2014). https://doi.org/10.18069/fusbed.10221

Yıldırım, Enbiya. "Haccın İbrahimî Kökenleri". *Diyanet Aylık Dergi* 378 (Haziran 2022), 6-9.

Yüksel, Mücahit. "Kâbe'nin Tarihi ve Anlamı Üzerine Bazı Tespitler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 23/1 (30 Haziran 2023), 206-221. https://doi.org/10.30627/cuilah.1251834

Zeyrek, Selin. "Kültürel Çalışmalar'a Kültür Kavramı Ekseninde Bir Bakış". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 7/1 (Haziran 2021), 139-147.

"Cinsiyetlerine Göre Hacca Giden Kişi Sayısı, 2018". Erişim 16 Aralık 2024. https://www.verikaynagi.com/grafik/cinsiyetlerine-gore-hacca-giden-kisi-sayisi-2018

"Evli bir kadın, kocasının iznini almadan veya yanında mahremi olmadan hac veya umreye gidebilir mi? : Din İşleri Yüksek Kurulu : Dini Bilgilendirme Platformu". Erişim 31 Aralık 2024. https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/645/evli-bir-kadin-kocasinin-iznini-almadan-veya-yaninda-mahremi-olmadan-hac-veya-umreye-gidebilir-mi

"İlçelerimiz (Denizli Valiliği)". Erişim 01 Ocak 2025. http://www.denizli.gov.tr/ilcelerimiz

"İstatistikler". Erişim 16 Aralık 2024. https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler

"Kudüs Ziyaret Yerleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü Eğitim ve Ziyaret Rehberi". Erişim 07 Kasım 2024. https://hacumreegitim.hac.gov.tr/kudus/kudus-ziyaret-yerleri

"Mısır'dan Çıkış 23". Erişim 07 Kasım 2024. https://kutsalkitap.info.tr/?q=%C3%87%C4%B1k.23

“Yaratılış 12”. Erişim 07 Kasım 2024. https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yar.12
“Yaratılış 13”. Erişim 07 Kasım 2024. https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yar.13

EKLER

Ek-1. Hac Öncesi Anket

Ek-2. Hac Sonrası Anket

Ek-3. Etik Kurul İzin Yazısı

HAC ÖNCESİ ANKET

ANKET FORMU-A

Bu Anket, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalında, Hac İbadetiyle ilgili sadece bilimsel amaçla gerçekleştirilmektedir. Sorulara vereceğiniz samimi cevaplar, araştırmanın daha sağlıklı sonuçlara ulaşmasını sağlayacaktır. Katkılarınız için teşekkür ederiz.
(Lütfen anket formuna **isminizi yazmayınız**)

1. **Cinsiyetiniz?** = ( ) Erkek ( ) Kadın
2. **.Yaşınız** : (…….)
3. **Tahsil durumunuz?**

( ) Okuma-yazma bilmiyor ( ) Okur-yazar. ( ) İlkokul mezunu ( ) Ortaokul veya dengi
( ) Lise veya dengi okul mezunu ( ) Fakülte veya Yüksekokul ( ) Lisansüstü öğrenim yapmış

4. **Ne tür bir işle meşgul oluyorsunuz?**

( ) İşçi ( ) Memur ( ) Esnaf ve ticaret. ( ) Tarım ve hayvancılık.
( ) Öğrenci ( ) Zanaatkârlık ( ) Ev hanımı. ( ) Emekli

5. **Devamlı ikâmet etmekte olduğunuz yer?**

( ) Denizli il merkezinde (Merkez ilçeler dahil) ( ) Denizli merkez ilçelerine bağlı bir köyde
( ) Denizli'nin ilçelerinden birinde ( ) Denizli'nin kazalarına bağlı bir köyde

6. **Dinî bilgilerinizi <u>en çok</u> nereden öğrendiniz?**

( ) Hem ailemden hem okuldan öğrendim ( ) Yalnızca ailemden dinî eğitim gördüm
( ) Ailem, Kur'an Kursu veya özel hocalardan ( ) Hepsinden dinî bilgiler edindim
( ) Hiçbir din eğitimi görmedim. Bilgilerim kulaktan dolma ( ) Başka (Belirtiniz).....

7. **Kuran okumasını biliyor musunuz?** ( ) Evet ( ) Hayır
8. **(7.) soruya cevabınız "evet" ise; Kur'an'ı hangi sıklıkta okursunuz?**

( ) Ara sıra ( ) Her gün ( ) Cuma gün ve mübarek gecelerde
( ) Hiç okumam ( ) Bunaldığım dara düştüğümde

9. **Aşağıdaki ibâdetlerden hangilerini, hangi sıklıkta yerine getiriyorsunuz? (Cuma ve Bayram namazları kadınlar istisna)**

	Devamlı	Ara sıra	Hiç
*Günde 5 vakit namaz	( )	( )	( )
*Cuma namazı, Bayram namazları	( )	( )	( )
*Ramazan orucu	( )	( )	( )
*Nafile namaz ve oruç	( )	( )	( )

10. **Daha önce Umre'ye gittiniz mi?**

( ) Bir defa gittim ( ) İki defa gittim ( ) İkiden fazla gittim ( ) Gitmedim

11. **Hacca kiminle gidiyorsunuz?**

( ) Eşim ( ) Çocuklar ( ) Kardeşim ( ) Anne ve babam ( ) Yalnız

12. **Hangi tür haccı edâ için gidiyorsunuz?**

( ) Hacc-ı ifrad ( ) Hacc-ı temettü ( ) Hacc-ı kıran ( ) Bilmiyor

13. **Hacca gidişinizi etkileyen <u>en önemli</u> faktör nedir? (Tek şık işaretleyelim)**

( ) Hac görevini yerine getirmek ( ) Yaşın ilerlemiş olması
( ) Çevrem tarafından kınanma endişesi ( ) Geçmişte işlenen günahlardan temizlenme
( ) Haccın farziyetinin şartlarına ulaşmış olma ( ) Beytullah ve kutsal beldelere özlem
( ) Diğer…….

14. **Hac ibadeti ve edâsı konusunda hangi şekilde bilgi edindiniz?**

( ) İnternet / Video / Kitap vb. Kaynaklardan ( ) Önceden gidenlerin anlatılarından
( ) Müftülük seminerlerinden ( ) Hepsinden bilgi edindim

15. **Hacca giderken sizin için hangi duygu öncelikli? (Birden çok şık işaretlenebilir)**

Korku ( ) Endişe ( ) Mutluluk. ( ) Heyecan ( ) Sevinç ( ) Üzünt0 ( ) Öfke ( ) Sıkıntı

16. Hac ortamının öncelikli size hangisini hatırlatacağını umuyorsunuz?

( ) Allah'ın varlığının, güç ve kudretinin daha iyi anlaşılmasını ( ) Ölüm ve defin
( ) Allah katında bütün insanların eşit olduğunu ( ) Yaratılış taki nizam ve ahenk
( ) Mahşerde ki toplanmayı ve hesap vermeyi ( ) Diğer…….

17. Türkiye dışından gelen ülkelerden gelecek hacılar hakkında en öncelikli öngörünüz nedir?

( ) Türkiye dışından gelen hacılar ile karşılaşacak olmak beni mutlu ediyor
( ) Türkiye dışından gelen hacılar ile karşılaşacak olmak beni heyecanlandırıyor
( )Türkiye dışından gelen hacılar ile ilgili bir şey hissetmiyorum.
( )Türkiye dışından gelen hacılar ile karşılaşacak olmak beni endişelendiriyor
( )Türkiye dışından gelen hacılar ile karşılaşacak olmak beni korkutuyor

18. Hacca gittiğinizde en çok kimler için dua edeceksiniz? (Birden çok şık işaretlenebilir)

( ) Kendisi için dua ( ) Kendisi için tevbe ( ) Oğlu için ( ) Kızı için
( ) Arkadaşlar ( ) Kardeşler ( ) Kendisi içim büyük şahsiyetler
( ) Kendisi için isim verip dua isteyenler

19. Dönüşte şekilsel anlamda kendinizde nasıl bir değişiklik bekliyorsunuz? (Giyim Kuşam,Sakal vb.)

( ) Çok değişim olacağını düşünüyorum ( ) Kısmen değişim olur
( ) Herhangi bir değişiklik olmaz ( ) Giyim kuşamda daha dikkatli olurum

20. Hacda sizi en çok zorlamasını beklediğiniz unsur nedir?

( )Sıcak ( ) Başka yemekler ( ) Kalabalık ( ) İhram ( ) Yabancı dil ( ) Konaklama
( ) Orada çok uzun süre kalınacak olması

21. Haccın zorluğunu sizin için 10 en zor 1 en kolay olacak şekilde puanlarsanız kaç puan verirsiniz?

1( ) 2( ) 3( ) 4( ) 5( ) 6( ) 7( ) 8( ) 9( ) 10( )

22. Haccı ifa edip döndükten sonra, haccın <u>hayata</u> bakışınızı değiştireceğini düşünüyor musunuz?

( ) Olumlu yönde çok değiştirir ( ) Olumlu yönde kısmen değiştirir
( ) Olumsuz yönde çok değiştirir ( ) Olumsuz yönde kısmen değiştirir
( ) Değiştirmeyecek

23. Haccı ifa edip döndükten sonra, haccın <u>insanlara</u> bakışınızı değiştireceğini düşünüyor musunuz?

( ) Olumlu yönde çok değiştirir ( ) Olumlu yönde kısmen değiştirir ( ) Değiştirmeyecek
( ) Olumsuz yönde kısmen değiştirir ( ) Olumsuz yönde çok değiştirir

24. İslam dininin farklı yaşanması konusunda (ibadetlerin farklı yapılması, farklı giyinme biçimleri, farklı günlük yaşayış yemek v.b. gibi) ne düşünürsünüz?

( ) Çok normal karşılarım ( ) Normal karşılarım ( ) İlgilenmem ( ) Yadırgadım ( ) Çok yadırgarım

25. Kendinizi Allah a ne kadar yakın hissediyorsunuz?

( ) Çok yakın ( ) Yakın ( ) Ne yakın ne uzak ( ) Uzak ( ) Çok uzak

26. Beraber hacca gideceğiniz hac arkadaşları hakkında ne düşünüyorsunuz?

( ) Çok iyi anlaşacağımızı düşünüyorum ( ) İyi anlaşacağımızı düşünüyorum ( ) Fikrim yok
( ) Anlaşacağımızı düşünmüyorum ( ) Hiç anlaşamayacağımızı düşünüyorum

HAC SONRASI ANKET

ANKET FORMU-B

Bu Anket, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalında, Hac İbadetiyle ilgili sadece bilimsel amaçla gerçekleştirilmektedir. Sorulara vereceğiniz samimi cevaplar, araştırmanın daha sağlıklı sonuçlara ulaşmasını sağlayacaktır. Katkılarınız için teşekkür ederiz. (Lütfen anket formuna **isminizi yazmayınız**)

1. **Cinsiyetiniz?** ( ) Erkek ( ) Kadın **2. Yaşınız** : (…….)
3. **Hacca gitmeden önce, yurt dışına hiç çıkmış mıydınız?**
( ) Eve ( ) Hayır
4. **Şayet Kuran okumayı biliyorsanız Kur'an'ı hangi sıklıkta okursunuz?**

( ) Ara sıra ( ) Her gün ( ) Cuma gün ve mübarek gecelerde
( ) Bunaldığım dara düştüğümde ( ) Hiç okumam

5. **Aşağıdaki ibadetlerden hangilerini, hangi sıklıkta yerine getiriyorsunuz? (Cuma ve Bayram namazları kadınlar istisna)**

	Devamlı	Ara sıra	Hiç
*Günde 5 vakit namaz	( )	( )	( )
*Cuma namazı, Bayram namazları	( )	( )	( )
*Ramazan orucu	( )	( )	( )
*Nafile namaz ve oruç	( )	( )	( )

6. **İbâdet ve diğer dini hükümleri yerine getirme açısından, hacca gitmeden önceki dinî hayatınızla, şimdiki dinî hayatınız arasında bir farklılaşma oldu mu?**
( ) Evet ( ) Hayır
7. **Hac ortamı öncelikli size hangisini hatırlattı?**
( ) Allah'ın varlığının, güç ve kudretinin daha iyi anlaşılmasını. ( ) Ölüm ve defin.
( ) Allah katında bütün insanların eşit olduğunu. ( ) Yaratılış taki nizam ve ahenk.
( ) Mahşerde ki toplanmayı ve hesap vermeyi. ( ) Diğer…….

8. **Haccı ifa ederken en çok zorlandığımız ibaret hangisi (tavaf, say vb)?**
( ) İhram giyme ( ) Kabeyi tavaf ( ) Sa'y etme ( ) Arafat vakfesi
( ) Müzdelife vakfesi ( ) Şeytan taşlama ( ) Diğer……..

9. **Ailenizde ve çevrenizde hac dönüşü size karşı davranışlarına ne tür değişiklik oldu**
( ) Herhangi bir değişiklik olmadı ( ) Daha sıcak saygılı davranmaya başladılar ( ) Diğer…….

10. **Hac dönüşü size "Hacı" diye hitap edilmesi hoşunuza gidiyor mu?** ( ) Evet ( ) Hayır

11. **Hacca gidip geldikten sonra, "Hacının ticaretten, teraziden, ölçümden elini çekmesi gerektiği" inanışı hakkında ne düşünürsünüz?**

( ) Doğru, çünkü…….

( ) Yanlış, çünkü……..

12. **Hac öncesi aşağıdaki kötü alışkanlıklardan yapmakta olduğunuz fakat dönünce terk ettikleriniz oldu mu? / hangileri? (Birden çok şık işaretlenebilir)**

( ) İçki içmek ( ) Gıybet, dedikodu ( ) Yalan söylemek ( ) Küskünlük dargınlık ( ) Diğer (Belirtiniz)
( ) Gereksiz yere yemin etme ( ) Sigara içmek ( ) Sövme/ kötü konuşma ……

13. **Hac dönüşü, (zemzem ve hurma hariç) hediye getirilmesi konusunda fikriniz nedir?**

( ) Doğru buluyorum, çünkü…….

( ) Yanlış buluyorum, çünkü…….

14. **Hac dönüşü sizin için hangi duygu öncelikli? (Birden çok şık işaretlenebilir)**
( ) Korku ( ) Endişe ( ) Mutluluk. ( ) Heyecan ( ) Sevinç ( ) Üzüntü ( ) Öfke ( ) Sıkıntı

15. **Türkiye dışından gelen ülkelerden gelecek hacılar hakkında düşünceleriniz nedir?**
( ) Türkiye dışından gelen hacılar ile karşılaştığımda mutlu oldum

( ) Türkiye dışından gelen hacılar ile karşılaşmak beni heyecanlandırdı
( )Türkiye dışından gelen hacılar ile ilgili bir şey hissetmedim
( )Türkiye dışından gelen hacılar ile karşılaşmak beni endişelendirdi
( )Türkiye dışından gelen hacılar ile karşılaşmak beni korkuttu

16. Hacda en çok kimler için dua ettiniz? (Birden çok şık işaretlenebilir)

( ) Kendisi için dua ( ) Kendisi için tövbe ( ) Oğlu için ( ) Kızı için
( ) Arkadaşlar ( ) Kardeşler ( ) Kendisi içim büyük şahsiyetler
( ) Kendisi için isim verip dua isteyenler

17. Dönüşte şekilsel anlamda kendinizde nasıl bir değişiklik oldu? (Giyim Kuşam, Sakal vb.)

( ) Çok değişim oldu ( ) Kısmen değişim oldu
( ) Herhangi bir değişiklik olmadı ( ) Giyim kuşamda daha dikkatli oluyorum

18. Hacda sizi en çok zorlayan unsur ne oldu?

( )Sıcak ( ) Başka yemekler ( ) Kalabalık ( ) İhram ( ) Yabancı dil ( ) Konaklama
( ) Orada çok uzun süre kalınacak olması

19. Haccın zorluğunu sizin için 10 en zor 1 en kolay olacak şekilde puanlarsanız kaç puan verirsiniz?

1( ) 2( ) 3( ) 4( ) 5( ) 6( ) 7( ) 8( ) 9( ) 10( )

20. Haccı ifa edip döndükten sonra, hac <u>hayata</u> bakışınızı ne şekilde değiştirdi?

( ) Olumlu yönde çok değiştirdi ( ) Olumlu yönde kısmen değiştirdi
( ) Olumsuz yönde çok değiştirdi ( ) Olumsuz yönde kısmen değiştirdi
( ) Değiştirmedi

21. Haccı ifa edip döndükten sonra, hac <u>insanlara</u> bakışınızı ne şekilde değiştirdi?

( ) Olumlu yönde çok değiştirdi ( ) Olumlu yönde kısmen değiştirdi ( ) Değiştirmedi
( ) Olumsuz yönde kısmen değiştirdi ( ) Olumsuz yönde çok değiştirdi

22. Kendinizi Allah a ne kadar yakın hissediyorsunuz?

( ) Çok yakın ( ) Yakın ( ) Ne yakın ne uzak ( ) Uzak, ( ) Çok uzak

23. Beraber hacca gittiğiniz hac arkadaşları hakkında ne düşünüyorsunuz?

( ) Çok iyi anlaştığımızı düşünüyorum ( ) İyi anlaştığımızı düşünüyorum ( ) Fikrim yok
( ) Anlaştığımızı düşünmüyorum ( ) Hiç anlaşamadığımızı düşünüyorum

24. Hacda unutamadığınız bir hatıranızı yazınız ?

Evrak Tarih ve Sayısı: 30.12.2024-E.632251

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu

Sayı : E-93803232-622.02-632251
Konu : Şaban AYDEMİR

DAĞITIM YERLERİNE

192.168.13.86
6.01.2025

İlgide kayıtlı başvurunuz 27/12/2024 tarih ve 24-13 toplantı/karar nolu etik kurul toplantısında görüşülmüş olup, alınan karar ekte sunulmuştur.

Gereği için bilgilerinize arz ederim.

Prof. Dr. Oğuz KARADENİZ
Kurul Başkanı

Ek: Karar (1 Sayfa)

Dağıtım:
Gereği:
İslami İlimler Enstitüsüne

Bilgi:
Sayın Doç. Dr. Hasan KAFALI

Belge Doğrulama Kodu :BSC08T5RH2 Pin Kodu :80652 Belge Takip Adresi : https://www.turkiye.gov.tr/pau-ebys
Adres:Pamukkale Üniversitesi Kınıklı Merkez Kampüsü
Telefon:0 (258) 0 Faks:0 (258) 0
e-Posta:gensek@pau.edu.tr Elektronik Ağ:http://www.pau.edu.tr/
Kep Adresi: paurektorluk@hs01.kep.tr
Bilgi için: Ayşen TOSUN
Unvanı: Birim Evrak Sorumlusu
Tel No: 2582961803

Evrak Tarih ve Sayısı: 30.12.2024-E.632251

T.C
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER BİLİMSEL ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİĞİ KURULU

SAYI: 68282350/2024/24

Toplantı Tarihi:27.12.2024
Toplantı Sayısı:24
Toplantı Saati: 15:30

192.168.18.86
1386
6.01.2025

KARAR 13- Üniversitemiz İslami İlimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı 223983501 numaralı tezli yüksek lisans öğrencisi Şaban AYDEMİR'in "Beklentiler ve Sonuçları Açısından Hac Olayı" adlı yüksek lisans tezinde kullanılacak olan ankete yönelik başvuru formu ile usul ve etik açıdan verdiği beyan ve ekler tetkik edilmiş olup; proje sahibinin, başvurusunda yer alan bilgi, belge ve taahhütnamelere uygun bilimsel davranışlar sergileyeceği kanaati oluşmuştur. İş bu karar oy birliği ile alınmıştır.

ASLI GİBİDİR
27.12.2024
Prof. Dr. Oğuz KARADENİZ
Başkan